

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ
БҰҚАРАЛЫҚ СПОРТ АКАДЕМИЯСЫ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
АКАДЕМИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И МАССОВОГО СПОРТА

«ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИ ЖӘНЕ РУХАНИ МҰРАСЫ»
АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ

Астана, Қазақстан, 18 сәуір, 2025 жыл

МАТЕРИАЛЫ
МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«ДУХОВНОЕ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА
В ТРУДАХ ШОКАНА УАЛИХАНОВА»

Астана, Казахстан, 18 апреля, 2025 год

MATERIALS
OF THE INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
SPIRITUAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE KAZAKH NATION
IN SHOKAN UALIKHANOV'S WORKS»

Astana, Kazakhstan, 18 April, 2025

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ
МИНИСТРЛІГІ
ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ ЖӘНЕ БҰҚАРАЛЫҚ СПОРТ АКАДЕМИЯСЫ
МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН
АКАДЕМИЯ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ И МАССОВОГО СПОРТА

«ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ
ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИ ЖӘНЕ
РУХАНИ МҰРАСЫ» АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ
НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«ДУХОВНОЕ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ
КАЗАХСКОГО НАРОДА В ТРУДАХ
ШОКАНА УАЛИХАНОВА»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC
AND PRACTICAL CONFERENCE
SPIRITUAL AND CULTURAL HERITAGE
OF THE KAZAKH NATION IN
SHOKAN UALIKHANOV'S WORKS»

АСТАНА
2025

УДК 94:008(574)
ББК 63.3 :71.0(5каз)
Ш 77

Редакция алқасының мүшелері: Жакибаева Г.Б., Канайбекова Г.Т.
Жауапты хатшы: Смагулов Д.С., Шапиева Г.Е., Сейтова Ж.А.

«ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИ ЖӘНЕ РУХАНИ МҰРАСЫ» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы (Астана, Қазақстан, 18 сәуір, 2025 ж.): Мақалалар жинағы – Астана: Smart University Press, 2025. – 198 б.

ISBN 978-601-08-5162-7

Международная научно-практическая конференция «ДУХОВНОЕ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА В ТРУДАХ ШОКАНА УАЛИХАНОВА» (Астана, Казахстан, 18 апреля, 2025 г.): Сборник статей – Астана: Smart University Press, 2025. – 198 с.

ISBN 978-601-08-5162-7

International Scientific and Practical Conference «SPIRITUAL AND CULTURAL HERITAGE OF THE KAZAKH NATION IN SHOKAN UALIKHANOV'S WORKS» (Astana, Kazakhstan, 18 April, 2025): Collection of articles – Astana: Smart University Press, 2025. – 198 p.

ISBN 978-601-08-5162-7

Ұйымдастырушылар: Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясының «Әлеуметтік-гуманитарлық пәндер» департаменті.

Организаторы: Академия физической культуры и массового спорта, департамент «Социально-гуманитарных дисциплин».

Organizers: Academy of Physical Education and Mass Sports, Department of «Social and Humanitarian Disciplines».

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

СОДЕРЖАНИЕ

Айкебаева Ш.У. XIX ҒАСЫРДА ЕУРОПАЛЫҚ ТЕРЕҢ БІЛІМ АЛҒАН ҚАЗАҚТЫҢ ТҰҢҒЫШ ҰЛЫ ҒАЛЫМЫ, ӘРІ ҚАШҚАРДЫ АШУШЫ САЯХАТШЫ – ШОҚАН ШЫҢҒЫСҰЛЫ УӘЛИХАНОВ.....	6
Айтакова С.А. ҚАЗАҚТЫҢ ҰЛЫ ҒАЛЫМЫ ШОҚАН УАЛИХАНОВТЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ	20
Айтакова С.А. ШОҚАН УАЛИХАНОВ ГЕОГРАФ ЖӘНЕ САЯХАТШЫ.....	29
Ақман Ш.Ж. ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ТАРИХИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ.....	36
Баймухан С. ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ МҰРАСЫ МЕН ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ПАРАДИГМАЛАРЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ.....	43
Биназарова Н.Н., Сұлтанахмет Н.Ж. ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ БОЙЫНДА АЗАМАТТЫҚ ПЕН ҒЫЛЫМИ ОЙЛАУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ	50
Бутабаева М.Е. ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ БІЛІМ.....	55
Ермуханова Г.Е. ЖӘНІБЕК АУДАНЫ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА	58
Калиева Ж.Г. ШОҚАН УАЛИХАНОВ: ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ И ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОТКРЫТИЯ	70

Макеева И.С. ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАСЛЕДИЯ ВЕЛИКОГО УЧЕНОГО Ш. УАЛИХАНОВА	75
Никитцова М.В., Черезданова Т.Ф. ШОКАН УАЛИХАНОВ-ИССЛЕДОВАТЕЛЬ МИРА И ХРАНИТЕЛЬ ИСТОРИИ.....	80
Шах Л.А. Ш. УАЛИХАНОВ: ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО ВЕЛИКОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ	86
Балгабаева Д.Б. ШОКАН УАЛИХАНОВ: ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ И ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОТКРЫТИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ.....	90
Найманбаев М.А., Ермекбай Ж.А. О КНИГЕ СУЖИКОВОЙ А.У. «ПУТЕВОДНАЯ ЗВЕЗДА ВОСТОКА»	98
Байшов Б.Б., Сисенова Г.А. ҰЛЫ ҒАЛЫМ Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ.....	105
Саттаров А.М. СВЕДЕНИЯ О ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ТРУДАХ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ УЗБЕКИСТАНСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ.....	113
Seitova Zh.A., Shapiyeva G.E. THE FORMATION OF SOCIAL INTELLIGENCE IN THE CONTEXT OF TRAINING FUTURE TEACHERS	118
Нәсиева Н.Қ. С. МҰҚАНОВ ШОҚАНТАНУШЫ	127
Төлегенова Ж.Б., Ергаева М.К. СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ ҮРДСІНДЕ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯ МЕН ПЛАТФОРМАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУЫ, ЦИФРЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ.....	137

Омарова С.К., Тлегенова К.А. КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД И МЕТОДИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ: ОТ ИДЕЙ К ПРАКТИКЕ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ	144
Касымова К.Б. ТРАДИЦИОННЫЕ КАЗАХСКИЕ ИНСТИТУТЫ РАЗРЕШЕНИЯ СПОРОВ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО СПОРТИВНОГО АРБИТРАЖА.....	150
Шаихова Н.Е. ҚАЗАҚТЫҢ КҮЙ ӨНЕРІНІҢ ТАРИХЫ.	156
Алимов Т.К. ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ МӘДЕНИЕТ ТУРАЛЫ ИДЕЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ	168
Батырбаева Ш.Д., Абдыкеримов М.О., Канайбекова Г.Т. МАТЕРИАЛЬНАЯ И ДУХОВНАЯ КУЛЬТУРА В ТРУДАХ Ч. ВАЛИХАНОВА	178
Еркегалиева Г.А. ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМЫТУДА СИНТАКСИСТІК СИНТАГМАНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ.	188

ХІХ ҒАСЫРДА ЕУРОПАЛЫҚ ТЕРЕҢ БІЛІМ АЛҒАН ҚАЗАҚТЫҢ ТҰҢҒЫШ ҰЛЫ ҒАЛЫМЫ, ӘРІ ҚАШҚАРДЫ АШУШЫ САЯХАТШЫ – ШОҚАН ШЫҢҒЫСҰЛЫ УӘЛИХАНОВ

*Ш.У. Айкебаева, «Кітапхана ісі» магистранты
Торайғыров университеті, Павлодар қ., Қазақстан*

Андатпа. ХІХ ғасырдың екінші жартысында ұлттық әдебиетіміз, мәдениетіміз бен тарихымызда небір ғажайып тамаша тұлғалар көш легі өтті. Соның бірегейі, жақұт тасындай ерекше дараланып, жарқылдаған таңғажайып жан, жаратылысы бөлек, еуропалық терең білім алған қазақтың тұңғыш ұлы ғалымы, әрі Қашқарды ашушы саяхатшы, өз заманының теңдесі жоқ, шоқтығы биік – Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов. Сол замандағы орыс халқының зиялы қауымының есінде мәңгі құрметпен қалып кетті. Жасындай өткен қысқа да саналы ғұмырында көптеген ғылыми еңбектер жазып, қалдырды. Шоқан Уәлиханов өз заманындағы сәулелі жан. Тұңғыш еуропалық білім алған, жан-жақты тұлға.

Кілт сөздер: саяхатшы, ұлы ғалым, Достоевский, Шоқан Уәлиханов.

ХІХ ғасырдың екінші жартысында ұлттық әдебиетіміз, мәдениетіміз бен тарихымызда небір ғажайып тамаша тұлғалар көш легі өтті. Соның бірегейі, жақұт тасындай ерекше дараланып, жарқылдаған таңғажайып жан, жаратылысы бөлек, еуропалық терең білім алған қазақтың тұңғыш ұлы ғалымы, әрі Қашқарды ашушы саяхатшы, өз заманының теңдесі жоқ, шоқтығы биік – Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов.

Сол замандағы орыс халқының зиялы қауымының есінде мәңгі құрметпен қалып кетті. Жасындай өткен қысқа да саналы ғұмырында көптеген ғылыми еңбектер жазып, қалдырды. Ғылыми мирастары: тарих, этнография, география, картография, бейнелеу өнері, әдебиет, фольклор, нумизматика және археология саласындағы еңбектері, Азия халықтарының өмірін зерттеудегі құнды деректер болып саналады.

Анасы Зейнеп Шорманқызы, Обаған бойында 1835 жылы қарашасында үлкен ұлы Шоканды дүниеге әкеледі... [1, 76].

Балаға мұсылманша Мұхаммед–Қанапия есімі берілді. Шешесі оны жайшылықта өзінше атап, Шоқан дейтін. Шешесі қойған осы

жалған ат кейіннен жұрттың бәрі білетін шын атына айналып кетті [2, 23].

Шоқанның кіндік қаны тамған мекені – Күнтимес қыстауы. Оны ғалым өзінің сызба – картасында ерекше ыждахаттылықпен «ҚЫСТАУ» бас әріптермен белгілеген [1, 90].

Тоқсан бес жасқа толған Санас Шәріпұлы ақсақал Шоқанның карта-суретінде өткен-кеткенді терең білетін кісі екен деп сипаттайды. Аталған киелі мекеннің тарихын білетін көнекөз куәгер қария көрсетіп, айғақты дәлелдермен тәптіштеп жеткізе айтып берген. Сонымен бірге жетпіс төрт жастағы Есмә Ғабдолұлы ақсақал да Күнтимес ордасы, Шоқанның Обаған бойындағы ең төл мекенін екенін айғақтайды.

Сібір қазақтары шекара басқармасының 1842 жылы дайындаған құжаттарында «Аманқарағай дуанының аға сұлтаны, ақылды, әрі кішіпейіл, тұрмысы ауқатты, өкіметке берілген Шығыс Уәлихановтың...» қыстауы тайға таңба басқандай «Күнтимес» деп жазылып тұр... [1, 91].

Нақты зерттеу себептері мен айғақты мәліметтерді автор (Жарылқап Бейсембайұлы) зерттеп көрсеткен. Зерделей зерттеуіне академик Әлкей Марғұлан себепкер болған.

Бәріне әуелгі себепкер -Шоқантану ілімінің бас білгірі, үлкен ғұлама, академик Әлкей Марғұланның өзі болатын...

Жастар газетінің тапсырмасымен ғұлама Әлкей Марғұланның үйіне арнайы барғанымда тағы да бұл атауды атап өтті деп жазады.

-Шоқан Обаған қаласына (академик Құсмұрын қамалын осылай да атайтын) жақын жердегі Күнтимес деп аталған ордада туды [1, 79]

Үлкен ұлы Шоқан жеті жасқа келген кезде аға сұлтан әкесі оны оқыту мақсатын көздеп, Күнтимес қыстауында мектеп ашуға ниеттенеді [1, 91].

Мұнда ол араб жазуының негіздерін меңгереді және қарындашпен сурет салуды үйренеді. Бұл схоластикалық мектепте шағатай тіліндегі орта ғасырлық әдебиет мұраларын оқумен, араб және парсы тілдерінде сөйлеп жаттығу және шығыс ақындарының өлеңдерін тақпақтай жатқа айтумен айналысқан.

Дәстүр бойынша сұлтанның балаларына бірнеше шығыс тілдерін үйрену, яғни «жеті жұрттың тілін білу парыз болған. Бұл дәстүр ол кезде әлі ескірген жоқ еді, сондықтан Шоқан архив

мәліметтерінің көрсетуіне қарағанда шығыс тілдерін оқып, әуелі араб тілін, кейін ұйғыр тілін де жетік меңгерген [5, 19].

Әкесі Шыңғыс ашқан мектептің тәлімі жаман болмағандығын, бала Шоқанның он екі жасында кадет корпусына барғанға дейін-ақ біршама білім алғандығынан да аңғаруға болады.

Сол 1847 жылдың күзінде аға сұлтан тұңғыш ұлы Шоқанды Омбыдағы кадет корпусына алып барды. [1, 76]. Шоқан Омбыға 1847 жылдың күзінде, жасы он екіге толғанда барған [2, 33].

1847 жылдың күзінде он екі жасар Шоқан туған елінен тұңғыш рет ұзақ сапар шегіп, әкесімен бірге Омбыға оқуға келеді. Шыңғыс өзінің орыс достарының көмегімен баласын Сібірдің сол кездегі ең жақсы оқу орыны деп саналған Сібір кадет корпусына оқуға түсіреді [5, 22].

1849 жылы Шыңғыс Уәлиұлы Құсмұрын дуанына 6 мәрте аға сұлтан болып сайланады.

Ресей жерінде бала кезінен білім алуға, аға сұлтан әкесінің ықпалы болды. Әкесіне Александр Алексеевич Сотниковтың «Сұлтан ұлдарының оқу орындарына қазына есебінен түсуге хақысы бар, Орынбор кадет корпусында сұлтан ұлдарының көбі білім алды, ал Бөкей ордасын билейтін Жәңгірдің ұлы тіпті Ресейдің ең дәрежелі оқу орны Паж корпусына түсті... деген сөздерінің әсері болған.

Шоқанның сүйікті ермегі бүркіт салуды жақсы көрген. Орыс тілін жетік меңгеріп, француз тілін де меңгере білген.

1864 жылы Омбыда тұрған кезде, ол атақты Шөже ақынды үйіне шақырып алып, «Қозы-Көрпеш-Баян сұлу» жайындағы дастанның тағы бір нұсқасын жазып алған [2, 30].

Шоқан кадет корпусына келгенде орыс тілін білмейтін, бірақ сирек кездесетін қабілетінің арқасында осы қиыншылықты жеңіп шықты. Ол үздік оқыды, тіпті өз құрдастарының алдына түсті. «Шоқан тез дамыды», – деп еске алды оның кадеттік досы Г.Н. Потанин – өзінің орыс жолдастарынан басып озды. Оған көп адам ден қойып, зер салды, оның қабілеттілігі сондай оқу орнына түсуден бұрын да сурет салған еді».

Еңбекшілікпен және жеке басының жоғары моральдық қасиеттерімен ұштасқан жас Шоқанның терең білімі, әдеттен тыс зеректігі корпустың көптеген оқытушыларын таңдандырды. Шоқанның ерекше қабілеті тарихты, географияны және шығыс филологиясын

оқып-үйрену тұсында айқын көрінді және осының барлығы арқылы жұрт назарын өзіне аударды [5, 25].

Шоқан екі-үш жылдан кейін-ақ тек өз класын ғана емес, сонымен қатар екі жыл бұрынғы класты идеялық жағынан басып озды.

Екінші курстан бастап Шоқан мен оның ұстаздары арасында етене жақындық және достық қатынастар орнайды.

Шоқан оқуын өз сыныптастарынан бір жыл бұрын 1853 жылы 18 жасында атты әскер корнеті шенімен бітіріп шыққан. Осыған дейін белгілі деректер бойынша, Шоқан Сібір кадет корпусын тұңғыш бітіріп шыққан қазақ баласы [1, 157].

«Николай Федорович маған жеткізіп берген қағаздардың,-деп жазады өз естеліктерінде И.Н. Березин, – үлкен бөлігі университеттің лекциялар және әртүрлі қырғызша текстер, былайша айтқанда, қырғыздың үш тізімі болды. Бұл текстерді мен шығарып отырған түрік хрестоматиясына бастыруды көздеп отырмын. Осы дәлелдемеден, сол секілді Н.Ф. Костылецкийдің И.Н.Березинге хағынан көрінгендей, Березиннің хрестоматиясына Шоқан мен әкесі Шыңғыс М.В. Ладыженский үшін 1841 жылы Обаған даласында жазып алған «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасының варианты енгізілген.

Архив мәліметтеріне қарағанда Н.Ф. Костылецкий өзінің шәкірттеріне қазақ фольклорын жинау және қазақтың халық ойындарын жазып алу жөнінде нұсқау беріп отырған. Н.Ф. Костылецкийдің атына жолдаған хаттар мен қазақ фольклорының жазбалары бүгінгі күнге дейін сақталып келген. Мұндай жазбаларды оған Шоқан Уәлихановтан кейін Абайдың інісі Халиулла Өскенбаев, атақты Мұстафа Бүркітбаев (Баянауылдан), Садуақас Анаев (Көкшетау округінен), Хангожин (Аягөзден) және басқалары да жіберіп отырған. Олар өздерінің хаттарында қазақ жастарында білім беру жөнінде бар күшін аямай еңбек еткені үшін өздерінің ұстазына шын ықыласпен алғыс айтады.

Орыс демократиялық мәдениетінің рухында тәрбиеленген осы білімді жастар қазақ әдебиетінің үлгілерін жинаумен ғана айналысып қоймай, сонымен бірге орыс классиктерін қазақ тіліне тұңғыш рет аударып бастады.

«Омбыда кадет корпусын бітіріп, бұдан соң Семей маңындағы туған ауылында тұрған бір қырғыз сұлтаны (қайтыс болған Өскенбаев) туралы әңгімелеп берді, – деп жазады Г.Н.Потанин – ол

кешке қарай өз жерлестеріне орыс повестері мен романдарының мазмұнын әңгімелеп беруді жақсы көрді, қырғыздар да оны қызыға тыңдайтыны сонша, одан өз әңгімелерін жазуды өтінеді, сонымен қырғызша жазылған дәптерлер пайда болды.

Ол Тургеневтің, Лермонтовтың, Толстойдың және басқалардың шығармаларының еркін аудармасы болып шығады. Киіз үйдегі осы бір әдеби кештер кезінде қырғыздар ой-пікірлерін ортаға салады, сонда, басы-қасында болушының әңгімесіне қарағанда, Өскенбаевтың: «Тыңдаңдар, бұл жайында орыс сыншысы Белинский былай деген» немесе «орыс сыншысы Добролюбов бұл туралы мынадай пікірде болған» деп орыс беделділерінің пікірлерін тілге тиек етіп отырған.

Н.Ф. Костылецкий жас Шоқанның таңдаулы ұстазы болды. Олар бірқатар жылдар бойы зор сүйіспеншілік пен қазақтың халық эпосын зерттеумен шұғылданды, олардың осы саладағы бірлескен жұмысы өте жемісті болды. Олар «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» поэмасының ежелгі вариантын бірінші рет орыс тіліне аударды.

1852 жылы Н.Ф. Костылецкий арқылы Шоқан мен И.Н. Березиннің арасында достық байланыс орнайды. Березинге хан жарлықтарында кездесетін кейбір терминдерді талдап түсіндіру үшін көмек қажет болады. Бірақ Костылецкий бұл жөнінде Березинге «Тоқтамыстың жарлығындағы» мүлдем түсінуге болмайтын, кейбір сөздер жөнінде бар ықыласыммен – ақ көмектесейін десем де сіздің қасіретіңізді жеңілдетуге шарасыз болып отырмын» деп жауап қайтарды да, оған бұл мәселе туралы Шоқан Уәлихановпен байланысыңыз деп ұсыныс жасайды.

И.Н. Березин мен Шоқан Уәлихановтың арасындағы хат арқылы байланыс осыдан басталған еді. Шоқанның Березинге жазған жауап хаты біздің күндерімізге дейін сақталып келді. Бұл хатында ол Березиннің барлық сұрақтарына толық әрі тұжырымды жауап береді. «Тоқтамыстың жарлығындағы бүгінгі тағар тілінде қолданылмайтын кейбір сөздердің мағынасын қырғыз тілінен іздестіру жөніндегі сіздің ұсынысыңызды өзімнің бұрынғы ұстазым Н.Ф. Костылецкийден естігеннен кейін мен қырғыз қарияларынан сұрасыра жүріп, біздің тілімізден бірсыпыра сөздер таптым, сөйтіп, оларды сізге жіберуге асық боп отырмын» – деп жазған Шоқан.

Орыстың көрнекті шығыс зерттеушісі мен екеуінің арасындағы бұл байланыс жас Шоқанның көңілі қалаған ғылыми жұмысты

таңдап алуына үлкен ықпал етеді. Орта Азия халықтарының тарихы мен әдебиетіне құштарлығын күшейте түседі. И.Н. Березиннің еңбектері Шоқанды ертедегі жазба ескерткіштерін зерттеу ісіне құлшындырады және ол өзінің алғашқы ғылыми еңбектерін осыған, жарлықтарды талдау мәселесіне арнайды. Осының бәріне себепкер болған адам – жас Уәлихановтың тез жетіліп, кемелдене беруіне үздіксіз қамқорлық жасап отырған Н.Ф. Костылецкий еді [5, 29].

1854 жылы солтүстік шығыс қазақтарының жергілікті өзін-өзі басқару орындары жойылып, сахаралық округтер орасан зор екі облысқа бөлінді. Бірі Сібір қазақтарының облысы ретінде құрылып, оның орталығы Омбы қаласы болды да, Семей облысы деп аталған екінші облыстың орталығы Семей қаласы болып белгіленді [5, 6].

Шоқан Уәлихановтың қоғамдық – тарихи майданда көріне бастаған дәуірі қазақ халқының тарихындағы маңызды кезең, қазақ халқының ұлы орыс халқымен және оның алдыңғы қатарлы демократияшыл мәдениетімен жақындасу дәуірі еді. Бұл жақындасу қазақ халқының экономикасы мен мәдениетінің дамуына даңғыл жол ашты.

Шоқан Уәлиханов сияқты жан-жақты және терең білімді, алдыңғы алдыңғы қатарлы адамның тарихи майданға шығуы тек халықтың арасындағы экономикалық және мәдени қарым-қатынастардың нәтижесінде ғана мүмкін еді.

«Семей туралы кейін нақтырақ жазармын» атты тарауда орыс жазушысы Ф. Достоевский туралы жазылған.

Петрашевші жазушы Семейге 1854 жылғы наурыз айының басында солдаттыққа айдалып келген болатын түрмеге қарағанда жеңілдеу деп есептелінгенімен, әуелгіде солдат казармасының да сол өзі тұтқын ретінде төрт жыл мекендеген сасық абақты тіршілігінен асып бара жатқан өзгешілігі көп емес. Сол жамбасты тесетін тақтай төсек, сол күлімсі иіс, сол ұнжырғаны езетін тұнжыр жағдай...

Солдаттыққа түскеніне бір айға жуық уақыт өткенде ғана Петерборда тұратын ағасы М.М. Достоевскийге хат жазуға мұршасы келген. Рота писарінен қағаз-қауырсын сұрап алып, осыдан бір ай бұрын, Омбыда Ивановтардың үйінде тұрғанда, өзінің түрмеден босағанын хабарлап төрт жылғы мәжбүрлі үзілістен кейін

сағынышқа толы ұзақ хат жолдаған ағасына, кейінгі жаңалықтарын жеткізбек болып, шеткерірек тұсқа жайғасты [2, 225].

Алдымен ағасы жіберген хат пен ақшаны алғанын білдірді, туған-туыстарының амандық-саулығын сұрасқаннан кейін өз басының жағдайына көшкен. Денсаулығының жаман емес екендігін, түрмеден шыққан екі айдан бері оңала бастағанын айтқан. Содан соң келген жерін таныстырған. «Бұл жерден қазақ даласы басталады. Қала кәдімгідей үлкен, тұрғындары да баршылық. Азиялықтар көп. Маңайы ашық дала. Жазы ұзақ әрі ыстық, қысы Тобыл мен Омбыға қарағанда қысқалау, бірақ қатал. Өсімдігі шамалы, ағашы аз-жалаңаш дала... Мен саған Семей туралы кейін нақтырақ жазармын. Ол бұған лайық...», – деді. Содан кейін кітап жіберуді өтінген...

Ол ағасына жазған хатында атап өткен Семей – сол кезде жеті мыңнан сәл асатын тұрғыны бар, гербінде жарты ай мен бес бұрышты жұлдыз және түйенің бейнесі бар бедерленген шағын қалашық болатын. Халықтың басым көпшілігі оңтүстік беттегі татар слободкасы деп аталатын тұста тұратын...

Алайда Семейде жазушының қазақ даласында өткен өміріне қатысты жарқын тұлғалар боп енген адамдар табылып еді.

Достоевский пәтерге шығуға рұқсат алғаннан сәл кейін, 1854 жылдың қарашасында, осы қалаға облыстық прокурор міндетін атқару үшін Петербордан 21 жасар барон Александр Егорович Врангель келді. Жазушының Семейде екенінен бұрыннан хабардар Врангель Ресей астанасынан аттанар алдында қаламгердің ағасы Михаил Михайловичке арнайы жолығып, ол беріп жіберген біраз сәлемдемені өзімен бірге ала жеткен-ді. Достоевскийді жас прокурор әуелден сырттай жақсы танытын. Врангель айдаудағы жазушының орыс әдебиетінде елеулі құбылыс ретінде танылған «Бейшараларын» он алты жасында оқып шыққан, сол кезден қаламгер қуатына құлай табынғандардың бірі еді...

Врангель Семейге келісімен жазушыны шақыртып алады. Осы кездесуден кейін Достоевскийдің айдаудағы өмірінде жаңа кезең басталады. Облыстық прокурормен рәуішті қарым-қатынас қарапайым жауынгерге Семейдің жоғары қауымымен араласуға жағдай жасады. Ол батальон командирі Белиховтың, сот Пешехоновтың, тіпті облыстық әскери губернатор Спиридоновтың да үйінде қонақта болады. Губернатордың адыоданты Демчинский де жазу-

шыны өзіне жақын тартып, реті келгенде пәтеріне кетіп тұрады. Врангель оны өзінің дос офицерлерімен таныстырып, жақын маңдағы қазақ ауылдарына да салт атпен аралатады [2, 228].

Достоевский Семейге 1854 жылдың көктемінде айдалып келді.

Сол заманда Семей қаласы, Абай ауданына қарасты, (қазір Абай облысы) Арқат ауылына шамамен 1858-59 жылдары әйгілі тұлғалар Ш.Уәлиханов пен Ф.М. Достоевский келген.

Бстықкөл сапарын жалғастырар кезінде Ш.Уәлиханов бірнеше рет Ф.М. Достоевскиймен Семипалатинскіде кездескен. Врангель мен Хоментовский өздерінің жоғары қызметтерін пайдаланып, олардың достықтарының нығаюына әртүрлі септік жағдайлар жасаған. Солардың арқасында Ш.Уәлиханов пен Ф.М. Достоевскиймен бірге Шыңғыс және Тарбағатай тауларындағы қазақ ауылы Арқатқа баруға мүмкіндіктері болған [3, 27].

Шоқан 18 апрель күні семейлік достарымен қоштасып, пошта жолымен Аякөзге аттанды. Жолай өрісте жүрген Бұқаштың жеке меншік жылқылары мен түйелерін көре кету үшін Арқатқа соққан...

Шоқан қонақжай үй иесін қуанта алмады. Жайылым бөліп беру жөніндегі өтініш орындалмайтын болыпты. Көпес өзінің ренішін жасырған жоқ. Арқатты алып қалу үшін бір әрекет жасау керектігін ол ұғынған [2, 110].

Бұдан шығатын тұжырым көзі қарақты Шоқан Уәлиханов әр қазаққа өз көмегін аямаған.

Айғақты деректерді оқып, маған ой түсіп отыр. Ғалым Шоқан Уәлиханов ұлы ақын Абай Құнанбаевтан он жас үлкен. Арқатқа барар жолда Жидебай мен Ақшоқыны басып өтеді. Ол заманда келеді, келе жатыр деген хабар алмауы мүмкін емес қой. Қазақ сұлтандарын ерекше бауырмал құшақпен қарсы алатын халық емес пе еді? Қалайша кездеспеді екен? – деген ой туындап отыр. Оның үстіне екеуі де сұлтанның балалары.

Шоқан Уәлиханов бұл кезде 21 жаста, онда бала Абай 11 жаста болған. Абайдың інісі Халиолла Өскенбаев екеуі бір-бірін тануы керек сияқты, бірақ Халиолла Абайдан да жасы кіші әлі ойын баласы болды. Сәуле шуағын шашқан Халиолла да Омбыдағы кадет корпусында оқып, арнайы әскери білім алған. 1867 жылы корпус әскери гимназияға айналған шақта, ол 1-ші разрядпен Абайдың

інісі Халиолла Өскенбаев та бітіреді. Оны оқуын жалғастыруға Петербордағы Александрия әскери училищесіне жіберіледі.

Оның да ғұмыры қысқа болған.

Ал Шоқан бұл қалаға Достоевский Семейде тұрған кезде әлденеше рет келген. Олардың Семейдегі бірінші кездесуі 1855 жылдың жазында өтеді. Бұл кезде Федор Михайлович прокурор досы екеуі қала сыртындағы қазақ бауы деп аталатын саяжайлы мекенде тұрып жатқан-ды. Бұл кездесу туралы кейіннен Врангель: «Сол кезде бізге келіп-кетіп жүрген аз ғана адамдардың ішінде сүйкімді қырғыз офицері, Омбы кадет корпусында тәрбиеленген, Орта жүздің соңғы ханының немересі Мұхаммед-Ханафия Уәлихановтың Достоевскийге жолығу үшін арнайы соққаны есімде қалыпты» деп жазды. Бұл Шоқан мен Достоевскийдің осыдан бір жарым жылдай бұрын Омбыда Ивановтардың үйіндегі таныстығының әрі қарай жалғасуы, оның үлкен достыққа ұласуының басы еді.

Олар бір қалада тұрып, бір-бірімен күнде араласқан жоқ. Омбыда бір-екі рет көргеннен кейін арада жылдан астам уақыт өткен кезде ғана Семейде жолықты. Бар болғаны екі-үш қана кездесу. Бірақ бір-біріне шын ықыласы ауған, түсініскен, ұғынысқан адамдардың достықтарының басталуына осындай аз ғана жолығысу да жетіп жатады екен.

Келесі 1856 жылдың күзінде Шоқан әскери-ғылыми экспедиция құрамында Ыстықкөл мен Құлжа жаққа барып қайтқан сапарынан Омбыға қайтып келе жатып, Семейге тағы да соқты. Бұл кезде Достоевскийдің айдаудағы өмірінде де біраз өзгерістер болды. Осы жылдың басында ол унтер – офицерлік шен алды. Бұдан 13 жыл бұрын Инженерлер училищесінің жоғары офицерлік курсы бітіріп, бір жылдай әскер қатарында қызмет етіп, сосын өз өтініші бойынша (жазушылық кәсіпті шын қуалау мақсатымен) инженер-поручик шенінде отставкаға шыққан Достоевскийге бұл «өсу» соншама таңсық та емес еді. Унтер-офицерлік солдаттық өмірге қарағанда, оңайлау. Айдаудағы жазушыға керегі де – осы. Врангель осы жылдың басында қызмет бабымен басқа жаққа ауысып кетті. Алайда алыста жүрсе де, ол Достоевскийдің тағдырына бұрынғыдай жаны ауырып, Петербургтегі таныстары арқылы айдаудағы жазушыны кіші офицерлікке көтеруді сұраумен болды. Және ол ізденісі нәтижесіз де емес. Осыдан бірер күн бұрын ғана

астанадан Достоевскийге прапорщик шенінің берілгені туралы бұйрық келіп жағыр еді.

Екі петрашевшілді тәнті еткен Шоқанның өз қатарлары арасынан зерек ақылмен, талантымен, алғыр да сергек ойларымен саңлақтана көрінген бітімі болатын. Оның алыс сапарлар, ашылмаған қияндар туралы армандайтын романтикалық тұлғасы, өз халқының болашағы, алда туар жарқын күндері туралы аңсайтын демократтық көзқарастары – өздерінің прогресті ойлары үшін қиянат шегіп жүрген екі қаламгердің көкейлерінен дөп табылғандай. Оларды пікірлер мен мүдделер бірлігі жақындастырған.

Шоқан осы жолы Семейде Достоевскийдің қасында әлденеше күндер бірге болып талай әдемі уақыттар мен әңгімелер өткізді. Федор Михайлович оған өзінің жазу жұмысына қайтадан ден қойып келе жатқанын сыр етіп айтты. Осы жылдың басында «Ағайдың түсі» атты повесті бастаған еді, әзірше жаман емес, бірқатар жұмыс істелініп тасталды. Омбы абақтысында көргендері туралы да қағазға түсіріп жүрген жай бар. Ал Шоқан болса, би– ыл өзі сапарлап қайтқан аймақтары, Ыстықкөл төңірегі, қырғыз халқы туралы, Құлжаға барғаны, қытайлардың әдет-ғұрпы жайлы әңгімелейді.

Екі достың сол кездесуінен кейін үстіне офицер мундирін енді киген Достоевский басшылардың ресми рұқсатымен Барнаулға атанды...

Арада біраз күндер өткесін, 1856 жылдың 5 декабрінде ол Семейдегі досына былай деп хат жазды:

«Көптен көп құрметті Федор Михайлович!

Өзіңіз кеткеннен кейін мен Сіздің қаламызда тек бір қонып, келесі күні ертемен жүріп кеттім. Ол кеш мен үшін өте көңілсіз болды. Өзімнің соншама жақсы көрген және өзіме де жақсы ниет білдірген адамдардан айырылысу, маған өте -мөте ауыр тиді. Сізбен бірге Семейде өткізген аз ғана күндер маған тамаша әсер етті. Ендігі менің бар ойым Сізбен тағы да бір қауышу. Мен адамның нәзік сезімдері мен ниет – ықыласы туралы жазуға шебер емеспін, бірақ оның қажеті де жоқ қой деймін. Сіз, әрине, менің Сізге ықыласымның қалай түскенін және Сізді соншалықты жақсы көретінімді жақсы білесіз.

Мұнда Омбыға келгесін, осындағы ең жақсы көретін досымның бірі Александр Николаевич Цуриковпен ажырасатын жай

болды – ол Сіздерге, Семейге бара жатыр. Сізге, қайырымды Федор Михайлович, осы бір жақсы жанды таныстырғаным болсын: Сіз оны жолыққан сайын тәуір көре түсесіз деп ұғам. Омбы дегеніңіз өзінің өсек-аяңымен, бір-біріне мәңгілік қысастығымен мүлде жаман боп кеткендіктен де, оны тастап кету жайында ойлап жүргенім ойын емес. Бұл хақында Сіз не айтар едіңіз? Ақылыңызды беріңіз, Федор Михайлович, қайткенде онды болар еді. Дуров дімкәстанып жүр. Мұнда оған, шамасы, чиновниктік... лаң әрекеттер онша жағып жүрген жоқ сияқты – дегенмен, мұның бәрін Сізге Цуриков толық күйде айтып бере алады.

Әзірше сау боп тұрыңыз, Федор Михайлович. Жақында тағы да көп сөзбен ұзақ етіп хат жазамын...».

Аз күннен кейін Шоқанның бұл хатына жауап та алған. Достоевский оған өзінің шын жүрегімен ақтарыла шыққан жылы сөздерімен жауап қайырыпты.

«Сіздің хатыңызды, мейірбан достым менің, маған Александр Николаевич табыс етті. Сіз мені жақсы көремін деп жазыпсыз. Ал мен Сізге қысылмай-ақ тура айтамын, мен Сізге ғашық боп қалдым. Мен еш уақытта да және ешкімге де, тіпті бірге туған бауырыма да, тап Сізге көңілім түскендей құлай берілген емеспін, құдай білсін, оның қалай болғанын. Бұған талай дәлел келтіруге де болар еді, бірақ Сізді несіне мақтай беремін! Ал енді Сіз менің ақ ниетіме дәлелсіз-ақ сенетін шығарсыз деймін, қымбатты Уәлихан, және бұл тақырыпқа тегі 10 кітап жазсаң да – бәрі бір түк жаза алмайсың: сезім мен құштарлық дегендер түсінісуге болмайтын нәрселер ғой. Сізбен арбада тұрып қош айтысып айырылысқаннан кейін, біз бәріміз де күні бойы көңілсіз болдық. Біз ұдайы Сізді еске алып, барынша мақтадық. Егер Сізге бізбен бірге аттану мүмкін болған кезде, қандай тамаша болар еді! Сіз Барнаулда үлкен эффект нәтиже тудырар едіңіз...».

Қандай ақтарылған пейіл, шынайы көңіл десеңізші. Екі халықтың екі ардагер ұлының өзара ұғынысуының, тамаша түсінісуінің ғажайып бір белгісі емес пе бұл. Әрі Шоқанға жазған осы ұзақ хатында ұлы психолог өзіне біткен көрегендікпен болашақты бағдарлағандай болар еді.

«Сіз өзіңіздің қызметіңіз бен жалпы жағдайыңыз тұрғысында ақыл сұрайсыз. Меніңше былай: қолға алған ісіңізді тастай көрмеңіз. Сізде материалдар өте көп. Дала туралы мақала жазыңыз...»

Оны басады... Егер де Сіз оларды Дала тұрмысы туралы, өз өмірлеріңіз туралы жазбалар және т.б. секілді жазсаңыз, тіпті жақсы болады.

Сіз өз тағдырыңызды Отаныңызға ерекше пайдалы болғандай етіп, соның игілігіне бағыштауыңызға болар еді. Мысалы, Даланың не екенін, оның маңызын және өз халқыңыздың Россияға қандай қатысы бар екендігіндігін бірінші боп Россия халқына түсіндірудің өзі ұлы мақсат, қасиетті іс емес пе... Сіз өзіңіздің еропаша терең білім алған тұңғыш қазақ екеніңді есіңізге алыңыз. Оның үстіне, тағдыр Сізге ұлы жүрек, асыл қасиеттер беріп, тамаша адам етіп жаратты...».

Осы хатта Шоқанның алдағы тағдырына қатысты көптеген жайлар – оның Петербургке баратыны, Россияның географиялық қоғамына мүше болатыны, әдеби-қоғамдық қызметі, қазақ ғалымы тамаша меңгерген ғылыми – көркем очерктік жанр да, керемет болжанып айтылған. Шоқанның ұлы досы берген ақыл – кеңеске аса құлақ қойғандығында күмән жоқ.

Уәлиханов пен Достоевскийдің бұдан кейінгі достықтары да жүздесулер мен хат алысулар арқылы жалғасып жатты. Осы ретте бізге, әсіресе, олардың Семейде өткен соңғы кездесуінен қалған ескерткіш сурет тым қымбат. 1859 жылдың көктемінде семейлік фотограф Н. Лейбин түсірген бұл суреттен бізге аса қауіпті Қашқар сапарынан енді оралған Шоқанды көреміз. Ол 10 ай 14 күн бойы ылғи да қатер астында, қиын-қыстау жағдайда жүрсе де орыс ғылымы, әлемдік география ғылымы үшін аса құнды да бағалы мәліметтер жинап келе жатты. Шоқан ол елде өзін сауда-саттық пен Россияға шығып, сонда қайтыс болған қашқарлық саудагер Әбділлабайдың жалғыз ұлы Әлімбай, ата жұртын іздеп келген жас көпес ретінде жүруі, бар бітім-болмысымен (шашын ұстарамен сыпыртуға дейін) жергілікті ұйғыр халқының әдет-ғұрыптарын мүлтіксіз орындауы керек болған-ды.

Оның Семейде прапорщик Достоевскиймен бірге түскен суретінен, осы ауыр сапардан қиналып оралған жанның бейнесін көреміз.

Федор Михайловичтің басында да бұл кезде бірталай жаңалықтар болып өткен. Ол бұдан екі жыл бұрын Исаеваға үйленген, дворяндық атағын қайта алған...

Содан бері Крепостная көшесіндегі почташы Липухиннің шағын үйінің екінші қабатындағы үш бөлмені пәтерге жалдап тұрады. Жазу жұмыстары да бірқалыпты жүріп жатыр. «Ағайдың түсі» мен «Степанчиково селосы және оның тұрғындары» атты повестері аяқталып қалды. «Өлі үйден жазбалардың» алғашқы тараулары дүниеге келе бастады. Әрі осы Шоқан келердің алдында ол тағы бір қуанышты хабар алып отыр еді. Ол Достоевскийдің жаза мерзімінің бітіп, отставкаға шығуына рұхсат берілгендігі туралы хабар болатын. Бірақ ол бұйрық әлі Семейге ресми қатынас түрінде жете алмай жатты.

Осы кездесуден кейін Шоқан Омбыға келіп, Қашқар сапары туралы есепті жазуға отырды. Арада біраз күн өткен кезде достар Омбыда тағы да жолыққан. Достоевский бостандыққа шығып, осы бес жыл өмір сүрген қазақ даласымен, әскер өмірімен, қимас жандарымен, қырдың кең пейіл халқымен қоштасып бара жатыр еді.

Олардың кездесулері бұдан кейін Петербургте жалғасты. 1859 жылдың күзінде Уәлиханов империяның астанасына Қашқарды ашушы ретінде келіп, онда Бас штабтың әскери-ғылыми комитетінде, Азия департаментінде, географиялық қоғам мен университетте 1861 жылдың көктеміне дейін көкірек ауруы өршіп, амалсыздан елге қайтқанға дейін жұмыс істеді. Осында Достоевскийдің ағасы Михаил Михайловичтің үйінде әдебиетшілер бас қосатын үйірмеде үлкен жүректі досымен талай кездесті, ол арқылы сол кездегі белгілі орыс ақын-жазушыларымен танысып, тығыз аралас, байланыста жүрді.

Шоқанның жақын достарының бірі, белгілі публицист Н.М. Ядринцев.

Шоқанның ғылымға ден қоюына, жоғарыда айтқанымыздай, әкесінің алдыңғы қатарлы орыс интеллигенциясының өкілдерімен тығыз байланысты болуы үлкен әсер етеді. Академик А.И. Шренк, сібір қазақтарының облыстық басқармасында қызмет істеген декабристер С.М. Семенов, В.И. Штейнгель, Н.В. Басаргин және Казан университетінің студенттері С.Сотников, Н.Ф. Костылецкий, Т.Сейфуллин сияқты көптеген жоғары білімді адамдар Шыңғыстың аулында талай рет болған.

Шыңғыс Қазақстанда зерттеу жұмыстарын жүргізген орыс ғалымдары үшін түрлі мәліметтер жинап, дайындау ісіне кейде өзінің баласын да қатыстырып отырған [5, 22].

1887 жылы Верныйда Дүнген, Ұйғыр, Қашқар көшелері бар болатын. Оларда Құлжа өлкесінен қоныс аударған адамдар тұрған. Бейбітшілік пен тыныштық іздеп мындаған адамдардың Жетісуға көше бастауында, дүнгендерге ара түсіп, қорғаған Шоқан Уәлихановтың ерекше еңбегі бар [1, 311].

Бұл оның баспасөзде көзі тірі кезінде соңғы жариялануы еді. 1864 жылдың 7 желтоқсанында Қапалда жазылған Қытай империясының Батыс өлкесіндегі дүнгендер көтерілісі туралы мақаласы «Русский инвалид» газетінің 1865 жылғы 51 санында жарық көрген.

Уәлиханов одан әрі осынау газет мақаласында көптеген ғалымдардың назар аударған өзінің дүнгендердің шығу тегі жөніндегі теориясын алға тартып, тәптіштеп түсіндіріп шыққан...

Бұдан кейінгі жылдары да Шоқан мен Достоевскийдің арасында хат алысулар үзілген жоқ. Бірақ олардың қайтып көрісуіне тағдыр жазбаған еді. 1865 жылдың 10 апрелінде Жетісудағы Матай тауының етегінде, Ұлы жүздің сұлтаны Тезек төренің ауылында орыс армиясының офицері, штабс-ротмистр Шоқан Уәлиханов әбден меңдеген аурудан айыға алмай, мәңгі көз жұмды.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақтың тұңғыш ғалымы және ағартушысы Шоқан Уәлихановтан мол мұра қалды.

Шоқан Уәлиханов энциклопедиялық мол білімі бар, әрі бірнеше тіл білген, өз заманында ғылымдағы мәселелерді жаңаша дамыта білген кемелді ірі ғалым болған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Бейсенбайұлы Ж. Шығармалары / Ж.Бейсенбайұлы. – Астана: «Өрнек», 2022. – 743 б.
2. Стрелкова И. Шоқан Уәлиханов. – Алматы: Қазақстан баспа үйі, 2008. – 320 б.
3. Семипалатинску – 250 лет. – Алма-Ата:Казахстан, 1968. – 156 б.
4. Косенко П. Иртыш и небо. – Алма-Ата: Жазушы, 1971. – 262 б.
5. Шоқан Уәлиханов. Таңдамалы/ Орысшадан аударған Ә.Инмағамбетов. – Алматы: «Жазушы» баспасы, 1980.
6. Балалар энциклопедиясы. 3 том/ Бас ред. Б.Ө.Жақып.-Алматы: Қазақ энциклопедиясы ЖШС, 2011. – 264 б.
7. Сәтбаев Қ. Таңдамалы. 1 томдық / Құраст. К.А. Ақышев, Т.М. Әлжанов. – 2-ші бас. Шымкент: Оңтүстік полиграфия, 2007. – 381 б.

ҚАЗҚАҚТЫҢ ҰЛЫ ҒАЛЫМЫ ШОҚАН УАЛИХАНОВТЫҢ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

С.А. Аймакова, тарих магистрі

М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан

Андатпа. Шоқан Уәлиханов – ұлы ағартушы және демократ, көрнекті қазақ ғалымы, шығыстанушы, тарихшы, этнограф, фольклорист. Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов қазақ мәдениеті мен әдебиетінің тарихында ерекше орын алады. Осы дарынды ғалым мен ағартушының өмірі мен қызметі ерекше әсер қалдырады. Оның қысқа ғұмырында қол жеткізген ғылыми жетістіктері орыс достары мен серіктерін, сондай-ақ сол кездегі орыс ғалымдарын таңғалдырып, таңдандырды.

Кілт сөздер: республика, мәдениет, парламент, лагерь, ағартушылық, баспасөз.

Талантты ғалым, публицист, әдебиет зерттеушісі, саяхатшы-географ Шоқан (шын аты Мұхаммедханафия) Шыңғысұлы Уәлиханов ХІХ ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда туған демократтық, ағартушылық мәдениеттің тұңғыш өкілдерінің бірі. Оның қысқа да жарқын өмірі, жан-жақты зерттеушілік қызметі, философия, этнография, тарих, экономика, құқық, география, ауыз әдебиеті, әдебиет теориясы, т.б. жайындағы ғылыми зерттеулері, пікірлері қай кезде болмасын өзінің құндылығымен жарқырай берері сөзсіз. Қазақ халқының рухани ізденістерінің жарқын көрінісі бола отырып, қоғамдық ойсана, пікір-тұжырымдардың биіктей өркендеуіне ерекше ықпал етті. Шоқан 1835 жылдың қараша айында қазіргі Қостанай облысының Құсмұрын бекетінде атақты аға сұлтан Шыңғыс Уәлиханов отбасында дүниеге келген. Арғы атасы Абылай жоңғарларға қарсы соғыста асқан ерлік көрсеткен, ел бірлігі мен тыныштығы үшін күрескен, ақылды қолбасшы, іскер дипломат, амал-айласы мол Орта жүз ханы болған. Шоқанның балалық шағы Сырымбет тауының баурайында, туған елі Көкшетауда өткен. Шоқан әжесі Айғанымның тәрбиесінде болған. 1847 жылы 12 жасар Шоқанды әкесі сол кездегі ең таңдаулы оқу орны болып есептелген Сібір кадеті корпусына оқуға орналастырады. Шоқанның бүкіл келешегі мен ғылым, өнер жолындағы талантын ашуда бұл оқу орнының маңызы ерекше болды. Мұнда жабық әскери оқу орны болғанымен, көптеген

пәндер әскери сабақтарға қоса орыс, батыс әдебиеті, географиясы мен тарихы, философия, физика, математика негіздері, шетел тілдері оқытылып, орыстың озық ойлы интеллигенттерінің өкілдері сабақ берген. Оқытушылар құрамында білімді және прогресшіл ой-пікірлі адамдар көп болған. Кадет корпусында Шоқан өзінің зеректігімен ерекшеленген. Тілді тез меңгеріп, өзі қатарлас оқушылардан озық оқыған. "Корпуста ой-өрісі, білімі жағынан Шоқан тез өсті, орыс жолдастарын басып озып отырды. Оған талайлар-ақ, назар аударды. Ол сондай қабілетті еді, өзінен екі жас үлкендердің класындағыларды да білім, идея жағынан басып озды" – деп жазды бірге оқыған досы, этнограф-ғалым Т.Н.Потанин. Сібір кадеті корпусында оқудың соңғы жылдарында-ақ, Шоқан саналы, терең ойлы, жан-жақты білімді, өзіндік көзқарасы қалыптасқан, туған халқының қажет-мұқтаждарын пайымдап, түсіне алатын, оған барынша пайдалы қызмет етуге әзір екендігін танытты. Ол Косолецкий, Тонеевский сияқты (орыс әдебиеті мен тілі, тарих пәні) оқытушыларының игі ықпалымен өзінің жоғары қабілеті мен дарындылығының арқасында орыс және дүние жүзі әдебиетінің озық үлгілерін оқып танысып, ғылыми пайымдау, тұжырымдар жасай білді. Оның зерттеушілік қабілеті де осы корпуста оқып жүргенде біртіндеп қалыптасып, дами түсті. Ол, әсіресе, жазғы демалыс кездерінде ел ішіндегі халық жырлары мен дастандарын жазып алып, аңыз-әңгімелерді жинауға қызықты. Мысалы, "Қозы Көрпеш-Баян сұлу жыры Шоқанның алғашқы жазған шығармаларының бірі болды. Шоқан жинаған қазақтың ауыз әдебиеті үлгілері нұсқаларын, "Қозы Көрпеш-Баян сұлу" жырын көрнекті шығыс зерттеушісі, Петербург университетінің профессоры И.И.Березин бұл зерттеулерге назар аударып, жазып алған. Шоқанның зерттеушілік қабілетін байқаған ғалым оны өз тарапынан ескі жазу ескерткіштерін зерттеу ісіне тартқан. Шоқанның "Профессор И.Н.Березинге хат", "Профессор И.И.Березиннің "хан жорықтары" кітабына рецензия" т.б. алғашқы ғылыми жұмыстарының өзінен-ақ, оның болашағы зор ғалым, зерттеуші болатындығы аңғарылатын. Шоқанның біліміне мұғалімдері мен құрбылары ерекше қызыққан, сол кездің алдыңғы қатарлы ой-пікірлерімен таныстығын жолдастарының көбі үлгі тұтып, мойындаған. Шоқан олардың Еуропа мәдениетіне бет бұруына себепші болған. "Бізден жасы кіші болса да, өзімізбен салыстырғанда, ол үлкен сықылды

еді де, біздер оған қарағанда бала тәрізді едік, өзінің бізден артық білетіндігін не біздерден білімі жағынан жоғарлылығын білдіруге тырыспаса да, жай әңгіменің өзінде-ақ, оның білімінің бізден артықтығы танылып қалатын. Жалпы жолдастарына, соның ішінде маған, ол еріксіз "Еуропаға ашқан терезе" сықылды болды", – деп жазады Г.И.Потанин. Мұның өзі Шоқанның жолдастары арасында беделі ерекше зор болып, оның биік тұрғанын көрсетеді. Қырағы да зейінді Шоқанға сурет салу өнері сол кездің өзінде-ақ; халық өмірін бейнелеудің тамаша бір құралы болып табылады. Туған жері Сырымбеттің жазғы жайлаулар мен мекен қоныстарының суретін салумен шұғылданады. 1847-1852 жылдарда салған суреттерін Шоқан "корпустаң елге демалысқа барған кезде салған суреттер" – деп атайды. Г.Н.Потанин: "Кадет корпусының соңғы курстарында оқып жүрген кезімізде Шоқан өзінің әңгімелерімен менің дәптерімді толтырды. Біз қазақтардың сұңқар салып, саят құру салтын толық жазып алдық. Шоқан сұңқарды қалай баптап күтудің әдісін өте жақсы білетін. Дауылпаз бен сұңқардың т.б. суреттерін салып, ол менің жазбамды толықтыра түсетін", – деп жазды. Мұның өзі Шоқан өнерінің жан-жақты екенін, оған курстастарының қызығып, ерекше құрметпен қарағанын дәлелдей түседі. Шоқан кадет корпусында оқып жүргенде-ақ, саяхатшылардың өмірі мен ісі туралы жазылған еңбектерге аса қызығушылықпен қарап, танысты. Осы еңбектердің ықпал әсерінен ол саяхатшы болуды, Орта Азияны арлап жан-жақты танысуды армандады. Демек, саяхатшылар өмірі жайлы жазылған еңбектер болашақ саяхатшыға бастау көзі болып, жол нұсқады. Қоғамдық, әдеби қызметі Шоқан Уәлиханов 1853 жылы кадет корпусын бітіріп, Омбыда әскери қызметке қалады. Ол Сібір қазақ-орыс әскерінің батты әскер полкына офицер болып тағайындалады, іс жүзінде Батыс Сібір мен Қазақстанның Солтүстік-Батыс аймағының генерал-губернаторы Г.Х.Гасфордтың адъютанты қызметіне белгіленеді. Сондай-ақ, Батыс Сібір өлкесінің Бас басқармасы оған айырықша тапсырмаларды орындайтын офицер ретінде қарады. Қызметі барысында Шоқан Уәлиханов патша өкіметінің отаршылдық саясаты туғызған әділетсіздіктерді жете танып, қарсы батыл пікірлер білдіруге тырысты. Осы қызметтерді атқара жүріп, ол Орта Азия халықтарының тарихын, этнографиясы мен географиясын зерттеуге белсене араласты. Омбыдан кетуді, өзінің туған

халқына пайдасы тиетін істермен шұғылдануды армандағанын өзінің достары Ф.М.Достоевскийге, К.Қ.Гутковскийге жазған хаттарынан анық көруге болады. 1855 жылы Шоқан Уәлиханов Омбыдан Семей, Аякөз, Қапал арқылы, Іле Алатауынан өтіп, Жоңғар қақпасына дейін келеді, қайтарда Алакөл, Тарбағатай жерлерін аралайды. Орталық Қазақстан-Қарқаралы, Баянауыл, Көкшетау арқылы Омбыға оралады. Бұл сапарда ол қазақ халқының тарихы мен әдет-ғұрпы, діни ұғымдары жайында көптеген материалдар жинайды. Сонымен бірге өзі болған аймақтардың тарихы, ескі қалалардың орны, шың-тастарыға жазу, белгілерін, көне ескерткіштер, аңыз-әңгімелер, ертегілер мен өлеңдерді жазып алады. Осы материалдардың негізінде "Тәңірі", "Қазақтардағы шамандықтың қалдығы" сияқты еңбектер жазады.

1856 жылы Шоқан полковник М.М.Хоментовский басқарған әскери-ғылыми экспедицияға қатысады. Қырғыз елін жете зерттеуге, Ыстықкөл аймағының картасын түсіруге тиіс болған бұл экспедицияға қатысу Шоқанның зерттеу жұмысын ойдағыдай жүргізуіне мүмкіндіктер туғызады. Ыстықкөлге, Қытай империясының Құлжа қаласына саяхаты және 1856-1857 жылдары Жетісу, Тянь-Шань сапарларында П.П.Семенов-Тянь-Шанскиймен бірге болуы, Қырғыз Алатауына екінші рет сапарының нәтижелері оның "Жоңғария очерктері", "Қырғыздар туралы жазбалар", "Ыстық көл сапарының күнделіктері", "Қытай империясының батыс провинциясы және Құлжа қаласы" атты еңбектерін жазуға септігін тигізеді. Шоқан тарихи маңызы бар шығармаларға айырықша назар аударды. Мәселен, ол қырғыз халқының "Манас", "Семетей" туралы дастандарының біраз тарауын тұңғыш орыс тіліне аударып, оған ғылыми тұрғыдан толық тарихи және әдеби талдаулар жасады.

Бірінші рет баспаға ұсынды. Көлемі жағынан, оқиға құру, адам образдарын бейнелеу жағынан әлемдік әдебиеттің озық үлгілерімен теңдес, аса құнды туынды ретінде бағалаған. "Манас" – қырғыздардың ескі мифтерінен, аңыздарынан, ертегілерінен жиналып, бір адам Манастың төңірегінде топталған энциклопедия. Бұл жағынан, ол "Илиада" тәрізді. Бұл аса зор эпопеяда қырғыз халқының өмірі, діни дәрігерлік ұғымдары шетелдермен қарым-қатынасы түгел қамтылған. Екінші эпос – "Семетей" – "Манастың" жалғасы. Бұл қырғыздың "Одиссеясы", – деп көрсетеді Шоқан.

Шоқан әдебиет, оның теориясы мәселелері жөнінде сол кездің өзінде-ақ, көптеген тың пікірлер, тұжырымдар жасап, өз халқының тіршілігі мен мәдени дамуының жағдайларына лайық дамытады. Сондай-ақ, әр халықтың әдебиетін оның қоғамдық, әлеуметтік өмірімен тығыз байланыста қарастырады. Қазақ поэзиясының халықтық сипаттары жайлы тың ой-пікір білдіреді. Халықтың рухани серігі болған поэзия туралы ол: "Бұл халықтың ертеден өзіне тән тұрмысында есте қалдырмаған бірде-бір маңызды оқиғасы, бірде-бір тамаша адамы жоқ деуге болады. Олардың бірін суырыпсалма ақындар не жыршылар жыр етсе, екінші біреулерінің атын кейінгі ұрпақ естерінде ұмтылмастай етіп белгілі бір сыбызғышы не қобызшы музыканттар тастап кеткен", – деп жазады. Қазақ өлеңдерінің халықтығы жайлы құнды пікірлер білдіруде, Шоқан халық әдебиетінің бағалы нұсқаларын жасаған және ауыз әдебиетінің таңдаулы үлгілерін жырлаған. Орынбай, Шөже, Жанақ, Арыстанбай, Құрымбай сияқты ақындардың еңбектеріне жүгінеді, мысалдар келтіреді. Шоқанның миллиондаған халық тағдырына ерекше жанашырлықпен қарап, мәселенің дұрыс шешілуін армандағанын көрсетеді. "Бізге, қазақтарға, облыстық бастықтар үстірт қарауды әдетке айналдырған", – деп көрсете келіп, Шоқан реформа мәселесіне аса зор жауапкершілікпен қарап, бұған қарапайым (дәулетсіз) қазақтарды кеңінен қатыстырып, олардың пікірлерімен санасу керек екендігін, реформаны ақсүйектер емес, қалың бұқараның тілек-мүддесіне сай жүргізу керектігін талап етеді. Бұл еңбегінде Шоқанның қазақ қоғамының экономикалық, саяси, рухани жағдайлары және қазақ халқының болашақ даму негіздері мен жолдарына терең талдаулар бере отырып, ең бастысы өз халқының болашағына үлкен сеніммен қарағанын көреміз. 1864 жылы наурыз айында Ш.Уәлиханов Оңтүстік Қазақстанды Ресейге қосу жөніндегі полковник М.Т.Черняевтің әскери экспедициясына шақырылады.

Бірақ, жергілікті халықтарға Черняевтің, оның әскери қызметкерлерінің көрсеткен озбырлығы мен қаталдығына наразы болып, бөлініп кетеді. Верный (қазіргі Алматы 1 қаласына келіп, Албан руының аға сұлтаны Тезек төренің ауылына тоқтайды. Мұнда да жергілікті тұрғындардың хал-жағдайларымен танысып, аңыз-әңгіме, ертегі-жырлар жинап, зерттеушілік жұмыстарымен шұғылданады. Сол кездегі Батыс Қытайдағы қоғамдық-саяси жағдайдың

шиленесуіне байланысты болған дүнгендер көтерілісіне көңіл бөледі. Жұмыс бабымен Қапалға оқта-текте келіп жүген бір сапарында Ш.Уәлиханов әскери газетіне Құлжадағы жағдай, дүнген қозғалыстарына байланысты мақала жариялайды. Демек, қай уақытта болмасын ел ішіндегі жағдайларға ерекше мән беріп отырғанын көреміз. Ол өзінің қысқа ғұмырында қоғамдық ғылымдардың алуан саласында, тарих, география, этнография, экономика филологияда, өнертануда – көптеген құнды еңбектер қалдырды. Сондай-ақ, Орталық Азияның түркі тілдес халықтарының, қазақтың, қырғыздың, өзбектің, ұйғырдың, түркіменнің тарихы мен сол кездегі әлеуметтік жағдайы, тілі мен әдебиетін саралап терең зерттеуімен шығыстың ғылымына зор үлес қосты. "Қазақтың шежіресі", "Жоңғарлар очерктері", "Қазақтар туралы жазбалар", "Абылай", "Көне замандағы қазақтың қару-жарак, сауыт-саймандары", "Далалық мұсылмандық", "Қазақтағы шаман дінінің қалдықтары", "Қазақтың көші-қоны", "Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы туралы пікірлер", "Ыстықкөл күнделіктері" т.б. еңбектерінде Орта Азиядағы түрік халықтарының көптеген келелі мәселелеріне ғылыми тұрғыдан жан-жақты зерттеулер жүргізіп, талдаулар жасады. Бұл еңбектердің кейінгі зертеушілер үшін ғылыми мәні жоғары болды. Шоқан өзінің жан-жақты мол білімінің арқасында зерттеулерді комплексті түрде жүргізіп, тарихшы, географ, этнограф, публицист, әдебиетші, жазушы болып қатарластыра алып отырғанын анық байқауға болады. XIX ғ. орта шенінде ірі ғалымдардың бірі П.И.Небельсон Шоқан туралы: "Петербургте қырғыздар сирек кездеседі, бес-алты адам жинала қояр ма екен? Солардың ішінде өмірде мен бармын деп ерекшеленбейтін бір ғана адам бар. Ол өте жас, кавалерия офицері, сұлтан Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов", – деп жазса, Платников: "Мен Уәлихановпен Петербургте өте жақын таныстым және бірнеше кеш бірге болып көңілді өткіздім, оның қабілеттілігіне Мұхамед-Ғани Бабажанов, біз Небельсон екеуіміз де тең келмеспіз", – деген пікірлері Шоқан білімінің жан-жақтылығын, тереңдігін дәлелдей түсері хақ. Шоқаннан қалған асыл мұралардың бірі – бейнелеу өнері саласындағы еңбектері оның қазақтың тұңғыш профессионал суретшісі екенін танытады. Сурет өнерін жас кезінен-ақ жақсы көрген. Ол портрет, табиғат көрінісі, пейзаж, халықтың тұрмыс-салтын бейнелеу жанрымен айналысқан. Суреттерінің біразы 1860 жылдардың басында

"Всемирная иллюстрация", "Сакра", "Русский художественный лист" журналдарында, "Орыс география қоғамының хабаршысында" жарияланған. Ш.Уәлихановтың көп салалы әр қырлы бай мұрасы оның дүниетанымы, қоғамдық философиялық, ағартушылық, демократтық көзқарастары өз заманының биік деңгейінде болғанын айқындайды. Шоқан Уәлиханов 1865 жылы сәуір айында қайтыс болды. Алтынемел тауының баурайындағы Көшентоған деген жерге қойылады. Қазіргі Алматы облысы Шоқан атындағы шаруашылықта "Алтынемел" мемориалдық комплексі бар. Шоқан қазасы қазақ елі үшін және оның орыс достарына аса ауыр тиді. Орыстың географиялық қоғамы басып шығарған (1904) Шоқан шығармаларына жазған алғы сөзінде академик И.И.Веселовский: "Шоқан Уәлиханов шығыстану әлеміне құйрықты жұлдыздай жарк етіп шыға келгенде, орыстың Шығысты зерттеуші ғалымдары оны ерекше құбылыс деп түгел мойындап, түркі халықтарының тағдыры туралы одан маңызы зор, ұлы жаңалықтар ашуды күткен еді. Бірақ Шоқанның мезгілсіз өлімі біздің бұл үмітімізді үзіп кетті", – деп жазды. Шығысты зерттеуші әйгілі ғалым Е.И.Ковалевский Шоқанды "Асқан данышпан жас жігіт", "Тамаша ғалым", "Қазақ халқының ең жақсы досы әрі орыстың мемлекеттік мүддесін қадір тұтушы" деп атады. Г.И.Потанин: "Шоқан қазақ ішінен оқырман қауымын тапқан болса, ол өз халқының шын мәніндегі асқан данышпаны болар еді", – дейді. Орыстың географиялық қоғамы Шоқан өлімі туралы хабарында: "Нағыз, шын әділдігін айтқанда Уәлихановты үздік адам деп айтуға болады. Уәлиханов өз еліне шын берілгендігін, оны терең сүйетіндігін, қазақтың тұрмысын жақсы көрушілігін сақтай алумен қатар, Батыстың мәдениетін де жоғары бағалады", – деп жазды. Мұндай жылы лебіздердің қайсысы болмасын Шоқан еңбегінің әділ де жоғары бағасын алғандығының айғағы еді. Шоқан жайында: Г.И.Потанин, Н.М.Ядринцев, П.П.Семенов-Тянь-Шанский, И.И.Березин, И.И.Ибрагимов, т.б. естеліктер мен мақалалар жариялады. Шоқан Уәлихановтың демократтық, гуманистік ой-пікірлерінің толысуына Омбыға жер ауып келген орыс ойшылдары мен жазушылары көп әсер еткенін көреміз. Шоқан ұлылығын танытатын, оны биіктете түсетін нақты мәліметтердің бірі – өзі ерекше сүйіп бағалаған достарымен жазысқан хаттары. Осы хаттардың әрқайсысында Шоқанның азаматтық бейнесі ерекше

таныла түседі. Өз халқының адал перзенті екеніне көз жеткіземіз. Зерттеу еңбектерінің маңызы мен мәні ашыла түседі, бүкіл дүниежүзілік география ғылымына қосқан зор табыс, жаңалық ретінде бағаланады. Ш.Уәлихановтың хаттары. Шоқан Шыңғысұлы мен Федор Михайлович Достоевскийдің достығы екеуінің Омбыда, Семей мен Петербургте бірге болған кездерінде бір үзілмейді, кейінгі алты жыл ішінде (1856-1862) бұл достық хат арқылы нығая тускенін көреміз. Мәселен, Семейден кетіп бара жатып, Уәлиханов Достоевскийге былай деп жазады: ..Сізбен бірге Семейде өткізген азғана күн маған сондай тамаша әсер етті. Ендігі менің бір ойым сізбен тағы да бір кездесу. Мен адамның нәзік сезімдері мен ақ ниеті туралы жазуға шебер емеспін. Менің Сізге қандай берілгендігімді және сізді қандай жақсы көретінімді, әрине, өзіңіз де білесіз". Бұл хатқа Д.М.Достоевский өзінің шын жүрегінен шыққан жылы сөздермен былай деп жауап қайырды: "Мейірман достым! Сіз мені жақсы көремін деп жазыпсыз. Ал мен сізге қысылмай-ақ тура айтайын. Мен сізге ғашық болып қалдым. Мен еш уақытта да, ешкімге де тіпті туған ініме де, тап сізге көңілім түскендей құштарлықты сезген емеспін. Бұған талай дәлел келтіруге болар еді, бірақ сізді несіне мақтай берем. Ал енді сіз менің ақ ниетіме дәлелсіз-ақ сенетін шығарсыз деймін. Достоевский өзінің хаттарында Шоқанға пайдалы кеңес беріп, рухын көтеріп, оның алдына аса зор игі міндеттер қойғанын көреміз. Енді бір хатында: Қолға алған ісіңізді тастай көрмеңіз – сіздің материалдарыңыз өте көп. Сахара туралы мақала жазыңыз. Оны Россия халқына түсіндірудің өзі ұлы мақсат, қасиетті іс емес пе. Европаша білім алған тұңғыш қазақ екеніңізді есіңізге толық алыңыз. Тек осы оқиғаның бір өзі ғана ғажайып нәрсе және оны ұғудың өзі сізге көп міндеттер жүктейді. Оның үстіне тағдыр Сізді таза жанды, адал жүректі, абзал адам ғып жаратқан. Артта қалуға болмайды, жоқ болмайды..., деп жазады. Мұндай жанашырлық жалынды сөздерінде Достоевский Шоқанға шын жүректен ақыл-кеңесін білдіріп, оны белсенді іс, батыл әрекетке рухандыра түседі. Ф.М.Достоевский Шоқан Уәлихановты ерекше қадірлей, бағалай білді. Одан алған заттарының бәрін ол ең қымбат естелік ретінде сақтайды. 1866 ж. Шоқан марқұм болғаннан кейін Достоевский өзінің әйелі А.Г.Достоевскаяға "мына үлкен ағаш сандықты көрдің бе? Бұл менің Сібірлік досым Шоқан Уәлихановтың сыйлығы. Сондықтан

да ол маған қымбат. Сондықтан мен өз қолжазбаларымды, хаттарым мен аса қымбатты естеліктерімді осында сақтаймын" – деген сөздерінің өзі Шоқанға деген ыстық ықыласын анық байқатады. А.Н.Майковқа жазған хатында Шоқан: "Менің туысқандарым ұлттық та, таптық та ескіліктің шырмауында. Әсіресе, бір бет данққұмарлығы бірден көзге шалынады. Осыған қарап-ақ, олардың өздерін өздері жоғары бағалайтыны, ақыл-естіміз деп түсінетіні өз-өзімен түсінікті болар. Демек оларға айтылған ақыл-кеңес намысына тиіп, бұрынғыдан да көрі асқынта түсері түсінікті. Көппен жалғыз алысуға шама келмесін түсіндім, шындық қанша қасиетті болғанымен, адасқанның алды жөн бола береді екен, әсіресе, уақыт солай етіп тұрса амал жоқ, – деп ағынан жарылып, өзіндік пікір, көзқарасын білдіреді. Шоқан Уәлихановтың орыстың көрнекті жазушыларымен, ғалымдарымен т.б. жазысқан хаттары қазақ әдебиетінің тарихы үшін ерекше маңызды. Оның хаттары мен күнделіктерінен публицистикалық дарыны айқын аңғарылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2005 ISBN 9965-26-095-8
2. Абай. Энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, «Атамұра» баспасы, ISBN 5-7667-2949-9
3. Отырар. Энциклопедия. – Алматы. «Арыс» баспасы, 2005 ISBN 9965-17-272-2
4. Жетісу энциклопедия. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2004 жыл. — 712 бет + 48 бет түрлі түсті суретті жапсырма. ISBN 9965-17-134-3
5. Тарихи тұлғалар. Танымдық – көпшілік басылым. Мектеп жасындағы оқушылар мен көпшілікке арналған. Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы. “Алматыкітап баспасы”, 2009 ISBN 978-601-01-0268-2
6. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. — Алматы: "Сөздік-Словарь", 2006. – 384 бет. ISBN 9965-409-98-6

ШОҚАН УАЛИХАНОВ ГЕОГРАФ ЖӘНЕ САЯХАТШЫ

С.А. Айтакова, тарих магистрі

М.Х.Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан

Андатпа. Дарынды ғалым, публицист, әдебиеттанушы, саяхатшы және географ Шоқан (шын есімі Мұхаммед-Ханафия) Шыңғысұлы Уәлиханов XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда дүниеге келген демократиялық, ағартушылық мәдениеттің алғашқы өкілдерінің бірі болды. Оның қысқа, бірақ жарқын өмірі, кең зерттеу қызметі, философия, этнография, тарих, экономика, құқықтану, география, ауызша әдебиет, әдебиет теориясы және т.б. оның ғылыми зерттеулері мен осы мәселе бойынша пікірлері кез-келген уақытта өзінің құндылығымен жарқырай беретіні сөзсіз. Қазақ халқының рухани ізденістерінің жарқын көрінісі бола отырып, ол қоғамдық сананың, идеялар мен идеялардың дамуына елеулі үлес қосты.

Кілт сөздер: республика, мәдениет, парламент, лагерь, ағартушылық, баспасөз.

Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов 1835 жылы қараша айында қазіргі Қостанай облысының Құсмұрын бекетінде туған. Шын аты – Мұхаммедқанафия. Әжесі бала күнінде "Шоқаным" деп еркелетіп, Шоқан аталып кеткен. Шоқан Уәлихановтың ата-бабалары ежелгі сұлтандар әулетінен тарайды. Оның арғы атасы, Орта жүздің ханы Абылай Ресеймен сауда және саяси байланыста болған. Абылайдың үлкен ұлы Уәли де бұл байланысты жақсы қолдаған. Уәли – Шоқан Уәлихановтың туған атасы.

Әкесі Шыңғыс Уәлиханұлы Құсмұрын округінің аға сұлтаны болды. Омбыда Сібір казак әскери училищесін тәмамдап, орыс армиясында полковник шенін алып, қазақ даласын басқару аппаратында бірсыпыра жауапты қызмет атқарды. Сібір қырғыздары облыстық басқармасының кеңесшісі, Көкшетау округінің аға сұлтаны болып істеді. Ресейге сіңірген еңбегі үшін оған өмірлік мұра ретінде дворян атағы берілді. Оқи отырыңыз: "XX ғасыр Гомері" деген бағаға ие болған Жамбыл Жабаев жайлы қызықты деректер. Ал анасы Зейнеп Уәлиханова – белгілі Баянауыл биі Шорман Күшіковтің қызы, Баянауыл округінің аға сұлтаны Мұса Шормановтың апасы. Зейнеп 7 ұл – Шоқан, Жақып, Мақы, Махмет, Ахмет, Қозыке, Қоқыш және 2 қыз – Ұрқия, Рахияны

дүниеге әкеледі. Шоқан Уәлихановтың шоқтығы биік ғалым болуына әкесі Шыңғыс, әжесі Айғаным ықпал еткен. Г.Н. Потанин жазған Уәлихановтар әулетінің шежіресінде Уәли ханның екі қыстауы болғаны айтылады. Бірі – Көкшетаудың шығысындағы Хан көлінде, екіншісі – Сырымбетте болған. Уәли хан мен оның ұрпақтарына мұра ретінде қалған бас орда Бурабайда болды. Сырымбет деген жер Уәлидің кіші әйелі Айғанымнан туған балалардың иелігіне тиеді. Шоқанның әкесі Шыңғыс осы Айғанымнан туған. Айғаным ақылды, көреген, бірнеше шығыс тілін меңгерген, орыс мәдениетімен таныс, жергілікті халық ортасында беделі жоғары адам болады.

Шоқанның балалық шағы осы Сырымбет тауының баурайында өткен. Шоқан Уәлиханов Обаған бойындағы Күнтимес ордасында әкесі ашқан ауыл мектебінде мұсылманша хат таниды. Бала Шоқан білімге құмар болған, тарихи аңыз-әңгімелерге қызыққан. Жастайынан данагөй билердің әңгімелерін, ақын-жыраулардың өлең-жырларын тыңдап өскен. Омбыдағы Кадет корпусы 1847-1853 жылдары Шоқан Уәлиханов Омбыдағы Кадет корпусында оқыды. Шоқанның бүкіл келешегі мен ғылым, өнер жолындағы талантын ұштауда бұл оқу орнының мәні ерекше. Онда әскери сабақтарға қоса жалпы және Ресей жағрафиясы мен тарихы, батыс, орыс әдебиеттері, философия, физика, математика негіздері, шетел тілдері жүрген. Корпустың оқытушылар құрамында білімді және прогресшіл ой-пікірлі адамдар көп болған. Кадет корпусына алғаш түскенде Шоқан орыс тілін білмепті. Бірақ өзінің зеректігімен тілді тез үйреніп алған. Өзі қатарлас оқушылардан анағұрлым озық оқыған. Шоқан Уәлихановтың корпуста бірге оқыған досы және кейін үлкен этнограф-ғалым болған Г.Н.Потанин: "Өзінің орыс жолдастарын басып озып, Шоқан тез жетілді... Оған талайлар назар аударды. Ол сондай қабілетті еді және оқу орнына түспей тұрып-ақ сурет сала білетін", – дейді. Оқудың соңғы жылдарында Шоқан саналы, терең ойлы, жан-жақты білімді, өзіндік көзқарасы қалыптасқан, туған халқының мұң-мұқтажын пайымдап, түсіне алатын, оған барынша пайдалы қызмет етуге әзір екенін танытты. Орыс және дүние жүзі әдебиетінің озық үлгілерімен танысып, ғылыми пайымдау, тұжырымдар жасай білді. Оның зерттеушілік қабілеті де осы корпуста оқып жүргенде оянған. Жазғы демалыс кездерінде ол ел ішіндегі аңыз-әңгімелерді, халық жырлары мен дастандарын

жазып алумен шұғылданған. Мысалы, Шоқан Уәлихановтың алғашқы жазып алған шығармаларының ішінде "Қозы Көрпеш – Баян сұлу" жыры болған. Оқи отырыңыз: "Өзімнен жерідім де, жаза бастағанымды тастап кеттім": Тахауи Ахтанов туралы не білеміз

1852 жылы орыс тілі мен әдебиеті тарихының оқытушысы Костылецкийдің көмегімен Шоқан Уәлиханов көрнекті шығыс зерттеушісі, Петербург университетінің профессоры И.Н.Березинмен танысады. Березин Шоқан жинаған қазақтың ауыз әдебиеті нұсқаларын, "Қозы Көрпеш – Баян сұлу" жырын алған, ал өз тарапынан Шоқанды ескі жазу ескерткіштерін зерттеу ісіне тартқан. Шоқан сабақтан тыс уақытта сол кезеңдегі саяхатшылардың өмірі мен ісі туралы жазылған еңбектерді көп оқып, зерттейді. Мұның өзі оған қатты әсер қалдырады. Ол саяхатшы болуды, соның ішінде Орта Азияны аралап, зерттеуді мақсат етеді.

"Еуропаға ашқан терезе"

Кадет корпусындағы жора-жолдастары Шоқанды үлгі тұтады және Шоқан олардың Еуропа мәдениетіне бет бұруына себепші болған. "Бізден жасы кіші болса да, өзімізбен салыстырғанда, ол үлкен сықылды еді, біз оған қарағанда бала тәрізді едік. Өзінің бізден артық білетінін, не біздерден білім жағынан жоғарылығын білдіруге тырыспаса да, жолдастардың арасында болатын жай әңгімелердің өзінде-ақ оның білімінің бізден артықтығы танылып қалатын. Жалпы жолдастарына, соның ішінде маған, ол еріксіз "Еуропаға ашқан терезе" сықылды болды", – деп жазған еді Потанин. Шоқан Уәлиханов кадет корпусын 1853 жылы 18 жасында бітіреді. Содан кейін Омбыда әскери қызметке қалдырылады. Бір жылдан соң Батыс Сібір мен Қазақстанның солтүстік-шығыс аудандарын басқаратын генерал-губернатор Гасфорттың адъютанты болып тағайындалады. Осы қызметті атқара жүріп, Орта Азия мен халқының тарихын, этнографиясы мен географиясын зерттеуге белсене араласады.

Шоқан Уәлихановтың саяхаттары

1855 жылы Шоқан Уәлиханов генерал Гасфортпен бірге ұзақ саяхатқа шығып, Аягөз, Тарбағатай, Қапал тауларын аралады. Алматы, Қарқаралы, Баянауыл, Көкшетауға соғып, Омбыға оралады. Осы сапарында көп нәрсені зерттеп, дәптерге түсіріп, Жетісу өлкесіндегі саяси-шаруашылық туралы бірталай деректерге

канығады. Осыдан кейін ол "Тәңір (күдай)", "Қазақтардағы шамандықтың қалдығы" еңбектерін жазады. 1856 жылы қырғыз халқының тұрмысын, Ыстықкөл маңын зерттейтін экспедицияға қатысады. Ыстықкөл жағасын, Күнгеі Алатау, Сарыжаз, Алматы, Қапал тауларын кезіп, осы маңды қоныстаған халықтардың әдет-ғұрпын, тұрмыс-салтын, әдеби мұраларын зерттеп, бай мағлұмат жинайды. Экспедиция мақсаты – Ыстықкөл көлінің бассейніне топографиялық түсірілім жасау, қырғыз халқымен танысу. "Біз экспедицияға қатысу құрметіне ие болдық және осы тас дәуіріндегідей қырғыздар арасында екі ай тұрып, олардың аңыздары мен тілдерін зерттей отырып, түрлі оң мәліметтер жинай алдық", – деп жазды Шоқан Уәлиханов.

Шоқан Уәлихановқа Жетісу мен Тянь-Шаньда кездескен ерте заманғы мәдениеттің өте сирек ескерткіштері үлкен әсер етті. Оны, әсіресе Ыстықкөлдегі ертедегі қала мәдениеті, суландыру жүйелерінің қалдықтары, сәулет өнерінің ескерткіштері, балбал тастар қатты қызықтырды. Құлжаға сапары. Шоқан ру аралық қырғыз қақтығыстарын реттегенше, коллекция жинағанша Петербургте Ресей мен Қытайдың сауда-экономикалық қатынастар мәселесін шешуде оның білімін пайдалану туралы мәселе шешілді. Шоқан Уәлиханов Құлжа қаласына дереу аттану нұсқауымен орыс дипломатиялық миссиясының құрамына алынды. Миссия мақсаты – қытай өкіметімен келіссөз жүргізу арқылы Қытаймен сауда қатынасын қалпына келтіруге қол жеткізу. Құлжа қаласына сапар "Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы" еңбегінде көрсетілген. Қытай шенеуніктерімен келіссөз жүргізіп, делегация достық қатынас орната алды. Құлжа мен Чугунчакта елшілік ашылды.

"Кешкі сағат жетіде Қайта өзгерту қарсаңында, біз яғни бесінші тамызда біз Құлжаға қарай жол тарттық. Бірінші Борохуджира қарауылынан бастап Құлжаға дейін қайырсыз, шөлді, құмды жер болды. Мына бізге, орыстарға, осындай шөл далада тұру ойымызға да келмес еді, мұндай жерде қоныс аударушылардың біреуінен де айырылмай қалай тұруды білмес те едік", – деп жазды Шоқан Уәлиханов 1856 жылы Сапар күнделігінде. Тапсырманы орындап, экспедицияда үш ай болып, Шоқан Уәлиханов өз білімін кеңейтті, досы Потанинмен бірге мұрағатқа бас қойды.

"Манас" дастаны. Шоқан Уәлиханов 1856 жылы аса көрнекті ғалым, белгілі географ П.С. Семенов-Тян-Шанскиймен танысты. Ол жас қазақ ғалымның қабілетіне шын ниетімен сүйсіне қайран қалды. 1857 жылы Семенов-Тян-Шанскийдің ұсынысымен Шоқан Уәлиханов Орыс географиялық қоғамының толық мүшелігіне қабылданды. Шығыс Қазақстан мен Жетісуға, қырғыз еліне жасаған сапары Шоқанның ғалым ретіндегі даңқын арттырды.

1857 жылы Шоқан Уәлиханов Алатау қырғыздарына сапар шегіп, оның тарихын, этнографиясын және халықтық поэзиясын зерттеді. Қырғыз халқының энциклопедиялық дастаны "Манасты" жазып алды. "Манас", – дейді Шоқан, – қырғыздардың ескі мифтерінен, аңыздарынан, ертегілерінен жиналып, бір адам – Манастың төңірегіне топталған энциклопедия. Бұл жағынан, ол даланың "Илиадасы" тәрізді. Бұл аса зор эпопеяда қырғыз халқының өмірі, әдет-ғұрпы, жағрафиясы, діни дәрігерлік ұғымдары, шетелдермен қарым-қатынасы түгел қамтылған". "Манас" жырын бірінші рет баспаға ұсынып, орыс ғалымдарына таныстырған да Шоқан. Шоқан Уәлиханов тарихи маңызы бар шығармаларға көп көңіл бөлді. Жазуы жоқ елдердің өткен тарихы мен салтын тану үшін ұзақ желіге құрылған, күрделі эпостардың үлкен мәні барын түсінді.

Қашқарияға сапары. 1858-1859 жылдары Шоқан Уәлихановтың Қашқарға сапары оның ғалым, ағартушы ретіндегі еңбегінің жаңа белеске көтерілуіне жол ашты. Даңқты саяхатшы Марко Поло мен Гоестен кейін (XVI ғасыр) ол жерді ешбір ғалым зерттемеген еді. Бұл жерлер Еуропа үшін жұмбақ еді. Баруға ниет қылған Батыс Еуропа ғалымдарының көпшілігі бақытсыздыққа ұшырады. Мәселен, Шоқаннан бір жыл ғана бұрын Қашқарияға барған атақты географ Адольф Шлагинтвейт Қашқария әкімі Уәлихан төренің қолынан қаза тапқан. Міне, осындай қауіпті сапарға 1858 жылғы 28 маусымда Шоқан Уәлиханов шықты. Ол үлкен жолға Семей көпесінің керуенімен бірге шыққан. Уәлиханов бұл сапарына басын тақырлап, үстіне шапан киіп, Әлімбай көпес деген лақап атпен шыққан. Бұл сапарында Шоқан күнделік жүргізіп отырған. Бұған ол өзінің жолшыбай көрген-білгенін, атап айтқанда, Орталық Тянь-Шаньның, Ыстықкөл бассейнінің, Нарын, Арпа, Атбас, Шатыркөл және Тарим өзенінің географиялық жағдайын, табиғат байлығын, ауа райын, жануарлар мен өсімдіктер дүниесін жазады. Шоқанның

бұл күнделік дәптері Ресей Ғылым академиясының архивінде осы күнге дейін сақтаулы. Оқи отырыңыз: Мүсіреповпен құда болған: әйгілі жазушы Сәбит Мұқанов туралы қызықты деректер. Саудагер ретінде Қашқарияға құпия барған Шоқан өлкенің экономикалық саяси құрылымын зерттеп, оның тарихы мен этнографиясынан көптеген материал жинайды. 1859 жылдың 12 сәуірінде Уәлиханов Верныйға қайтып оралады. Экспедиция қорытындысы бойынша ол "Алты шаһар немесе Қытайдың Нан Лун провинциясындағы (кіші Бұқара) алты шығыс қаласының жағдайы туралы" (1858-1859) есеп әзірлеп, жазып шығады. Оның бұл еңбегін Ресей мен басқа елдердің шығыстанушылары жоғары бағалап, көп ұзамай ағылшын тілінде де аударылып басылады. Шоқан Уәлихановтың Қашқарға барған сәтті экспедициясынан кейін оның аты Омбыға ғана емес, Петербургте де шықты. Көп ұзамай ол жақта оны есеппен іссапарға дереу жіберу талап етілді. Оған сыртқы істер министрлігінде, бас штабта назар аударыла бастады.

Петербург кезеңі

1859 жылдың аяғында Шоқан Уәлиханов Петербургке барып, онда 1861 жылдың көктеміне дейін болды. Бұл жылдар Шоқан өмірі мен ғылыми-шығармашылық қызметінің аса елеулі кезеңі. Шоқан Уәлиханов Қазақстан мен Орта Азияның, Шығыс Түркістанның карталарын жасаумен айналысты. Шығыс елдерінің қолжазбаларын мұқият зерттеді. Оны Орыс географиялық қоғамы Шығыс тарихы туралы дәріс оқуға шақырып тұрды. Петербургте Шоқан Уәлиханов орыс халқының белгілі ғалымдары, ақын-жазушылары және қоғам қайраткерлерімен танысып, достық байланыс орнатады. П.П.Семенов-Тянь-Шаньский, Г.Н.Потанин, Ф.М.Достоевский, С.Ф. Дуровтармен ол Сібірде жүрген кезінің өзінде-ақ достасады. Ал Петербургтегі таныстарының ішінде орыстың атақты ғалымы Д.И.Менделеев, ғалымдар В.В. Вельяминов-Зернов, А.Н.Бекетов, ақындар: ағайынды Курочкиндер, А.Н. Майков, П.Я.Полонский, Шығыс зерттеу ғылымының мамандары П.И.Лерх, И. Н.Березин, В.П.Васильев тағы басқалары болады. Алайда Петербургтың ылғалды ауа райы оның денсаулығына жақпады. Денсаулығының нашарлауына байланысты Отанына оралуға мәжбүр болды. Ол Омбыға барып, даладағы жергілікті басқару ісін қайта ұйымдастыру жөніндегі шараларға қатысты. Оның негізгі ойлары "Қырдағы мұсылманшылық туралы", "Қырғыз-

дардың көші-қоны туралы", "Сот реформасы туралы жазбаларда" баяндалады. 1864 жылы Шоқан Уәлиханов генерал Черняевтың Оңтүстік Қазақстанға жасаған әскери экспедициясына қатысады. Бірақ әскери қызметі ұзаққа созылмады, генералдың жергілікті халыққа шектен тыс қатыгездік жасауы салдарынан әскер қатарынан өз еркімен кетті. Содан Верный қаласына келіп, одан әрі Тезек төренің ауылына барып (бұрынғы Талдықорған облысы, Шоқан атындағы шаруашылық) тоқтайды. Сонда үйленіп, тұрып қалады. Жұбайының есімі – Айсара, балалары болмаған.

Өмірінің соңғы күндері. Ауылда жүргенде Шоканның ескі өкпе ауруы қайта қозып, 1865 жылы 10 сәуірде Тезек төренің ауылында қайтыс болады. Оның сүйегі Алтынемес тауының баурайындағы Көшентоған деген жерге қойылады. Өмірден өтер алдында ол әкесіне соңғы хатын жолдаған: "Маған менің қымбат туыстарыммен және достарыммен енді кездесу бұйырмапты...Сау болыңыздар, барлығыңызды құшақтадым. Жетісуға келіңіздер, өздеріңізбен бірге менің байғұс Айсарамды алып қайтыңыздар, оны ілтипат пен қамқорлыққа бөлеңіздер". Шоканның ақырғы тілегін орындау үшін 1865 жылдың жазында Көкшетаудан Алтынемелге керуен жіберілген. Шоқан Уәлихановтың жесірі Айсара оның ағасы Жақыптың әйелі болды, өсиетіне қарай оны Сырымбетке алып кетті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. I. – Алма-Ата: КСЭ, 1984. – С. 11
2. Гейнс А.К. Путешествие по киргизским степям // Чокан Валиханов в воспоминаниях современников. – Алма-Ата, 1964. – С.136
3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. I. – Алма-Ата: КСЭ, 1984. – С.19
4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. I. – Алма-Ата: КСЭ, 1984. – С. 91
5. Ч.Ч.Валиханов, режим доступа <https://infosphere.top/вики/Ч.Валиханов/>
6. Выписка из отчета о путешествии в Кашгар поручика Ч.Валиханова // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. III. – Алма-Ата: КСЭ, 1984. – С. 219–222.

7. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. –Т.5. – АлмаАта: КСЭ, 1985. – С. 241-242
8. Ивлев М.Н. «Путешествия степного царевича» // ЦентрАзия. Режим доступа: <https://centrasia.org/newsA.php?s t=1292241120>
9. Письма Ч. Валиханова // Собрание сочинений в пяти томах. –Т.5. – С.151-152.
10. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т.І. – Алма-Ата: КСЭ, 1984. – С.79
11. Валиханов Ч. Ч. Соб. соч.в пяти томах. Алма-Ата, 1985, т. 5. стр. 276–279.
12. Иминов И. Валиханов: миссия в Кашгаре. 155 лет знаменитой научной экспедиции // Журнал «Мәдени мұра», №4. 2019. – С.186-189.
13. Масанов Э., Выдающийся ученый казахского народа Ч.Валиханов // Вопросы общей этнографии и антропологии. – С. 62.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ТАРИХИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ

Ш.Ж. Ақман, тарих мұғалімі

Астана қаласы әкімдігінің «№29 орта мектеп», Астана қ., Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада Шоқан Уәлихановтың еңбектерінің тарихи құндылығы қарастырылады. Оның қазақ халқының тарихы мен мәдениеті, сонымен қатар этнография мен әдебиет саласындағы зерттеулері талданады. Шоқан Уәлихановтың шығармалары, әсіресе оның «Қырғыздардың тарихи жырлары», «Қазақтың халықтық поэзиясы», «Түркістандағы саяхат» сияқты еңбектері қазақ халқының рухани мұраларын зерттеуге елеулі үлес қосқан. Мақалада ғалымның тарихи зерттеулерінің маңызы мен қазақ мәдениетін әлемдік мәдениетпен байланыстырудағы орны туралы сөз болады.

Кілт сөздер: мәдениет, тарихшы, саяхатшы, Потанин.

Шоқан Уәлиханов – қазақ халқының тарихында өз елінің болашағын дұрыс болжап, сеніммен алға қараған, тұңғыш демократы болды. Ол тек өз халқының ғана емес, Орта Азия және Шығыс халықтарының да тарихын, мәдениетін, әдебиетін зерттеді. Өзі билеуші таптың қатарынан шыққанымен, Шоқан қалың бұқараның аяусыз қаналып отырғандығын көре білді, халықтың ой-тілегін, арман-мүддесін қорғады, қазақ даласындағы басқарушы-

лық тәртіптің өзгеруін қалады. Мұның барлығы Шоқанның демократтығын сипаттай түседі.

Туған халқына деген теңдессіз махаббат Шоқанды қазақ халқы тарихының ғылыми негізін қалауға ұмсындырды. Оның өз халқын шексіз сүйгендігі даусыз... Ол әрқашан алдымен өзінің қазақ халқын, одан кейін Сібірді, одан ары Ресейді, тіпті бүкіл адамзатты жақсы көрген. Оның этнографиялық жазбалары, тарихи зерттеулері күні осы уақытқа дейін құндылығын жойған емес.

1856-1858 жылдары Уәлиханов үшін аса бір жемісті жылдар болды. Жетісу өлкесіне келіп, көне Алматы, Қойлы, Алмалық шаһарларын зерттейді. Көне ақшалар нұсқасын жинайды. Шоқан Уәлихановтың ғылыми еңбектерінің ішінде Жетісу, Ыстықкөл, Тянь-Шань, Шығыс Түркістанға арналған тарихи-географиялық шолуларының маңызы ерекше.

Терең білімді, ғылымға берілген Шоқан өз қызметін халық тағдырымен байланыстыра қараған. Сондықтан ол тек ғалым ғана емес, қоғам қайраткері де болды.

Шоқан Уәлихановтың өмірбаяны. Шоқан Уәлиханов (1835–1865) – қазақтың ұлы ғалымы, қоғам қайраткері, шығыстанушы, тарихшы, этнограф, әрі жазушы. Оның ғылыми мұрасы қазақ, қырғыз, өзбек, түрікмен, моңғол және орыс халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуге арналған зерттеулермен ерекше маңызды. Уәлихановтың еңбектері қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне, әлеуметтік құрылымдарына қатысты маңызды деректер ұсынған, сонымен қатар XIX ғасырдағы қазақ қоғамының даму жолын көрсеткен құнды ғылыми еңбектер болып табылады. III. Уәлихановтың өмірі мен шығармашылық қызметі туралы аз жазылған жоқ. Сырттай қарағанда бәрі де зерттелген сияқты. Әйтсе де, ғалымның төл әдебиеттануға тікелей байланысты еңбектерінің әлі де ашылмаған қырлары жеткілікті. Тап мүддесі дейтінді желеу еткен отаршылдық пиғыл Шоқан шығармаларынан да кемшіндік табуды талап еткен кездер болды. Кеңестік шектеу саясаты ұлттық әдебиеттану ғылымының дамуына, сондай-ақ, шоқантануға да зиянын тигізді. Қазан төңкерісіне дейін жарияланған қазақ басылымдарындағы Шоқан жайлы материалдар кеңестік дәуірде пайдаланылмады, сынға ұшырады. Алаш арыстарының ол туралы жазғандары ескерусіз қалды. Ғалым жоғары бағалаған «Едіге» жырын сөз етуге тыйым салынды. Оның шығармаларының ана тілімізде толық

жарық көрмей, түрлі сылтаулармен бүркемеленіп келуі де талай құпия қатпарлардан сыр аңғартса керек. Бүгінде көне жазбалар, пайдалануға тыйым салынған тарихи әдебиеттер жарық көре бастады. Оларды Ш.Уәлихановтың әдеби мұрасын талдау барысында кеңінен пайдалануға, сөйтіп, оқымыстының ғылыми еңбектерін тиянақты зерттеуге мүмкіндік туды.

Қазақ этнографиясы жөніндегі Шоқан екеуінің жас шағындағы еңбектерін еске ала отырып, Г.Н.Потанин: – «Сол кезден бастап біз дос болдық та, содан былай ойлаған ойымыз, көздеген мақсатымыз бөлек боп көрген емес, екеуіміздің де ықыласымыз түсіп, көңіл аударғанымыз бір мәселе болды – ол қырғыз сахарасы мен Орта Азия еді», – деп жазды. Өзінің туған елі мен Шығыс елдерін зерттеу, тіпті кадет корпусында оқып жүрген кезінде-ақ Шоканның ойында болды. Ол «зерттелмеген Азияда» үлкен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізуді арман етеді. Семенов екеуінің әңгімелері Шоқанға ұмытылмастай әсер етіп, жас ғалымды қанаттандыра түседі, ойында жүрген зерттеу жұмыстарын жүзеге асыра алатындығына сенімін күшейтеді. «Мен Шоканның таяуда ғана келген саяхатшыны еске алып, қуанып отырған үстіне тап келдім», – деп жазады Г.Н.Потанин. Жетісу мен Тянь-Шаньда саяхатта жүріп, П.П.Семенов қазақ және қырғыз халықтарының тұрмысы мен этнографиясы жөніндегі сарқылмас білім бұлағы болған Шоқан Уәлихановпен достық және ғылыми байланысын бір де бір үзбеген. 1856-1857 жылдары ол Шоқан Уәлихановпен Жетісуда жиі кездесіп, өзінің ғылыми-зерттеу жұмыстарын сонымен бірге жүргізеді. 1856 жылдың күзінде екеуі Құлжаға барып қайтады. 1857 жылғы сапары, шынында, Уәлихановтың Қашқар экспедициясы алдындағы сын қадамы болып табылады. Бұл сапарында Шоқан Уәлиханов қырғыз халқының өмірімен, тұрмысымен бұрынғыдан да жақсы танысып, оның тарихы мен этнографиясын, халықтық поэзиясын терең зерттейді. Қажымас қажырлы еңбегінің нәтижесінде ол қырғыз халқы туралы өте бай тарихи этнографиялық материал жинайды. Бұл сапарында жас Шоканның әсіресе, қырғыз халқының «Манас» атты атақты поэмасына алғашқы рет көңіл бөліп, бірінші рет оны ғылыми жолмен жазып алуының және ішінара орыс тіліне аударуының ерекше үлкен маңызы болды. Бұл поэмаға ол тұңғыш рет тарихи және әдеби тұрғыдан талдау

жасап, оның аты аңызға айналған батыр – Манас образына және басқа кейіпкерлеріне талдау береді.

Шоқан Уәлихановтың тарихи зерттеулерінің негізі. Жас Шоқанның географиялық және тарихи зерттеулері П.П.Семенов-Тяньшанский арқылы Петербург ғалымдарына белгілі болады. 1857 жылы ақпан айының 27 күні Шоқан Уәлихановты Орыстың географиялық қоғамының толық мүшелігіне қабылдайды. Жас ғалым туралы П.П.Семенов-Тяньшанский мен В.И.Ламанский ауызша мінездеме береді. Олар Уәлихановты сол кезге дейін төксерілмей тың жатқан Орта Азия мен Қазақстанды зерттеуде, әсіресе көп пайдасы тиетін талантты зерттеуші ретінде ұсынады. П.П.Семеновтың қысқа әрі тұжырымды сипаттамасында былай делінген: «...Шоқан Уәлиханов Ыстықкөлдің Шығы жағалауына саяхат жасап, қырғыз даласы жөнінде аса бай географиялық, этнографиялық және тарихи материалдар жинады және оларды тап қазір хабарла десе де әзір». Шоқан Уәлихановтың Орыстың географиялық қоғамының толық мүшелігіне сайлануы, оның өте маңызды ғылыми еңбектерін жоғары бағалағандығы болып табылады.

Шоқан Уәлихановтың еңбектерінің тарихи құндылығы өте жоғары. Оның шығармашылығы қазақ халқының тарихы, этнографиясы, мәдениеті, философиясы мен дінтануы туралы құнды ақпараттар береді. Оның еңбектері көбінесе сол замандағы қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымы, дәстүрлері мен салттары, көшпелі өмір салты және басқа да маңызды аспектілерді зерттеуге арналған.

1. «Қырғыздардың немесе қырғыз-қайсақтардың тарихи жырлары»: Бұл еңбекте Шоқан қазақ халқының бай ауыз әдебиетіне қатысты ғылыми зерттеу жүргізіп, халықтың рухани дүниесі мен әдеби мұраларын жинақтап, оның тарихи мәнін ашуға тырысқан. Ол қырғыздардың эпостық шығармаларында ұлттың тарихын, тұрмысын, қоғам құрылымын көрсететін мәліметтерді сипаттаған.

2. «Қазақтың халықтық поэзиясы мен әдебиеті»: Уәлиханов осы еңбегінде қазақ халық ауыз әдебиетін зерттеп, оның ішінде эпикалық шығармалардың тарихы мен мазмұнын терең талдайды. Ол қазақ халқының тарихындағы маңызды оқиғалар мен тұлғаларды жырлап, әдебиеттің тарихи құндылығын көрсетеді.

3. «Түркістандағы саяхат»: Шоқанның бұл еңбегі оның Орталық Азияға жасаған саяхатынан кейін жазылған. Мұнда ол Түркістан мен Қашғарияның тарихи, әлеуметтік, мәдени жағдайларын

зерттейді. Бұл еңбек Шоқанның шығыстанушы ғалым ретіндегі орны мен маңызын арттырады, өйткені ол алғаш рет Қашғарияның ішкі өміріне қатысты терең талдаулар жасады.

4. «Қытай империясындағы өмір мен мәдениет»: Шоқан Уәлиханов Қытай мәдениеті мен қоғамын зерттеп, оның ерекшеліктері мен даму кезеңдерін анықтаған. Оның осы тақырыпта жазған еңбектері тек қазақстандық тарихшыларға ғана емес, сонымен қатар бүкіл әлемдік тарихшыларға маңызды деректер береді.

Шоқан Уәлихановтың еңбектері қазақ халқының ұлттық тарихын зерттеу үшін маңызды дереккөз болып табылады. Оның зерттеулері қазақ халқының рухани мәдениетінің, әлеуметтік құрылымының, дінінің және философиясының қалыптасу тарихын түсінуге мүмкіндік береді. Шоқан қазақ халқының көшпелі тұрмысын, қоғамның дәстүрлі құрылымын сипаттап, оларға тән ерекшеліктерді зерттеген. Сонымен қатар, ол өз зерттеулерінде қазақ халқының тарихы мен мәдениетінің өзге халықтармен байланысын да атап өткен.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасының тарихи құндылығы. Оның ғұмырының соңғы жылы Тезек сұлтанның ауылында өтті. Ол мұнда да Ұлы жүз қазақтарының өмірінен тарихи-этнографиялық материалдар жинаумен шұғылданды. Аса көрнекті қазақ ғалымы әрі ағартушысы Шоқан Уәлиханов 1865 жылы 10 сәуірде ұзаққа созылған аурудан қайтыс болды. Оның қабірінің басына ескерткіш пен құлпытас орнатылды. Ескерткішті саяси жер аударылып келген поляк революционері Лепольд Ластовский жергілікті мәрмәр тастан қашап жасады. Шығыстанушы ғалым И.Н. Веселовский: «Шоқан Уәлиханов шығыстану ғылымында аққан жұлдыздай жарқ етті де жоқ болды», – деп жазды. Шоқан Уәлиханов Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуге орасан зор үлес қосты. Аса көрнекті қазақ ғалымы өте ауқымды ғылыми-шығармашылық мұра қалдырды. Оның «Абылай», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Ыстықкөл күнделіктері», «Үлкен орда қырғыз-қайсақтары туралы», т.б. еңбектері өте құнды саналады. Шоқанның қазақтардың, сондай-ақ Орта Азия халықтарының өмірінен салған 150-ден астам суреттері сақталған. Ол қазақтардың алғашқы кәсіби суретшілерінің бірі.

Қазақ халқының тәуелсіздіктен айрылып, Ресейге бағынышты, кіріштар күн кешкен заманында қоғам көкжиегінде жарқырап

шыққан қайраткерлердің қалдырған мұрасы өзінің тақырып кеңдігі, талдау тереңдігі, ойларының биіктігі жағынан 19 ғасырдағы әлемдік озық ескерткіштер қатарына қосылады.

Қазақ елінің Ресейге қосылу процесі XVIII ғасырдың 30-жылдарында басталып, жүз жылдан астам уақытқа созылды. Ф.Энтельс: XIX ғасырдың 30-жылдарына дейін «Ресей үш орданы, яғни қырғыз тайпаларын тек билеп отыр деген атағына ие болып келді» – деп жазды. Патша өкіметінің реакцияшыл отаршылдық саясатына қарамастан Қазақстанның Ресейге өз еркімен қосылуының үлкен прогрестік мәні бар еді. Алдыңғы қатарлы орыс мәдениеті мен ғылымы қазақтың демократиялық мідениетінің дамуына игі ықпалын тигізді. Орыстың прогресшіл ақыл-ойының Қазақстанда өріс алуы қазақтың халық бұқараларының сана-сезіміне терең өзгерістер енгізіп, оларды орыс мәдениетіне ынталандырып, білім алуға құлшындырды. Хан билігі жойылып, жаңа әкімшілік тәртіп орнатылғаннан кейін бұл құштарлық әсіресе арта түсті. 1822 жылы Қазақстанның сотүстік-шығыс аудандарында тұңғыш рет «Сібір қазақтары жөнінде Устав» енгізілді. Бұл заңның авторы М.М.Сперанский Уставты дайындай отырып, қазақтардың тұрмыс-жағдайларына лайықтап өз алдына бөлек ережелер жасап шығарды. Шоқан Уәлихановтың қоғамдық-тарихи майданда көріне бастаған дәуірі қазақ халқының тарихындағы маңызды кезең, қазақ халқының ұлы орыс халқымен және оның алдыңғы қатарлы демократияшыл мәдениетімен жақындасу дәуірі еді. Бұл жақындасу қазақ халқының экономикасы мен мәдениетінің дамуына даңғыл жол ашты. Шоқан Уәлиханов сияқты жан-жақты және терең білімді, алдыңғы қатарлы адамның тарихи майданға шығуы тек осы екі халықтың арасындағы экономикалық және мәдени қарым-қатынастардың нәтижесінде ғана мүмкін еді. Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ата-бабалары ескі сұлтандар әулетінен шыққан. Оның арғы атасы, Орта жүздің ханы Абылай Ресеймен сауда және саяси байланыс жасап отырған. Абылайдың үлкен баласы Орта жүздің ең соңғы ханы Уәли бұл байланысты одан әрі дамыта түскен. Шоқан осы туған атасы Уәлидің есімін алып, өзін Уәлиханов деп атайды. Әскери училищені бітіргеннен кейін Шыңғыс 23 жасында жуырда ғана құрылған Аманқарағай округіне аға сұлтан болып тағайындалады да, оған майор шені, кейіннен полковник шені беріледі. Әскери училищені бітірген жылы

Шыңғыс Аманқарағайға көшіп келгеннен кейін жастайынан атасын қойған өзінің қалыңдығы Зейнеп Шорман қызына үйленеді.

«Бір кезде менің-деді Шоқан Ф. Достоевскийге жазған хатында, өз отандастарыма көмектесейін деп сұлтан болсам ба деген ниетім де болған. Сондағы көбінесе ойлағаным-білімді де білікті, оқыған ел билеуші сұлтанның қандай пайдалы болатындығын жерлестеріме өз ісіммен үлгі етіп көрсету еді»

Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұралары – тарих, география, этнография саласындағы еңбектері Азия халықтарының өмірін зерттеуге аса құнды дүниелер болып есептеледі. «Шоқан терең энциклопедиялық білімі бар, өз заманындағы ғылымда бірқатар мәселелерді жаңаша көтере білген кемелді ірі ғалым» – еді деп Әлкей Марғұлан баға берген.

Шоқан Уәлихановтың ғылыми еңбектері тарих саласын зерттеуде ғылыми құнды еңбектер болып табылатыны сөзсіз, оның мұрасы – тотықпайтын, тозбайтын тарихтың қымбаты, асылы.

Шоқан Уәлихановтың еңбектері тек ғылыми тұрғыдан ғана емес, тарихи және мәдени тұрғыдан да үлкен маңызға ие. Оның еңбектері қазақ халқының тарихы мен мәдениетін тереңірек танып білуге жол ашты. Оның шығармалары қазақ халқының мәдени мұраларын сақтап, оларды әлемдік мәдениетпен байланыстыруға ықпал етті. Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы бүгінгі күнде де өз маңызын жоғалтпай, ұрпақтан-ұрпаққа жалғасуда. Ш. Уәлиханов небары 30 жылға жетпейтін уақыт өмір сүрді. Бірақ осы қысқа өмірінің өзінде саяхатшы ғалым артына мол ғылыми мұра қалдырды. Шоқанның өшпес мұрасы бүгінгі Отандық тарих пен басқа қоғамдық ғылымдар саласын терең зерттеу мен насихаттау ісінде орны бөлек.

Бүкіл саналы ғұмырында: «... өз халқы Еуропа мәдениетіне ұштастыра отырып, оның ұлттық қасиетін сақтап қалуды арман еткен» ғалым Шоқанның шығыстанушы, оның ішінде өнер тарихшысы, өнер зерттеушісі ретінде көрінуінде кездейсоқтық жоқ. Өз заманында жарқырап шыққан ұлы ғалым Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұралары – тарих, география, этнография, бейнелеу өнері, әдебиет, фольклор, нумизматика және орхеология саласындағы еңбектері Азия халықтарының өмірін зерттеуге аса құнды дүниелер болып есептеледі. «Шоқан терең энциклопедиялық білімі бар, өз заманындағы ғылымда бірқатар мәселелерді

жаңаша көтере білген кемелді ірі ғалым» – еді деп Әлкей Марғұлан баға берген. Шоқан Уәлихановтың ғылыми еңбектері тарих саласын зерттеуде ғылыми құнды еңбектер болып табылатыны сөзсіз, оның мұрасы – тотықпайтын, тозбайтын тарихтың қымбаты, асылы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Уәлиханов Ш.Ш. «Таңдамалы 2-басылым». – Алматы: «Жазушы», 1985, 560 б.

2. Басин В.Я., Көмеков Б.Е., Жұмағұлов Б.Т. «Көп томдық шығармалар жинағы», 1,2-том. – Алматы: «Толағай групп», 2010, 376 б.

3. «Қазақ мәдениеті». Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна”, 2005.

Құрастырушы: Тоғысбаев Б. Сужикова А. «Тарихи тұлғалар». Танымдық – көпшілік басылым. – Алматы: “Алматы кітап баспасы”, 2009.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ АҒАРТУШЫЛЫҚ МҰРАСЫ МЕН ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ ПАРАДИГМАЛАРЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ

Саулеш Баймухан, тарих пәні мұғалімі

Астана қаласы әкімдігінің «С.Сәдуақасұлы атындағы №78 мектеп-гимназиясы» ШЖК, Астана қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Ш. Уәлихановтың ағартушылық идеяларының бүгінгі білім беру парадигмаларымен үйлесімді байланысы мен қазіргі білім-ағарту саласы үшін өміршеңдігі айтылады.

Кілт сөздер: білім беру парадигмалары, ағартушылық көзқарас, жеке тұлғаға бағытталу, мәдениеттілік, когнитивтік, функционалдық.

Қазақ жерінде ағартушылық идеяның алғаш негізін салушылардың бірі және бірегейі – Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов тектілігі ісі мен болмысынан танылып тұратын еуропалық біліммен сусындаған, ғылымның бар саласынан білімді, ақылды-парасатты, эналитикалық ойлай білетін, ерекше дарынды, талант иесі болған қазақ халқының маңдайына біткен жарық жұлдызы еді. Академик Әлкей Марғұлан ежелгі дәстүр бойынша, сұлтанның балалары

«жеті жұрттың тілін біл» деген қағида негізінде бірнеше шығыс тілін үйренуге тиіс болғанын жазады, осы негізде Шоқан 12 жасына дейін ауылдық бастауыш мектепте оқып жүріп-ақ араб, парсы, шағатай тілдерінің негізін үйреніп алды, ал кейінірек ұйғыр жазуын үйренеді. Тумысынан зерек, озық ойлы, дарынды жас Шоқанға тәрбие беруде әжесі Айғаным білім мен халық даналығының сарқылмас көзі болды. Ол ежелгі қазақ аңыздарын, аңыз-әңгімелерін, мақал-мәтелдері мен даналық сөздерін жиі айтып, бағыт беріп мықты тәрбиелік ықпал етті, сонымен қатар оның өскен ортасы да жақсылар мен жайсаңдардың, ел ағаларының бас қосулары, әңгімелері мен ақындардың өлең-жырларын, тәрбиелік игілікті істерді көріп өсуі де болды. Сібір кадет корпусында оқып жүрген жылдар аралығында ол тек әскери салада ғана емес, ғылымның басқа салалары бойынша да терең білім алып, өзінің таным көкжиегін арттырып, кеңейтеді. Шоқанның ағартушылық идеялары мен демократиялық көзқарастары осы кадет корпусында оқып жүрген кезінде-ақ қалыптасып, оны бітірген кезде, замандастарынан өресі анағұрлым биік адам болып шықты. Аз ғана өмір жолында ол өзін тарихшы, этнограф, саяхаттшы, географ, әдебиетші, суретші, публицист, психолог, тәлімгер ретінде көрсете білді. Белгілі ғалым және саяхатшы П.П.Семенов-Тянь-Шанский Уалихановты «ұлттық аймақтардың ішінде ең оқыған, білімді адамдардың бірі еді» деп бағаласа, академик Н.И.Веселовский: «...Шоқан Уалиханов шығыстану әлемінің үстінен құйрықты жұлдыздай жарқ ете қалды. Орыстың Шығысты зерттеуші ғалымдарының бәрі де ерекше бір құбылыс деп танып, одан түрік халықтарының тағдыры туралы ұлы және маңызды жаңалықтар ашуды күткен еді. Бірақ Шоқанның мезгілсіз өлімі біздің бұл үмітімізді үзіп кетті» деп жазады, бұл Шоқанға берілген жоғары баға деп түсінуге болады. Тумысынан зерек, өнегелі тәлім-тәрбие алған Шоқанның әр еңбегі нақтылығымен, дәлдігімен, адалдығымен, көркемдігімен, жаңашылдығымен сол заманның өзінде әйгілі ғалымдардың, оқымыстылардың, мемлекеттік тұлғалардың назарына ілігіп, аса жоғары бағаланғаны белгілі [1]. Ғылымның барлық саларындағы таным биігі ерен болды. Соның бірі Шоқанның ағартушылық бағытына тоқталып өтсек.

Шоқан дүниетанымы мен шығармашылығы, тарих пен заман мәселелерін түсінуі мен талдауы, мәдени мұраны меңгеру, дамыту,

оны елдің рухани қажетіне жарату әрекетінде бүгінгі білім беру парадигмаларымен үндестік байқалады. Қазіргі педагогикада білім берудің төрт жетекші парадигмасы бар: когнитивті, тұлғаға бағытталған, функционалдық, мәдени. Когнитивті парадигмаға сәйкес білім тек ойлауға негізделген таныммен байланысты. Оқыту тиімділігінің негізгі критерийі білім, білік және дағдылар болып табылады, яғни басты негіз – білім беру, көзін ашу болып табылады. Сондықтан басты назар тұлғаны дамытуға емес, оны ақпараттық қамтамасыз етуге аударылады. Осы ретте Шоқан қазақтар арасында сол заман үшін өзекті болып тұрған орыс білімі мен ғылымын, өнерін таратуды, еуропалық мәдениетті үйретуге шақырды. Ондағы ойы– қоғам дамуына сай алдыңғы қатарлы білім алу, артта қалушылық, надандықпен күресу болды, осы тұрғыдан Шоқан ілім, ғылымды таратушы, насихаттаушы болды. Солай ете отырып ол халықтардың өзара жақындасуын, толеранттылықты, бауырластық ортасын құруды меңзеді. Ф.М. Достоевский Шоқанға жазған хатында «Еуропаша толық білім алған тұңғыш қазақ екеніңізді есіңізге алыңыз. Оның үстіне тағдыр Сізді абзал адам етіп жаратып, Сізге жан мен жүрек берген. Артта қалуға болмайды, жоқ болмайды». Достоевский бұл жалынды сөздерімен Шоқанды халық ағарту майданында белсенді қимылдауға жігерлендіреді [1]. Ол «Тек ақиқат білім ғана күдіктерден құтылуға жәрдем етіп, өмірмен материалдық әл-ауқатты бағалауға үйретеді», – деп санап, Қазақстанда «нағыз шынайы білімдер» ұясы болатындай мектеп түрлерін ұйымдастыруды талап етті. Қоғамда болып жатқан құбылыстарды ол ағартушылық тұрғыдан түсіндірді. Халықтық тәрбиенің жаңа жүйесін ойластыра отырып, Шоқан ең алдымен жас өспірімдерді ғылым мен техниканың табыстарымен, дүние жүзі мәдениетінің бай қазынасымен таныстыра алатындай діннен бөлінген дүниежүзілік білімдерді енгізуді жақтады. Осы орайда Шоқанның жазған қоғамдық және ғылыми еңбектері ағартушылық сипатта болды. Осылай когнитивті парадигма аясында халықты оқу-білімге шақыру тәсілдерін, шығармашылық мәселелерді шешу, халықтың өзіндік іс-әрекетін жандандыру ісі қолға алынды десе де болады.

Білім беру парадигмасының келесісі – жеке тұлғаға бағытталған парадигма, ол бойынша әр баланың белсенділігін, шығармашылығын, ерекшелігін ашу, оны оқытуда басты құрал ретінде ұстану

алға қойылады. Осы ретте Шоқан қазақ халқының ұлттық сана-сының биіктік мәселесін жоғары орынға қояды. Сол заманда қабылданғандай басқа ұлт өкілдерінің қазақ халқын тағы халық, өздерінен төмен халық деп санауына қарсы тұрып, өз еңбектері арқылы туған халқының ұлттық ар-намысын қорғап, қазақ халқы ертеден елдігі, өзіндік өнері бар, ылғи да көшіп-қонудың салдарынан оқу-білімнен кенжелеу қалса да, рухани дүниесі бай, прогресс атаулыға ұмтылғыш, жаңалыққа бейім халық екендігін айтады. Ол қазақтардың рухани байлығын өркениеті аса бай ірі елдермен бірге қарайды Шоқан қазақ ақындарының төгілдіре жырлау қабілетін олардың негізгі ерекшеліктерінің бірі деп бағалайды. Шоқанның пікірінше өлең сөзді суырып салып айту туралы «Мұндай қасиеттің болуына көшпелілердің алаңсыз өмірі әсер етті ме, болмаса ұшы-қиыры жоқ жасыл дала мен мөншақтай тізілген жұлдызды, көк ашық аспанды сұлу табиғат әсер етті ме, ол әзір бізге мәлімсіз», – деп жазады және «қазақ ақындарының импровизаторлық өнері көшпелі елдің салт-тұрмысына байланысты ғасырлар бойы қалыптасқан ақындық дәстүр негізінде туып, дамыды». "Импровизаторлық өнері жағынан қазақ ақындары көшпелі араб ақындарынан бір де бір кем түспейді", – деп салыстыра ой түйеді. Естеліктерден Ш. Уәлихановтың өнерге, оны баяндаушыға деген сүйіспеншілігің, екіншіден, ана тіліміздің қоспасыз, таза күйінде сақталуын қадағалаған қамқоршы екенін және халық арасында жылт етіп көрінген игі нышанды қалт жібермей тыңдай да, зерттей де білгенін аңғарамыз. «Қазақтар жаратылысының өзінен-ақ қабілетті, дарынды және ғажайып сезімтал келеді... Сұлтанардың ерлік істері мен естеліктерін жырлайтын суырып салма ақындары олардың барлық руларында кездеседі. Қазақтардың барлық эпосы мен аңыздары, ертегілері өте көп және олар өлең мен музыканы жақсы көреді» [4]. деп тұжырымдайды. Әр адамның жекелік ерекшеліктері сол халықтың болмысын құрап, танытатынын меңзейді.

Келесі білім беру парадигмасы – функционалды парадигма, ондағы бағдарлаушы рөлді қоғамның білім алуға әлеуметтік тапсырысы орындайды, ол қоғамға қажетті кадрларды дайындауы керек Осы ретте Шоқан жас кезінен қазақ халқы ауыз әдебиетінің асыл үлгілерін, жыр-дастандарын, жас кезінен санасына сіңіріп, шешендер мен ақындардың тапқыр сөздерін естіп өсуі, шығыс елдерінен таралған, араб, парсы, түркі тілдеріндегі қисса, дастан,

аңыздарды өздігінше ізденіп оқып, білімін байытып, ол халық әдебиетін тарихты танудың аса бағалы ескерткіштері деп қарады, қазақтың әрбір ру басылары өз ру-тайпасының шежіресін – шыққан тегін, елдің әдет-ғұрып заңдарын, ескі жарлықтарын, халықтың басынан өткен тарихи жайларды көп жасаған ақсақалдардан ыжда-хатпен үйреніп, өзінің шешендік өнерін шыңдауда аңыз-әңгімелерді, мақал-мәтелдерді, маңызды оқиғаларға қатысты ұлағатты асыл сөздерді ұзақ уақыт жаттайтынын, сондай дайындығы бар билердің аузынан шыққан сөздерді халық ұйып тындайтынын, ол нақыл сөздердің өмірдің бар саласын қамтитындай өсиет-өнегеге, тәлім-тәрбиелік, ғибраттық мазмұнға толы болатынын ұлы ғалым тебірене жазған. Зерттеуші тарихи аңыздар – тарихи деректер жаңғырығы деп білген. "Қырғыздар туралы жазбаларында" Орта Азия көшпелілерінің өздерінің ата-бабаларының, даңқты батырларының ерлік істерін баяндайтын, құйма-құлақ аңызшылар аумай-төкпей жеткізген аңыздары бар, бұл аңыз-ертегілер халықтың өткендегі өмірінің қысқаша тарихи суретін бейнелейді, өздерінің батырлары мен халық арасындағы оқиғалары туралы аңыздарды жырға айналдырып, келешек ұрпаққа от басындағы естелік-әңгіме ретінде жеткізіп отыру барлық көшпелілерге тән салт" [4], – деген саликалы қорытынды жасайды. Осы әрекеті арқылы ол – жасампаздық рухын, білімге құмарлықты, ізденіп оқуды, қоғам қажеттілігіне қарай білім алуды танытты. Бұл мәселе қазіргі білім беру парадигмаларының бірі – өзінің жасампаздық мүмкіндігін ашу, белсенді етуге жол бастайды.

Мәдени білім беру парадигмасы – мәдени құндылықтарды қалыптастыру, әлеуметтену, мәдениет адамын қалыптастыруды көздеп, оған бағыттайтын парадигма. Осы ретте Шоқан өзінің тарихи-этнографиялық, фольклорлық еңбектерінде қазақ халқын көркейтудің амалы оқу-білім жүйесін жақсартуда деп көрсетеді, ал бұл қазіргі дүниежүзілік білім беру мәдениетіне қосылу, жаһандану дәуірі талаптарына сәйкестік бағытын толықтырады. Шоқан Уәлихановтың халықты танытатын белгілерге – халықтың тіл байлығы, сөз өнері, шешендік қасиеттерін жатқызды. Халықтың тұрмысы мен әдет-ғұрпы бәрінен де артық көрініс тауып, сол халықты танытатынын жазды. Сөз өнері халық бойына біткен зор таланттың, керемет қабілеттің, ақындық қуаттың белгісі деп санады. Ғалым өзінің "Жоңғар очерктерінде" халық аузындағы

нақыл сөздерді зерттеудің этнография үшін орасан зор маңызы бар екенін, оны өзінен бұрынғы ғалымдар да сан рет аңғарғаның, өйткені одан халықтың тұрмысы мен әдет-ғұрпы айқынырақ көрінетінін тебірене жазған. "Ескі нақыл сөздерге бай келу Солтүстік Азия мен Орта Азияның көшпелі халықтарының ерекше бір қасиеті болып табылады. Ондай нақыл сөздер не ру ескерткіші ретінде, мәселен заң, ғұрып аңыздары ретінде қариялар аузында қасиеттеліп сақталып отырады, не халық жыры түрінде бір ұрпақтан екінші ұрпаққа белгілі жыршылар арқылы жеткізіліп отырады" деп жазды. Қазақ мақалдары ықылым замандағы көріністі, сенімді айқындай түсетін құрал ретінде пайдаланылатынын жазады. Қазақ тілінде халықтың мінез-құлқын, жалпы ерекшелігі туралы ұғымды нақты білдіретін мақалдар да бар екенін айта келіп, мақалдарды бір тілден екінші тілге аударғанда мәні кететінін, оны дәл аударудың қиындығын айтқан және өзінің үш жүздей мақал жинағанын да біддірген. Орта Азия, Қазақстан мен Шығыс Түркістан халқының ерекшелігі туралы мәселені Ш. Уәлиханов жалпы мәдениетті дамыту және "халықтық рухты" қайта ояту проблемаларымен берік байланыста етіп шешуге тырысты. Шоқан халық мінезінің сипатын, оның пайда болуын көп жоспарлы, сан қилы мақсатта қарастырды. Сөйтіп, ол өзінің көптеген шығармаларында халық тұрмысын, әдет-ғұрпын, тілін, өзара қарым-қатынасын, дінін, оның әрқайсының ерекшелігін асқан дәлдікпен талдау жасалы. Шоқан халықты еңбек етуге шақырады, және өзінің өмір жолы тұнып тұрған шығармашылық еңбек үлгісі болды десе де болады, солай ол шақырып қана қоймай өзі соның көшбасшысы болды. Белгілі бір кәсіппен айналысу уақытты, зор ынтаны керек етеді деп дұрыс тұжырымдады. Ал қазақ арасындағы кейбір жағымсыз әдеттерді мейлінше сынап, олардың қазақ қауымын ілгері бастырмай келе жатқан мерездер деп қарады. Мысалы, соның бірі бірі барымта екендігін, оны жұрттың көпшілігі баудың мал жинаудың ең жеңіл әдісі деп қате түсініп жүргенін баса айтып, онымен айналысқан адамның еңбекке ынтасы болмайды, жан-жүйесі жұғымсыз, ұсқынсыз келетінін айтады. Осылайша ол жастарды бұндай кәсіптерден бойын аулақ салуға шақырып, бұндай қасиет қалыптасқан адамда арамтамақтық, еріншектік орнайтынын қадап айтады. Шоқан өз еңбектерін жазуда жергілікті халықтың тұрмыс-тіршілігімен танысып қана

қоймай, ондағы асыл жәдігерлерді тауып, әлемге паш ету арқылы халқының рухани мәдениетін танытты. Бұл туралы Әлкей Марғұлан: «Шоқан Қашғардан «Тазкира-йи Сатұғ Бұғра хан», «Тазкира-йи Тоғұлық Темір хан», «Тазкира-йи қожаған», «Әбумүсілім Марузи» және басқа сирек кездесетін бірқатар шығыс қолжазбаларын, сондай-ақ нумизматика жәдігерлерін, тау жыныстарының жиынтықтарын, нефрит үлгілерін, гербарий және т.б. алып келді» [2.31 б].

Академик-жазушы Ғ. Мүсірепов «Шоқанның таланты телегей – теңіз, оның ғалымдық өрістері ұлан – байтақ биіктерге серпіліп жатады. Біздің ғалымдарымыз осы Шоқанша әр қырынан табыла берсе деп үміт етсек, онымыз орынсыз болмас деймін», [3] – деп жазған екен. Ия, Шоқан танымы – халықты игілікті өмір сүруге жетелеуші ағартушы таным. Сондықтан оның мән-мағынасы өміршеңдік сипатқа ие, қазіргі жаһандық білім беру шеңбері аясында ұлттық қасиеттерді сақтай отырып, білім беру мен тәрбиелеу ортасын құру өзекті болып тұрған уақытта Шоқан танымынан үлгі алу-болашаққа бағдаршам деп санаймын.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ақылбеков Б. Шоқан ілімінің көкжиегі. Abai.kz ақпараттық порталы. <https://abai.kz/post/182383>.
2. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. Құраст. Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан – Алматы: «Алматы-Болашақ» баспасы, 2011. – Т.10 – 592 б. 61-бет.
3. Мұхтарұлы С. Шоқан және өнер: Түсініктемеге негізделген иллюстрациялық ғылыми-публицистикалық кітап. Алматы: Өнер, 1985 – 310 -бет.
4. <https://www.zharar.ru/kz/bilim/kurs/21877-shoqan.html>

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАСТАРДЫҢ БОЙЫНДА АЗАМАТТЫҚ ПЕН ҒЫЛЫМИ ОЙЛАУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ РӨЛІ

Н.Н. Биназарова, тарих магистрі

Н.Ж. Сұлтанахмет, 1-курс студенті

М.Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада Шоқан Уәлихановтың қазіргі жастардың бойында азаматтық сананы, ұлттық рухты және ғылыми ойлау қабілетін қалыптастырудағы рөлі қарастырылады. Ғалымның ағартушылық мұрасы мен зерттеулері жас ұрпаққа үлгі бола отырып, олардың дүниетанымын кеңейтуге және интеллектуалдық дамуына ықпал етеді.

Кілт сөздер: Шоқан Уәлиханов, азаматтық сана, ғылыми ойлау, жастар тәрбиесі, ағартушылық, ұлттық рух, дүниетаным, зияткерлік даму.

Шоқан Уәлиханов – қазақ халқының рухани-мәдени тарихында ерекше орын алатын көрнекті ағартушы, ғалым, саяхатшы және этнограф. Оның зерттеулері қазақ ғылымы мен білімінің дамуына зор үлес қосты. Ш.Уәлихановтың азаматтық ұстанымы, еркін ойлау мәдениеті және ғылыми зерттеулері әлемдік ғылыми ортада жоғары бағаланады. Қазіргі жаһандану заманында жастардың бойында ұлттық сана-сезімді, азаматтық жауапкершілікті және ғылыми дүниетанымды қалыптастыру – болашағын ойлайтын мемлекеттің стратегиялық басым бағыттарының бірі. Қоғамның әлеуметтік-мәдени әлеуетін көтеруде азаматтық жауапкершілік пен сыни, ғылыми ойлауды қалыптастыру өзекті мәселе болып табылады. Осы тұрғыдан алғанда, Шоқан Уәлихановтың мұрасын зерделеу және оны қазіргі білім беру процесінде тиімді пайдалану қажеттігі арта түседі.

Шоқан Уәлиханов – тек ғалым ғана емес, өз халқының тағдырына бейжай қарамаған, өркениетті қоғам идеалын ұстанған, ғылым мен білім арқылы ұлттық болмысты қорғауға ұмтылған тұлға. Бүгінде қазақ халқының ұлы перзенті, аса көрнекті ойшыл, ағартушы-демократ Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың заңғар тұлғасы мен шығармашылық мұрасы әр қырынан сараланып, өз бағасын алып келеді. Оның дүниетанымы, әлеуметтік-саяси және эко-но-микалық көзқарастары, шығыстанушы, тарихшы, географ,

этнограф ретіндегі бітімі, әдебиет, тіл мен өнер мәселелері жөніндегі мұралары сан алуан еңбектердің арқауы болды.

Ш.Уәлихановтың шығармашылық мұрасы тек Қазақстанда ғана емес, әлемдік ғылыми ортада жоғары бағаланады. Тәжік КСР Ғылым академиясының президенті М.С.Асимов Шоқан Уәлихановтың әлемдік өркениетке қосқан зор үлесін атап көрсетіп: «Шоқан өз халқының және Орта Азия халықтарының этногенезі мен этностық тарихи проблемаларын зерттеудің негізін салушылардың бірі, әлем халқын үлкен жүрегімен аялай сүйген ұлы гуманист, терең ғұлама», – деп атап көрсетті.

Ш. Уәлиханов қазақ халқының мәдениетін дамыту үшін әлемдік өркениеттің озық ой-пікірлері, рухани қазынасын барынша игеруге тырысты. Өз дамуында алға кеткен елдердің оқу-білім, ғылым саласындағы жетістіктерімен жете танысу үшін Шоқан кадет корпусында жүргенінің өзінде шет тілдерді оқып үйренуге зер салды. П.П.Семенов-Тянь-Шанский Шоқанның тілдерді үйренудегі аса қабілеттілігін, француз, неміс тілдерін жақсы меңгергендігін жазады [1, 182].

Ежелден келе жатқан қазақ дәстүрі бойынша Шоқан бала кезінен бастап ата-бабаларын жетінші атасы дейін білген. Өзінің шығу тегі, ата-бабаларының еңбегімен танысу оның тарихқа деген қызығушылығын ерте оятуда маңызды рөл атқарды. Ол халықтың бостандық пен тәуелсіздік үшін қаһармандық күресін баяндайтын ауызша халық шығармашылығының үлгілерін мұқият тыңдап, жазып алды. Оның ата-бабаларының рухани зарядын үнемі сезініп отырғаны оның бүкіл қысқа, шығармашылық ізденіске толы өмірімен айғақталады [2, 16].

Шоқан Уәлиханов үшін туған өлкенің табиғаты да үлкен мектеп болды. Сырымбет, Айыртау, әсіресе Көкшетаудың аңызға толы Оқжетпес пен Жұмбақтас секілді көрікті жерлері бала қиялына терең әсер етті. 1847 жылы Шоқанды әкесі Омбыға апарып, Сібір кадет корпусына оқуға түсіреді. Мұнда ол болашақ ғалымдар Г.Н.Потанин, Н.Ф.Анненский секілді замандастарымен достасты. Кадет корпусында жүргенде-ақ Шоқан Орталық Азия тарихы мен мәдениетін зерттеуге дайындала бастады. Потаниннің айтуынша, ол сол кезде-ақ Палласты, Рычковты, Левшинді, Вельяминов-Зерновты және басқа да көптеген еңбектерді оқып шыққан. Қазақ

қоғамындағы, ата дәстүрімі мен ұлттық сана сезімі батыстық мәдениетпен ұштасып, өзіндік мәдени тұлғасын қалыптастырды.

Шоқан Уәлихановтың Кадет корпусындағы оқу жылдарында тек әскери білім алып қана қоймай, бойында қоғамдық-саяси көзқарастары мен ғылыми дүниетанымын қалыптастырды. Бұл уақыт Ресейде николаевтық реакция кезеңімен, сондай-ақ крепостниктік жүйеге қарсы қоғамдық-саяси қозғалыстың күшеюімен тұспа-тұс келді. Мұндай тарихи жағдайлар сол дәуірдің алдыңғы қатарлы тұлғаларына, соның ішінде Шоқанның ой-санасына да терең әсер етті. Кадет корпусында сол кездегі озық ойлы, демократиялық бағыттағы ұстаздар: Н.Г. Чернышевскийдің серіктесі В.П. Лободовский, Қазан университетінің түлектері Ф.Н. Костылецкий мен Г.В. Гонсевский сынды ғалымдар сабақ берді. Олар Шоқанның ғылымға, әділеттілік пен прогреске деген көзқарасын шыңдауға ықпал етті [3, 63].

Бұл тәжірибе, оның тынымсыз талабы, мақсатына жетудегі құлшыныстары, биік армандары – бүгінгі жастарға және жас ғалымдарға үлгі бола алады. Бүгінгі жастарда кең ауқымды білім мен терең гуманитарлық таным негізінде ғылыми, азаматтық бағыттарын қалыптастыруына барлық жағдай жасалған. Алайда, әртүрлі факторлардың кедергі болуымен, объективті және субъективті себептерден жастар өз тұлғаларын қалыптастыра алмауда. Осы тұрғыда жастар арасында Шоқан Уәлихановтың білімге ұмтылысын, бірнеше тіл білуін, шығыс пен батыс ғылымын қатар меңгеруін насихаттау жастардың ізденіс жолында таптырмас өнеге болып табылады.

Шоқан Уәлихановтың Орталық Азия халықтарының тарихына қызығушылығының оянуына XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Х.Френ, В.В. Вельяминов-Зернов, П.С. Савельев, Н. Бичурин, А.К. Казембек сияқты танымал шығыстанушылардың еңбектері зор ықпал етті. Ол кадет корпусындағы міндетті әдебиетпен қатар, батыс пен шығыс философтарының трактаттарын, еуропалық жазушылардың әлеуметтік романдарын қызығушылықпен оқыды. Белинский, Герцен, Чернышевский мен Добролюбовтың сыни мақалалары, Гогольдің сатиралық туындылары, Пушкин, Байрон, Шекспир және әсіресе Лермонтов шығармаларына ерекше қызығушылық танытты. Ғалымдар Шоқан мен Лермонтовтың тағды-

рында, тіпті сыртқы келбетінде ұқсастықтар бар екенін атап өтеді [2, 18].

Шоқанның сүйікті әдебиеті тарихи-географиялық еңбектер болды. Алайда Омскіде ондай сирек басылымдарды табу қиын еді. Шоқанның досы Г.Н. Потанин оның корпус кітапханасынан тыс әдебиеттерге қол жеткізе алғанына ерекше қуанады. Олар бірге П.Паллас пен Рычковтың сапар жазбаларын оқып, туған жерлерінің суреттелген беттерін қызыға зерттеген.

А.И. Левшиннің үш томдық «Қырғыз-қазақ ордалары мен далаларының сипаттамасы» атты еңбегін оқып, Шоқан үшінші томына қатысты кейбір ескертпелер айтқанымен, оны қазақ даласының Геродоты деп бағалап, еңбекті аса жоғары бағалады. Ол сондай-ақ Н.Иакинфтің «Шыңғыс хан ұрпағының алғашқы төрт ханының тарихы», Г. Миллердің «Сібір тарихы», Клапроттың тарихи карталары, А. Гумбольдт пен А. Ремюздың еңбектерімен де терең таныс болды.

Кадет корпусындағы мұғалімдердің ішінде Шоқанның дарынын алғаш байқаған ұстаз – Н.Ф. Костылецкий болды. Ол шәкіртіне сыни ойлау қабілетін дамытып, оның ғалым ретіндегі қалыптасуына үлкен үлес қосты. Дәл осы ұстаз Шоқан туралы Қазан университетінің профессоры И.Н. Березинге жазып, ғажайып қабілетті жас ғалыммен танысуға себепші болды. Сол таныстық нәтижесінде Шоқан Тохтамыш ханның жарлығындағы кейбір сөздер мен терминдерді зерттеп, алғашқы ғылыми зерттеуін – профессор Березинге хатын жазды. Бұл еңбегінде ол «Ұлық Ұлыс», «Еділ мен Жайық», «Қарақұм», «Орда», «ұлан», «бек» секілді ұғымдарға ғылыми түсініктеме берді. Сонымен қатар, қазақ халқының шығу тегі, ру-тайпалық құрамы, «қазақ» сөзінің бастапқы әлеуметтік мағынасы туралы пікір білдіріп, қазіргі ғылымда мойындалған тұжырымды алғашқылардың бірі болып ұсынды [4, 132].

Шоқан Уәлиханов сөзсіз қазақ ғылымы мен мәдениетінің ең жарқын тұлғаларының бірі болып табылады, және оның кадет корпусында оқыған жылдары оның дүниетанымының қалыптасуында және ғылыми қызметінде маңызды рөл атқарды. Ол тамаша білім алған, бірнеше еуропалық тілдерді меңгерген және белсенді түрде өзін-өзі біліммен қамтамасыз еткен, бұл оның болашақ ғылыми қызметі үшін негіз болды. Омбыдағы интеллек-

туалдық орта мен сол кездегі прогрессивті интеллигенциямен қарым-қатынас оның көзқарастары мен жұмыс әдістеріне айтарлықтай әсер етті.

Шоқан Уәлиханов – түркі халықтарының мәдениетін ашуда үлкен еңбек жасады. Оған еуропалықтар үшін аз танымал түркі халықтарының, әсіресе ұйғыр, қырғыз, Сібір түріктерінің мәдениеттері туралы еңбектері әлемге әйгілі болды. Ш. Уәлихановтың зерттеулерімен қазақ тарихында үлкен бетбұрыс болды.

Шоқан Уәлиханов орыс түсінігіндегі қазақтар туралы келеңсіздіктерді жойып, өз еңбектерінде қазақ халқының қалыптасуы, «қазақ» этнонимінің шығу тегі және Қазақ хандығының құрылуы мәселелерін терең зерттеді. Сондай-ақ, түркі шығармаларын зерттей отырып, ортағасырлық өркениеттің, мәдени өмірдің керемет үлгісін көрсетті. Ол «Джами ат-таварих» еңбегін зерттей отырып, қазақ хандарының генеалогиясына ерекше назар аударды. Ол бұл еңбектің басты құндылығы – қазақ хандарының шежіресін құрастыруында екенін атап өтті. Ш. Уәлихановтың еңбектері қазақ халқының тарихын, мәдениеті мен этнографиясын зерттеуге қосқан зор үлесімен ерекшеленеді. Оның зерттеулері қазіргі заманғы ғалымдар үшін құнды дереккөз болып табылады [5, 74].

Шоқан Уәлиханов өз халқын шексіз сүйген біртуар азамат болды, елінің біліміне, ғылымына қызмет етіп, оның тарихын, мәдениетін, әдебиетін, салт-дәстүрі мен дүниетанымын зерттеп, қазақ халқын орыс және батыстық ғылыми ортаға таныстырды. Оны замандастары жиі «данышпан жас» деп атаған, жас ғұмырында қаншама ғылыми еңбектерін қалдырды. Шоқан Уәлихановтың қысқа, бірақ мазмұнды, шығармашылық ізденіске толы өмірі – бүгінгі жастар үшін үлгі болуға әбден лайық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1 – Алматы, Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984, 2-е изд. доп. и переработанное, стр. 87-89.
2. Касымжанов А. Х. Пространство и время великих традиций. – Алматы. Қазақ университеті. 2001 г. 301 с.
3. Валиханова Г. Ш. Проблемы теории и истории казахской культуры в творчестве Ч.Ч. Валиханова. Алматы. 2004 г. 6 с.

4. Валиханов Ч.Ч. Киргизская родословие. Собрание сочинений в 5 ти томах. Алматы. 1985 г. Гл. ред. Каз-сов энциклопедии. Том 2. 157 с.

5. Потанин Г. Из книги Шоқан Валиханов. Собрание сочинений в 5 ти томах. Алматы. 1985 г. Гл. ред. Каз-сов энциклопедии. Том 5. 90 с.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ ЗАМАНАУИ БІЛІМ

М.Е. Бутабаева, тарих мұғалімі

*Астана қаласы әкімдігінің «№112 орта мектеп» КММ,
Астана қ., Қазақстан*

Аңдатпа. Шоқан Уәлиханов – қазақтың ұлы ғалымы, ағартушысы және саяхатшысы, ол өз еңбектерінде қазақ халқының тарихы, мәдениеті мен білім жүйесін терең зерттеген. Оның білімге деген көзқарасы мен ағартушылық идеялары бүгінгі заманға дейін өз маңыздылығын сақтап, заманауи білім жүйесінде маңызды орын алады. Шоқан Уәлихановтың білім беру саласындағы идеялары қазіргі білім беру жүйесінің негізін қалаушылардың бірі болып табылады. Бұл мақалада оның білім жүйесіндегі рөлі мен білім беру мәселелеріне қосқан үлесі қарастырылады.

Кілт сөздер: тарих, мәдениет, білім, Шоқан Уәлиханов, ұлы тұлға.

Шоқан Уәлиханов – қазақ халқының ұлы тұлғасы, ғалым, ағартушы және саяхатшы. Ол өз уақытында қазақ қоғамында білім мен ғылымды дамытуға үлкен үлес қосты. Шоқанның білім беру мәселесіне деген көзқарастары мен оның ғылыми мұрасы бүгінгі күнге дейін өзектілігін сақтап, заманауи білім жүйесінің қалыптасуына ықпал етуде. Оның білім беру саласындағы негізгі идеялары ағартушылық принциптерге негізделіп, қазақ халқының дамуындағы маңызды өзгерістерге түрткі болды. Сонымен қатар, Шоқан Уәлихановтың зерттеулері қазіргі заманның білім беру жүйесіне де үлкен ықпалын тигізуде, себебі ол өз еңбектерінде ғылыми зерттеудің жаңа әдіснамаларын ұсынып, жастардың заманауи ғылым мен білімге деген көзқарасын қалыптастырды. Бұл мақалада Шоқан Уәлихановтың заманауи білім жүйесіндегі рөлі мен оның ағартушылық идеяларының қазіргі білім беру саласындағы маңызы қарастырылады.

1. Шоқан Уәлихановтың білім беру жүйесіне көзқарасы

Шоқан Уәлиханов қазақ халқының мәдениетін, тарихын және әлеуметтік құрылымын зерттеуге баса назар аударған ғалым болғанымен, оның білім беру жүйесіне қатысты ойлары да маңызды. Ол ағартушылық идеяларын кеңінен насихаттап, қазақ қоғамында білімнің деңгейін көтеруге ұмтылды. Шоқанның басты мақсаты – қазақ халқының білім деңгейін көтеру, жастарға заманауи ғылым мен білімнің негіздерін үйрету болды. Оның ойынша, қазақ халқының болашағы білім мен ғылымға тәуелді еді. Ол өз заманындағы білім мен мәдениеттің даму деңгейін зерттей отырып, қазақ халқы үшін білімнің маңыздылығын түсіндіріп, осыған негізделген өз пікірлерін қалыптастырды.

Шоқанның білім беру жүйесіне қатысты бірнеше көзқарасы бар. Ол білімді тек өз халқының даму құралы ретінде емес, әлемдік мәдениеттің бір бөлігі ретінде қарастырып, жастарды кең ауқымды біліммен қаруландыруды мақсат етті. Заманауи білім жүйесі үшін де бұл ұстаным өзектілігін жоғалтқан жоқ. Шоқанның білім беру мәселелеріндегі негізгі ұстанымы – білімнің тек ақпарат жинау ғана емес, дүниетаным мен адамгершілік тұрғысынан да дамытылуы керек екенін айқындады.

2. Шоқанның ағартушылық көзқарасы

Шоқан Уәлиханов өз кезінде қазақтың ағартушылық ой-пікірін тереңдеткен тұлға болды. Ол ағартушы ретінде қазақ қоғамында білімнің орны мен ролін ерекше бағалады. Шоқанның пікірінше, жастарды тек қолөнер мен дәстүрлі шаруашылық іс-әрекеттеріне ғана үйрету жеткіліксіз. Ол оларды заманауи ғылым мен техниканы меңгеруге, әлемдік мәдениетпен танысуға шақырды. Оның ағартушылық көзқарастары бүгінгі білім беру жүйесіне де әсер етті. Қазіргі заманғы білім беруде де оқу процесінде студенттердің интеллектуалды және тұлғалық дамуы қарастырылады. Шоқанның идеялары жастарды ғылымға, зерттеу жұмыстарымен айналысуға, әлемнің әртүрлі мәдениеттері мен халықтарының мұраларына қызығушылық танытуға үндейді.

Ағартушылық көзқарастар Шоқан Уәлихановтың жазбаларында айқын көрініс тапты. Оның «Қазақ халқының тарихы», «Қырғыздардың тұрмысы мен салт-дәстүрлері», «Абылай хан туралы» зерттеулерінде ағартушылық идеялары мен білімге деген көзқарастары жан-жақты көрсетілген. Бұл еңбектерде ол тек қазақ халқының өткенін ғана емес, оның қазіргі және болашақ жағдайын

да саралаған. Ол ғылым мен білімді дамыту үшін ұлттық ерекшеліктерді ескере отырып, білім жүйесін жаңарту қажет деп санады.

3. Шоқан Уәлихановтың заманауи білімге қосқан үлесі

Шоқан Уәлихановтың заманауи білім жүйесіне қосқан үлесі тек оның ғылыми еңбектерімен шектелмейді. Оның ғылыми әдіснамасы, тарихты, мәдениетті және этнографияны зерттеудегі тәсілдері қазіргі білім беру жүйесінде кеңінен қолданылады. Шоқанның ғылыми зерттеу әдістері әлі күнге дейін жоғары оқу орындарында зерттеу жүргізу үшін қолданылуда. Ол тарихи деректерді жинау мен талдауда ғылыми объективтілікті ұстанып, зерттеулерін логикалық және жүйелі түрде жазды. Бұл әдістер қазіргі заманда да ғылыми жұмыс жүргізу үшін маңызды бағыт болып табылады.

Шоқанның ойлау жүйесі мен ғылыми әдіснамасы қазіргі заманның білім беру жүйесіне үлкен ықпал етті. Оның ұсынған білім беру моделі – тек теориялық біліммен шектелмей, практикалық дағдыларды дамытуға да назар аударуды қажет етеді. Қазіргі заманғы білім беру жүйесі, әсіресе STEM (ғылым, технология, инженерия, математика) салаларында білім беру мен ғылыми зерттеулердің өзара байланысына ерекше мән береді. Бұл тұрғыда Шоқанның ғылыми және білім беру тәжірибелері маңызды үлгі болып табылады.

Шоқанның білім беру жүйесіндегі тағы бір маңызды аспектісі – жастарды әлеуметтік жауапкершілікке, адамгершілік құндылықтарға тәрбиелеу болды. Оның ағартушылық көзқарастары қазіргі білім беру жүйесінде де өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бүгінгі күні көптеген білім беру мекемелері оқушыларға немесе студенттерге тек ғылыми білім емес, сонымен бірге олардың тұлғалық дамуына да көңіл бөледі. Шоқан Уәлихановтың гуманистік көзқарастары осы мақсатта негіз бола алады.

Шоқан Уәлихановтың білім беру жүйесіне қатысты идеялары бүгінгі күнге дейін өз маңыздылығын сақтап отыр. Оның ғылым мен білімді дамыту, жастарды ағартушылық тұрғыдан тәрбиелеу туралы көзқарастары қазіргі заманның білім беру жүйесінің негізін қалаушылардың бірі ретінде қарастырылады. Шоқанның ғылыми мұрасы және ағартушылық идеялары бүгінгі қоғамда білім алудың жаңа бағыттарын қалыптастыруда маңызды рөл атқарып келеді.

Оның білімге деген көзқарасы қазіргі білім беру жүйесінде тереңнен зерттеліп, білім беру процестеріне ықпал ете береді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Уәлиханов Ш. Қазақ тарихы және этнографиясы туралы таңдамалы шығармалар. – Алматы: Ғылым, 1985.
2. Уәлиханов Ш. Шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1974.
3. Абылқасымова М. Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы: тарихи құндылықтар мен әдіснамалық аспектілер. – Алматы: Қазақ университеті, 2010.
4. Күзембайұлы А. Шоқан Уәлихановтың этнографиялық зерттеулері. – Алматы: Арыс, 2003.
5. Көмеков М. Шоқан Уәлиханов: өмірі мен қызметі. – Алматы: Мектеп, 1997.
6. Бөкейхан Ә. Шоқан Уәлиханов және қазақ халқының мәдени мұрасы. – Астана: Елорда, 2015.
7. Сыздықова Ж. Шоқан Уәлихановтың тарих ғылымына қосқан үлесі. – Алматы: Қазақстан, 2004.
8. Кенжеханұлы М. Шоқан Уәлиханов және Орталық Азияның тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.
9. Назарбаев Н. Тарих толқынында. – Алматы: Жалын, 1999.
10. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-каракалпакских орд и степей. – Санкт-Петербург: Академия наук, 1832.

ЖӘНІБЕК АУДАНЫ ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫ ЖЫЛДАРЫНДА

*Г.Е. Ермуханова, 2 курс магистранты
М. Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан университеті,
Орал қ., Қазақстан*

Аңдатпа. Ұлы Отан соғысы жылдары Жәнібек ауданының тұрғындары үшін ерекше қиын және маңызды кезең болды. Ауданның көптеген тұрғындары майданға аттанып, ел үшін жанын қиды. Олар бағылдық пен ерліктің үлгісін көрсетіп, елдің болашағы үшін күреске қағысты. Соғыстың ауыртпалықтары ауыл шаруашылығы мен тұрмыстық жағдайға да әсер етті, алайда жергілікті халықтың еңбекқорлығы мен бағылдығы арқасында аудан майданға қажетті ресурстарды қамтамасыз етуге үлес қосты. Мақалада Жәнібек ауданының Ұлы Отан соғысына

қатысты үлесі, аудан тұрғындарының ерлігі мен еңбегі, майданға аттанған азаматтардың тарихы туралы сөз болады.

Кілт сөздер: Ұлы Отан соғысы, аудан, ауыл шаруашылығы, майдан, халық, еңбек, Батыс Қазақстан.

Батыс Қазақстан облысы Жәнібек ауданы облыс орталығынан батысқа қарай 500 шақырым қашықтықта орналасқан, сонымен қатар тарихи тереңдігі мен өзіндік ерекшелігі бар аудан болып табылады. Ауданның тарихы әлі толық зерттелмегенімен, Жәнібек ауданының атауы, соғыс жылдарындағы жағдайы мен оның Ұлы Отан соғысындағы маңызына қатысты қызығушылық күннен күнге артуда. Бұл зерттеулердің бірден-бір себебі — Сталинград майданының жақын тылы болғандығы. Ұлы Отан соғысы кезінде Жәнібек ауданын шарпыған ауыр оқиғалар, оның ішінде бейбіт халыққа жасалған шабуылдар мен әуе бомбалаулары айтарлықтай зардаптарға ұшыратты. Жәнібек аумағында жүздеген үй қирап, су мұнарасы, теміржол торабы, аурухана, диірмен сынды көптеген ғимараттар бүлінді. Осы қиын кезеңде аудан тұрғындары өздерінің қажырлы еңбегімен майданға көмек көрсетіп, соғысқа қатысқан батырларымыздың есімдерін ұмытпау үшін көптеген зерттеулер жүргізілуде. Сталинград майданының ең жақын тылы болған Жәнібек ауданы, сонымен қатар, мыңдаған әуе бомбасының астында қалған, бейбіт өмірдің қиын сынақтарын өткерген аудан болып табылады. Мұның нәтижесінде соғыстан кейін көптеген ескерткіштер мен жәдігерлер сақталып қалды, олардың ішінде жарылмаған зеңбірік, ^{кеңес} әскерінің шлемі мен су мұнарасы бар. Бүгінгі ұрпақ сол қиын кезеңнің бейнесін ата-әжелерінен естіп, көз алдына елестетеді. Әуе бомбасының жарқыраған от жалыны, сол кездегі адамдардың өмір сүруі мен болашаққа деген белгісіз үміттері бүгінгі ұрпақ үшін үлкен сабақ болып табылады.

Соғыстың көптеген құпиялары әлі күнге дейін ашылмаған күйде тұр. Жәнібек ауданынан соғысқа аттанып, кейіннен хабарсыз кеткен солдаттар мен офицерлердің тізімі әлі толық жинақталған жоқ. Олардың қайда жерленгені, қандай жағдайда жоғалып кеткені жайлы деректер мен құжаттар жетіспейді. Әуе бомбасының салдарынан қаза тапқан адамдардың тізімге енбей қалғандары да көп. Осы кезеңдердің толыққанды зерттелуі — тарихымызды жаңғырту және болашақ ұрпаққа қалдыру үшін маңызды.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Зерттеу жұмысын жазу барысында Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Жәнібек ауданының тұрғындарының өмір сүру жағдайын сипаттайтын мұрағат деректері, мерзімдік баспасөз беттеріндегі жарияланған ғылыми мақалалар, монографиялық еңбектер мен кандидаттық, докторлық диссертациялардағы мәліметтер назарға алынды.

Зерттеу нәтижелері. 1941 жылғы 22 маусымда таң сәрісінде фашистік басқыншылар Кеңес Одағына қарсы тұтқиылдан шабуыл жасады. Бұл шабуыл Кеңес халқына үлкен қауіп-қатер туғызып, бейбіт өмір мен еңбекке ойран салды. Осылайша, Ұлы Отан соғысы басталды. Шабуылдың алғашқы күндерінен-ақ Жәнібек ауданы да тылдағы қорғаныс және әскери дайындықты жедел қолға алып, майданға барлық мүмкін ресурстарын жұмылдырды.

Соғыс басталғаннан кейін Жәнібек аудандық басқарушы органдары қоғамдық ұйымдармен бірлесе отырып, еңбекшілердің күш-жігерін тылда нығайту үшін үгіт-насихат жұмыстарын белсенді жүргізе бастады. 1941 жылдың шілде-қазан айлары аралығында қорғаныс тақырыбында 150 дәріс оқылып, 9 баяндама, 134 әңгіме өткізілді. Бұл шараларға 9,5 мыңнан астам адам тартылды. Үгітшілер сөзбен ғана емес, өздерінің қажырлы еңбек әрекеттерімен де халықты еңбекке баулыды. Бұл тұрғыда Лесов Ықыласов, Көшенов, М.Әмірова және басқа да үгітшілер ерекше қызмет атқарды.

1941 жылдың күзінде Жәнібек аудандық партия комитеті майданға көмек көрсету және жауды жеңу мақсатында тылдағы еңбекті ұйымдастыру үшін аудандық штаб құрды. Сонымен қатар, ауданда қысқа мерзімді әскери курстар ашылып, онда халық әскери қару-жарақтармен танысып, соғыс әдістерін үйренді. Бұл шаралар халықты майданға дайындауда маңызды рөл атқарды.

1942 жылы Сталинград үшін кескілескен ұрыстар жүріп жатқан кезде, майдан Қазақстанның шекарасына қарай жылжыды. Жәнібек ауданында жаудың әуе барлау жұмыстары басталып, ұшақтар тұрақты түрде әуеде байқалды. Жәнібек стансасының тұрғыны Е.А. Серединаның айтуынша, күн сайын сағат 9-да шығысты бетке алып, «Юнкерс» ұшақтары ұшып өтетін болған. Осы уақытта Орал қаласының авиация генерал-майоры Кровцовтың мәлімдеуінше, бұл ұшақтың бірі кері ұшып келе жатқанда атып түсірілген.

1942 жылғы күзде неміс танк құрамалары Еділ (Волга) бойына жетіп, Сталинградты басып алу мақсатында қырғын соғыс жүргізді. Жәнібек станциясы соғыс аумағына еніп, қорғаныс шаралары шұғыл қолға алынды. Окоптар қазылып, бомбадан қорғаныс паналары салынып, тұрғын үйлер мен жұмыс орындарына жасырылатын орындар жасақталды. Аудан орталығы мен елді мекендерде кеш түсе қараңғылық режимі енгізілді.

Сонымен қатар, әскери міндеттерді қабылдау пункттері, әскери киім-кешек және аяқ киім жөндеу орындары ашылды. Ауданда 500-ден астам көлік, 1 000 адамнан астам қол күші жұмылдырылды. Аудандағы №88 түйе зауыты мен №67 жылқы зауыты тіркемелерінен 20 трактор бөлінді. Ағаш, шана, киіз үйлер секілді ресурстар майданға жеткізілді. Бұл шаралар бойынша 8-ші әуе әскері қолбасшысының көмекшісі генерал-майор Вихарев Жәнібек аудандық партия комитетіне алғыс хат жолдады.

Аудан орталығындағы көптеген мекеме мен кәсіпорындар бір күнде колхоздарға көшіріліп, жұмыстарын тоқтатпастан жалғастырды. Мысалы, «Октябрьдің 12 жылдығы» мүгедектер артелі Жәнібектен 15 шақырым қашықтықтағы «Жана Өрнек» колхозына көшірілді. Олар уақытша жасақталған цехтарда жұмыс істеді. Бұл уақытта артелдің еңбеккерлері әскерлер үшін етік тігіп, байпақ басып, өндірістік жұмысты асыра орындады.

Сонымен қатар, «Ленин жолы» колхозындағы дүкенге Жәнібек орыс мектебі орналастырылды. Оқу үзіліссіз жалғасты, бірақ оқушылар мен мұғалімдер сабақтан кейін окоптар қазып, ауылшаруашылық жұмыстарын атқарды. Олар госпитальдарға да барып, жаралыларға арналған концерттер қойып, қолғап пен шұлықтар тоқып, майданға көмектесті.

Жәнібек ауданында мал-мүлік, құжаттар мен маңызды материалдар шұғыл түрде шалғай елді мекендерге жөнелтілді. Аудандық партия комитеті, аудандық кеңес атқару комитеті, әскери комиссариат, НКВД бөлімі және байланыс торабы ауыл шетіндегі Степная мен Революционная көшелеріндегі үйлерге орналасты. Жәнібек станциясына алғаш болып 678-ші көлік авиополкі мен бірінші танк армиясының инженерлік мүлік қоймасы келді.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Жәнібек ауданының тұрғындары майданға көмек көрсетуде ерен еңбек көрсетті. Олардың қажырлы еңбегі, ұйымшылдығы мен патриотизмі ауданның тыл-

дағы және әскери шараларды ұйымдастырудағы үлесін айтарлықтай арттырды. Жәнібек ауданында соғыс жылдарында қабылданған шаралар мен бастамалар әскери дайындықты жоғарылатып, майданға маңызды көмек көрсетті. Бұл ерлік пен батылдык, сол замандағы халықтың рухын көрсететін маңызды тарихи кезең болып қала бермек [1,6-76].

1942 жылдың күзінде, Саратов пен Астрахань арасындағы теміржол желісі мен станциялары неміс әуе күштерінің тұрақты шабуылдарына ұшырады. Бұл жағдай Батыс Қазақстан облысының Сталинградқа жақын орналасқан Орда және Жәнібек аудандарын да қамтыды. Жәнібек, Сайхын және Шоңғай теміржол станцияларының Сталинград майданының алдыңғы шебінде орналасуы және осы елді мекендер арқылы өтетін теміржол желісінің стратегиялық маңызы неміс авиациясының назарын аударды. Нәтижесінде, қыркүйек айының басынан бастап, неміс ұшақтары Жәнібек аумағын жиі бомбалап, жергілікті тұрғындардың бейбіт өміріне қауіп төндірді [2,106].

1942 жылдың қыркүйек айында Жәнібек ауданына неміс авиациясының жасаған шабуылдары үлкен шығындарға әкелді. 11-12 қыркүйекте «Алғабас» және «Жаңа тұрмыс» колхоздарының 38 мың гектар пішен алқабы өртеніп, егін алқаптары жойылды. «Алғабас» колхозына жасалған бомбалау кезінде курсант-ұшқыштар басқарған екі истребитель қару-жарақсыз қарсыласып, нәтижесінде олар құлатылды. Парашютпен түскен неміс экипажы тұтқынға алынды.

3 қазан күні бірнеше неміс ұшағы Жәнібек станциясына топтық шабуыл жасап, 10 адам қаза тауып, бірнеше адам жараланды. Сонымен қатар, екі қойма, бірнеше вагон мен жанармай цистернасы жанып, су мұнарасы бұзылды. Жұмысшылар су мұнарасының бұзылған бөлігін темір белдікпен тартып, қазіргі күнге дейін сол күйінде сақтап қалған. 6 қазан күні таңертең әуеде 10 неміс ұшағы пайда болып, олардың бомбалауы салдарынан 90 адам қаза тапты. Сталинградтан тылға көшіріліп бара жатқан 150 жұмысшы мен олардың отбасы мүшелері қаза тауып, 13 вагон жанып кетті. Келесі күні немістер тағы да шабуыл жасап, аудан орталығындағы үлкен диірмен, автокөліктер мен жанармай цистерналарының күл-талқаны шықты. Бомбалардың көбі госпитальға түсіп, жүзге тарта адам мерт болды [1,86].

Бұл оқиғалар Жәнібек ауданының тұрғындары үшін ауыр сынақ болды, бірақ олар қиындықтарға қарамастан, майданға барынша көмек көрсетуге және тылдағы жұмыстарды ұйымдастыруға күш салды[3,96].

Дмитрий Васильевич Гудковтың естеліктері Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі ерлік пен батырлықтың жарқын үлгісі болып табылады. 1942 жылы қыркүйек айында оның эскадрильясы Орда өңіріндегі шағын аэродромға қоныс аударады. 11 қыркүйекте аға сержант Шлыковпен бірге күзетте тұрған Гудков командалық пункттен ұшуға берілген белгі болған жасыл ракетаны байқайды. Аспанға көтерілгеннен кейін ол жаудың барлаушы ұшағын байқап, жылдамдықты арттырып оған жақындауға тырысады. Бірақ жау ұшқышы қауіптеніп, төмен қарай ұшады, алайда Гудков оны қуып жетіп, оған оқ жаудырады. Патрондар таусылып, ол жауды алдау үшін қашып кеткен сыңай танытады. Жау ұшқышы оны жоғалтып алып, жоғарғы биіктіктен іздей бастайды. Бұл сәтті пайдаланып, Гудков «Юнкерстің» оң қанатының астынан шығып, оған бортты ЯК-1 ұшағының тұмсығымен соққы жасайды. Бірақ осы уақытта қатты соққыдан оның кабинасынан ұшып кетеді. Есін жиған кезде, ол жерге құлдилап келе жатып, парашютін ашып үлгереді. Көгілдір кеңістікте апатқа ұшыраған жау ұшағының қалдықтарын көрген Гудков, өз ұшағын құлатқанын біледі. Дмитрий Васильевич Гудков 1921 жылы 1 қарашада Рязан губерниясының Валов ауылында дүниеге келген.

1940 жылы Подольск индустриалдық техникумын және аэроклубты бітіріп, 1941 жылы Качин әскери авиациялық мектебін тәмамдайды. Сол жылы ол нұсқаушы-ұшқыш ретінде әскери қызметке шақырылып, Ұлы Отан соғысына қатысады. 1942 жылы 11 қыркүйекте, Сталинград облысындағы Кайсацк ауылында, ЯК-1 ұшағымен жаудың Ю-88 ұшағына таран жасайды. Екі ұшақ та қирап, Гудков парашютін ашып аман қалады. Осы ерлігі үшін ол «Қызыл ту» орденімен марапатталды.

Гудков 976-шы шабуылдаушы әуе полкінің эскадрилья командирі болып қызмет атқарып, 340 жауынгерлік ұшу жасады. 35 әуе шайқасында ол жеке өзі жаудың 20 ұшағын атып түсірді. 1945 жылы 29 маусымда оған Кеңес Одағының Батыры атағы берілді [4,336].

1942 жылдың 18 қыркүйегінде неміс авиациясының Жәнібек стансасына жасаған кезекті шабуылы кезінде, 437-ші жойғыш авиация полкінің ұшқышы, старшина С.Таранов, «J-88» бомблаушы ұшағын күтіп алып, оған таран жасауды жоспарлаған. Алайда, ұшақтың қаруы істен шыққандықтан, ұшқыш таранның басқа тәсілін қолдануға мәжбүр болды. Ол бұрылған «Юнкерс» ұшағына таран жасап, соққы жаудың құйрығына емес, қанатына тиген. Тараннан кейін, Гудков парашютін ашып, секіргенімен, парашюттің баулары ұшып бара жатқан ұшаққа оратылып, ол қаза тапты. Зақымданған жау ұшағы 20 шақырымдай ұшып, Эльтон өзенінің жағасына құлады [2,42-43бб].

Қазан айының басында Жәнібекке бірнеше әуе шабуылдары жасалып, стансаға, механикаландырылған үлкен диірменге, автомашиналарға және жанармай цистерналарына үлкен шығын келтірілді. Жәнібектегі госпитальға түскен бомба жарылысы нәтижесінде 95 әскери қызметкер қаза тапты. Әуе шабуылдары теміржол байланыстарын бұзып, бірнеше әскери вагондар да қозғала алмай жиналып қалды. Теміржолшылар мен аудан тұрғындары үнемі тынымсыз жұмыс істеп, жолдарды қалпына келтіруге бар күшін салды. Алайда, жаудың әуе шабуылдары кезінде теміржолшылар, оқушылар мен басқа да адамдар қаза тапты. Бұл кезеңде Жәнібекке күн сайын, кейде бірнеше рет әуе шабуылдары жасалды.

Қазан айының соңында, 30 қазан күні, екі әскери эшалон Жәнібек станциясында бомбалауға ұшырады. Станция кезекшісі П.Г. Стреликовтың дұрыс шешімі арқасында екі эшалон да станциядан тез шығарылып, неміс ұшақтарының шабуылынан аман қалды. Сол кездері, 8 қазан мен 9 қазан күндері, теміржолшылар мен аудан тұрғындары теміржолды қалпына келтіру үшін бірлесіп жұмыс істеді, бірақ жаудың әуе шабуылы кезінде 40-тан астам адам қаза тапты.

Шабуылдардан кейін, Жәнібек ауданындағы көптеген ғимараттар, оның ішінде тұрғын үйлер, байланыс бөлімшелері, мектептер, диірмендер және қоймалар қирады. Қираған құрылымдардың жалпы шығын құны 1247 сомға жетті.

1942 жылдың 19 қыркүйегінде Жәнібекке тағы бір шабуыл жасалды, нәтижесінде мұғалім Середина мен оның отбасы жарақат алды. Осы кезеңде теміржолшылар мен байланысшылардың

ерліктері ерекше аталды. Теміржол байланысын қалпына келтірген батальондар мен жергілікті тұрғындар да үлкен көмек көрсетті. 4 қазан күні жау авиациясының шабуылынан кейін, байланыс жүйесі зақымданып, байланыс торабының қызметкерлері өте қиын жағдайларда жұмыс істеді. Мысалы, монтер М.С. Ломакин оқ астында жұмыс істеп, байланыс жүйесін қалпына келтірді.

Қараша айынан бастап жау авиациясының шабуылдары айтарлықтай азайғанымен, 1943 жылдың қаңтар айында олар мүлдем тоқтады. Осыдан кейін Жәнібек ауданында қараңғылық режимі өзгертілді.

1943 жылы көктемде жаудың кішігірім парашютші десанттары Жәнібек ауданында түсірілді, олар байланыс жүйесін бұзу мен су қоймаларын уландыру үшін дайындалған болатын. Бұл жау диверсанттарын жергілікті тұрғындар мен милицияның көмегімен тұтқындап, кеңес үкіметіне қарсы әрекет жасау әрекеті тоқтатылды.

Сонымен қатар, аудандық партия комитетінің хатшысы Мырзаш Абдрахманов пен аудандық Кеңес атқару комитетінің төрағасы Ботановтың ерліктері де маңызды болды. Олар тылдағы жұмыстарды ұйымдастырып, аймақтағы ауыр жағдайларды тиімді шешуге ықпал етті. Осылайша, Жәнібек ауданында әскери жағдайлар мен қиыншылықтарға қарамастан, мемлекетке қажетті маңызды жұмыстар жүргізіліп, адамдардың ерлігі арқасында аудан тұрғындары мен әскери қызметкерлердің өмірі құтқарылды[1,8-9б].

1941 жылы аудан мемлекетке ет тапсыру жоспарын 107 пайыз етіп асыра орындаған. 1941 жылдың 21 тамызына дейін аудан бойынша қорғаныс қорына 400 центнер астық, 18920 сом ақша, 19 бас мал тапсырылған. Олардың ішінде Азамат Омарғалиев 3 мың сом, Жапақов 2500, Әлиев және Ізтілеуовтер әрқайсысы 2 мың сомнан, комсомол мүшесі Ғабдоллина 1 мың сом өткізді. Тракторшылар Әміров, Демесінов, Ихсанғалиев, Иманғалиевтер әрқайсысы 2400 сомнан көмек берді. Аудандағы әр адамның бойындағы бір ғана тілек, бір ғана ұмталас болды. Ол-Отанға көбірек көмек беру, қалайда жауды жеңу. Соғыс басталысымен елдің азаматтары лек-легімен аудандық әскери комиссариатқа барып, майданға сұранды[5,2б].

Соғыс жылдарында Жәнібек ауданының архиві Казаталовка ауданына көшірілгендіктен, Жәнібек ауданының бұйрықтары, есептері т.б құжаттары Жалпақтал архивінде сақталған. Сол архивтен

алынған құжаттың бірінде былай делінген: 1941 жылдың 1 қараша-сында Жәнібек ауданының Ақжол, Еңбекші, Жаңа – Өрнек колхоздары қызыл армияға 98 – байпақ, 5 – бұпайкі, 4 – бөрік, 87 – носки, 111 – қолғап, Ақжол колхозы 240 сом, Еңбекші колхозы – 747 сом, Жаңа – Өрнек колхозы - 1603 сом ақшалай көмек жіберген [6].

1941 жылдың соңында фашистер басып алған одақтас республикалардан аудан аумағына отбасылар келген. Ақоба Кеңесінің Сталин және Социализм колхоздарына осындай 70 отбас орналас-тырылған. Жәнібектегі темержол станциясын немістер жиі бом-балаған. Жау бомбасынан аудан орталығында темір жол вокзалы, мектеп, аураhana ғимараттары, барлығы 41 нысан отқа оранып, 200 –ге жуық тұрғын үйлер қиратылған. 1943 жылғы қараша айының ортасынан 1943 жылғы қаңтар айының басына дейін Жәнібек пен Орда аудандары аумағына гитлерлік авиация 538 мәрте бомба тастаған [1,9-106]. Соғыс жылдары Орда, Жәнібек аспанында жаудың 24 сомолеты құлатылған [3,96]. Жау бомбасынан қаза тапқандарды жерлеу және өрт сөндіру жөнінде шұғыл шаралар үшін ауданда төтенше комиссия құрылған. Комиссия аудан орта-лығындағы мекемелерді колхоздарға көшіру, элеватордағы астық пен пішенді сақтау, жаралыларға көмек көрсету, темір жол желі-лерін жедел жөндеу мәселелерімен айналысқан. Төтенше комиссия аудан аумағындағы 8-ші әуе әскерінің бөлімдері мен 57-ші және 1-ші танк әскерлері қоймаларын орналастыру және оларға көмек-тесуде зор жұмыстар атқарған. Аудан орталығында төрт жерде жаралылар үшін госпиталь ашылып, жергілікті жастардан кіші медициналық қызметтерге кадрлар жасақталған. Онда Жұмақанов Сапар, Мулякаева Мария Ароновна, Середина Евгения Афанасьевна, Дуюнова Евгения Александровна сияқты жастар жұмыс істеген. Аудан аумағынан Жоғарғы бас қолбасшысының ставкасының Оңтүстік-Батыс және Оңтүстік майдандарының алғы шептегі бөлімдерімен телефон-телеграф байланысының желісі өткен. Кеңес Одағы Қоғаныс халық комиссарының орынбасары Шеденконың бұйрығымен Жәнібек селосында майданға әскери бөлімдерді, автокөлік пен жылқыларды, азық-түліктерді кідіріссіз жөнелту жөніндегі қабылдау пункттері ашылып, жұмыс істеген [7,86].

Ұлы Отан соғысынан Жәнібек ауданы бойынша оралмағандар саны – 1877 адам, жау тұтқынында қайтыс болған – 8 адам. Ауда-

нымыздың екі мыңнан астам адамы, соның ішінде аудан партия ұйымы құрамының 60 пайызы майданға аттанды. Майданда көрсеткен ерлігі үшін ауданның 300-дан астам азаматы Отанымыздың орден және медальдарымен марапатталған. Олардың ішінде Кеңес Одағының Батырлары Қамысты ауылында дүниеге келген Мәншүк Мәметова мен Ерденбек Ниетқалиев және ақобалық Николай Степанович Чуриков бар. КСРО Жоғарғы Кеңесінің бірінші шақырылымының депутаты, әскери комиссар, Украина жерінде ерлікпен қаза тапқан ақобалық Хаби Халиуллин де сол тізімнің ішінде [8,156].

1941 жылы 1 қаңтардағы мәлімет бойынша, Жәнібек ауданының тұрғыны -18384 адам. Батыс Қазақстан облысы Жәнібек ауданының әскери комиссариатынан 1938-1945 жылдары әскерге 3677 адам шақырылған. Ұлы Отан соғысына дейін 1939-21.06.1941 жылдары -75 адам. Ұлы Отан соғысы басталған күннен бастап әскерге шақырылғандар: 22.06.1941-31.12.1941 жылдар-1103 адам, 1942 жылы аудан бойынша әскерге -1839 адам шақырылған. 1943 жылы- 330 адам, 1944 жылы -313 адам, 1945 жылы -17 адам әскерге шақырылған. 22.06.1941-09.05.1946 жылдар 3602 адам Жәнібек аудандық әскери комиссариатынан әскерге шақырылған екен. Батыс Қазақстан облысы Жәнібек ауданының әскери комиссариаты Қазақ КСР-і әскери комиссариатының 1938 жылғы 27 қыркүйектегі №45 бұйрығына сай құрылған. Қазақ КСР –інің әскери комиссарының 1939 жылғы 19 наурыздағы № 6 бұйрығымен Жәнібек ауданының бірінші әскери комиссары болып лейтенант Петр Палович Гусев тағайындалып, қызмет атқарған. Одан соң Жәнібек аудандық әскери комиссариатын 06.1942-10.1943 жылдар 3-ші ранг интендант А.Ф.Баран, 10.1943-10.-1945 жылдары майор Н.Н. Журавлев басқарған. 1939-1945 жылдары аралығында аудандық әскери комиссариатында қызмет еткен әскери қызметкерлер тізімдері келесідей: капитан И.Т. Киселев, аға лейтенанттар Н.А. Дьяков, Прививков, лейтенанттар П.Н. Пихтин, А.А. Рагошкин, П.И. Дурин, Н.М. Кутергин, В.М. Даниленко, А.С. Подгарно, С.Ф. Мазин, В.С. Шилов, кіші лейтенанттар Н.Г. Титаренко, Б.Д. Бароев, М. Жарасов, А.А. Байбулов, т.б.

1941-1945 ж Отан соғысынан оралмаған-қаза тапқан, ауыр жарақаттан қайтыс болған, хабарсыз кеткендер мен жау тұтқынында қайтыс болған жауынгерлер туралы анықтама

Елге оралмағандар саны -1877 адам

Қаза тапқан -588 адам

Ауыр жаракттан қайтыс болғаны-105 адам

Ауыр науқастан қайтыс болған-8 адам

Хабарсыз кеткені-1168 адам

Жау тұтқынында қайтыс болғаны-8 адам. Оның ішінде 55– і офицерлер болса, 134-і сержанттар, 1688-і қатардағы жауынгерлер болған.

Елге оралмаған 1877 адамның 532-сінің жерленген жерлері анықталды. Олар Сталинград, Ленинград қалаларында, Мәскеу маңында, Белоруссияда, Украинада, Кавказ, Крым, Молдавияда, Польшада Германияда, Владивостокта жерленген Соғыста хабарсыз кеткен және қаза тапқан 1345 адамның жерленген жерлері КСРО және облыстық, аудандық әскери комиссариаттарындағы, аудандық қамсыздандыру бөліміндегі документтерінде, бұрынғы КСРО құрамында болған республикалар мен облыстардан алынған архив материалдарында ешқандай деректе жоқ [8,18-196б].

Соғыстың сұрапыл жылдары майдан шебіне жақын орналасқандықтан, жаудың талай-талай бомбалануына ұшыраған аудан орталығы Жәнібек ауылының дәл ортасынан соғысқа қолданылатын реактивтік зеңбірек табылып, залалалсыздандырылды. Ауылдың байырғы тұрғынын Серік Молдағалиев –шағын шаруасы бар, қолда барға қанағат етіп шаңырақ түтінін түтетіп жүрген көптің бірі. Өзі де, жанұя мүшелері де ауласындағы ұзындығы метрден асатын білем «темірді» күнделікті тұрмыста қолданып, мән бермейтін. Тіпті кейде мал байлауға қазық жасап, шеге түзетуге төстік ретінде кәдеге асырады. Бірақ бір күні Молдағалиевтер ауласына кездейсоқ бас сұққан бір таныстың ескі машина қаңқасының үстіндегі темірді «жарылатын зеңбірек болуы мүмкін» деп айтқан күдігін үй иесі бей –жай қалдырмайды. Алғашқыда ол аудандағы тиісті органдарға құлағдар жасайды. Ақыры ауладағы сол темірге «жарылғыш зеңбірік» екені анықталып, дереу жоғары жаққа қарай хабар беріледі. Бақытымзға орай, минашы саперлер уақтылы келіп жетті,-дейді аудан әкімі аппаратының төтенше жағдайлар жөніндегі бас маманы Еділ Хабиев. Күдігіміз шындыққа айналды. Тәжірибелі саперлер капитан А.Ербозов пен лейтенант Ж.Өтепов ауыл ортасындағы тұрғын үйдің ауласындағы бұл темірдің адам өміріне аса қауіпті реактивтік зеңбірек екенін тез

анықтады. Саперлер ажал оғын арнаулы қондырғыға отырғызып ауылдан жырақтағы қауіпсіз жерде залалсыздандырды. Мамандардың анықтағанындай, бұл реактивті зеңбірек шамамен 1943 жылы шығарылған. Ұзындығы 1,3 метр, көлденеңі 13 сантиметр көрінеді. Талай тариха оқиғаларды қойнына сақтап келген Жәнібек топырағының бір сыры осылайша ашылды. Сақталып қалған адам өмірі үшін саперлерге мың да бір алғыс айтқан ауыл қариялары сұм соғыс өртімен шарпылған өмірлерін еске алып жатты. Бейбіт заманда Жәнібек аспанынан жарылыс осылайша жаңғырықтырды [9,66].

Соғыс жылдары кезінде Жәнібек ауданы бойынша ауылдық кеңестік атқару комитетінің депутат мүшелері тізімдері де архивте сақталған. Олар: Хаисамеденова Рухия 1906 жылы туылған, Айтмухамбетов Мухтар 1906 жылғы, Бекмашев Аитим 1908 жылғы, Губайдуллин Газиз 1904 жылғы, Утеғалиева Факиза 1898 жылғы, Мухамбеткалиев Муса 1913 жылғы, Доскалиев Тажгул 1900 жылғы[10].

Қорытынды. Қорыта келе, соғыстың Жәнібек, Сайхын аудандарын шарпып, бірақ зардабын тигізбей қоймады. Жәнібек, Орда аудандарына немістер 538 мәрте бомба тастаған. Нәтижесінде аурухана, біраз ғимараттар, тұрғын үйлер, су мұнарасы қирап, көптеген тұрғындар қайтыс болды. Майданға ауданнан екі мыңнан астам адам қатысып, 300 –ден астамы әр түрлі марапаттарға ие болған. Кеңес Одағының батыры атағына ие болған батырларымыз да аз емес. Белгілі ұшқын Хиуаз Доспанова соғысқа Жәнібек ауданынан аттанған деген деректерде бар. Хиуаз Доспанованың соғысқа Жәнібек ауданынан аттанғандығы Хиуаз Доспанованы «Қызыл жұлдыз» орденімен марапаттау құжатында көрсетілген. Құжатта Хиуаз Доспанованың 588 түнгі бомбалау полкінің бомбардир атқышы екендігі, 1922 жылы дүниеге келгендігі, отан соғысында 1942 жылдың 27 мамыранан оңтүстік майданда соғысып келе жатырғандығы, соғысқа Жәнібек ауданынынан аттанғандығы көрсетілген. Аудан бойынша Ұлы Отан соғысы батыры атағына ауданнан Ерденбек Нитекалиев, Николай Чуриков ие болса, Хаби Халиуллин, Шәкір Мәжитов «қызыл жұлдыз», «Ерлігі үшін» медальдерімен марапатталған. Қазіргі таңда жергілікті тұрғындар ауданымызға қаһарман аудан атағы берілсе дейді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жәнібек энциклопедиясы / Г. Бәсирова, Т. Гусаманов, Н.Жапақов, Е.Жүсіпов, Д.Искакова, В.Иночкин. – Жәнібек. – 2006. – 6-8 б.
2. Жаралы жылдар жаңғырығы – А.Қ. Батырханов. – Орал қ., 2010. – 43-45 б.
3. Айна «Соғыс жағдайында болған аудан» / Шернияз Қаматайұлы. 29 сәуір. 2010. – 9 б.
4. Сражающемуся Сталинграду – Доскалиев К.Д. – Алма-Ата: Казахстан 1983. – 33 с.
5. Шұғыла «Жәнібектіктер соғыстың бастапқы кезінде» Жапақов Н. 15 маусым 2012. – 2 б.
6. Батыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві. (Бұдан ары қарай БҚО ММ) – КММ Жалпақтал бөлім архиві. 205-қор, 1-тізбе, 34-іс.
7. Жәнібек ауданы туралы анықтама. Д. Құсайынов, Е. Мұқаев. – Орал. – 1992. – 8 б.
8. Боздақтар. П.С.Белан, Н.Едигенов. – Орал, 1999. – 156.
9. Орал өңірі «Ауылдағы зеңбірік». Едіге Өтебалиев. 12 шілде. – 2018.
10. БҚО ММ. 205-қор, 1-тізбе, 28-іс., іс-28.

ШОКАН УАЛИХАНОВ: ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ И ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОТКРЫТИЯ

*Ж.Г. Калиева, учитель истории
КГУ «ОСШ 7», г. Аягоз, Казахстан*

Аннотация. Статья посвящена исследованию исторического наследия и географических открытий Шокана Уәлиханова – выдающегося казахского ученого, этнографа, путешественника и мыслителя. В работе рассматривается значимость его вкладов в развитие науки, а также его исследования, связанные с географией и этнографией Центральной Азии, Сибири и Монголии. Статья также анализирует связь между его научными изысканиями и современным состоянием географической науки, а также необходимость сохранения и популяризации его наследия в контексте актуальных научных и образовательных вопросов.

Ключевые слова: Шокан Уәлиханов, историческое наследие, географические открытия, этнография.

Шокан Уәлиханов – один из самых выдающихся ученых, путешественников и мыслителей Казахстана, чье имя стало синонимом

интеллекта и научных достижений в различных областях. Его исследования в области географии, этнографии, истории и культуры сыграли ключевую роль в формировании научной мысли не только в Казахстане, но и в Центральной Азии в целом. Уәлиханов был первым ученым, который активно занимался изучением культуры и быта казахского народа, а также других народов, населяющих территории Центральной Азии, Сибири и Монголии.

Шокан Уәлиханов – выдающийся казахский ученый, этнограф, историк и путешественник, чье имя навсегда вошло в историю науки и культуры Казахстана. Его работы по географии, этнографии, истории и культуре народов Центральной Азии, Сибири и Монголии стали основой для дальнейших научных исследований и открытий. Вклад Уәлиханова в развитие казахской науки и культуры невозможно переоценить, так как его труды продолжают оказывать влияние на многие дисциплины и современные исследования. Шокан Уәлиханов стал первым ученым, который с научной точки зрения подошел к изучению народов Центральной Азии и Казахстана, его географические исследования открыли новые горизонты для науки того времени.

Исследование исторического наследия и географических открытий Шокана Уәлиханова остается актуальным и в современности. В условиях глобализации и быстрого технологического прогресса важно помнить о научных основах и исторических корнях, которые сформировали современную науку и культуру. Шокан Уәлиханов, с его научными достижениями, оставил неизгладимый след в истории Казахстана и всего мира. Его работы по картографии, этнографии и географии имеют не только историческое значение, но и актуальны для решения современных задач в области науки и образования.

В свете этого, актуальность исследования его научного наследия заключается в необходимости осознания значимости вклада Уәлиханова в развитие казахской и мировой науки, в популяризации его исследований среди новых поколений ученых и студентов, а также в сохранении его наследия как важной составляющей культурной идентичности Казахстана.

Одной из главных заслуг Шокана Уәлиханова является его вклад в развитие географии. Он участвовал в нескольких крупных экспедициях, изучая географию, культуру и этнографию народов

Центральной Азии и Сибири. На основе собственных наблюдений и собранных данных он составил карты, которые, несмотря на ограниченные средства того времени, имели большую точность и оказали значительное влияние на последующие географические исследования. Особое внимание Уәлиханов уделял исследованию Казахских степей. Он первым предложил научное описание этих регионов, что позволило значительно расширить знания о географическом и культурном разнообразии Казахстана. Его работы по картографии были высоко оценены как в России, так и за рубежом, и стали основой для дальнейших научных исследований.

Вот таблица, отражающая основные аспекты исторического наследия и географических открытий Шокана Уәлиханова:

№	Направление	Описание	Важность для науки
1	Географические исследования	Уәлиханов участвовал в экспедициях по исследованию Казахстана, Сибири, Монголии и Центральной Азии. Создал карты и описания.	Внес значительный вклад в географическое познание региона, улучшил карты того времени, расширил знание о Центральной Азии.
2	Картография	Составил карты казахских степей и других регионов Центральной Азии.	Разработал более точные и детализированные карты, что было важно для дальнейших научных исследований.
3	Этнография	Изучал культуру, быт и традиции казахов и других народов Центральной Азии.	Основал этнографическую науку в Казахстане, исследовал народные мифы, обычаи, язык и верования.
4	Исторические исследования	Исследовал историю казахского народа, его военную и социальную структуру.	Внес огромный вклад в изучение истории Казахстана, создав фундамент для дальнейших исторических исследований.
5	Мифология и фольклор	Собрал и систематизировал казахские мифы и народные сказания.	Сохранил фольклорное наследие, сделав его доступным для исследователей и будущих поколений.
6	Роль в формировании науки	Являлся основоположником казахской науки, активно способствовал развитию знаний в области географии и этнографии.	Его работы стали основой для развития национальной науки и культуры, оказав влияние на современное образование.

Эта таблица подчеркивает ключевые научные направления и достижения Шокана Уәлиханова, которые значительно повлияли на развитие географии, этнографии и истории в Казахстане и Центральной Азии.

Еще одной важной областью исследований Уәлиханова была этнография. В своих экспедициях он изучал быт, культуру, традиции и верования казахского народа, а также других народов, таких как киргизы, буряты, калмыки и т. д. Его этнографические исследования стали первыми серьезными научными трудами, которые положили начало казахской этнографической науке.

Шокан Уәлиханов был также первым, кто активно занимался изучением мифологии и фольклора народов Центральной Азии. Он собрал и систематизировал большое количество мифологических и народных преданий, которые впоследствии стали ценным источником для будущих поколений исследователей.

Шокан Уәлиханов внес неоценимый вклад в развитие казахской науки и культуры. Его работы стали основой для становления казахской исторической и культурной науки, и его научные достижения продолжают оказывать влияние на развитие отечественной науки в современности. Уәлиханов активно участвовал в формировании научной мысли, в частности, в области географии, этнографии и истории, и своим трудом способствовал сохранению и популяризации казахского культурного наследия. Его вклад в развитие науки не ограничивался только географическими исследованиями. Шокан Уәлиханов активно занимался исторической наукой, исследуя историю казахского народа, а также другие важные аспекты, связанные с его развитием. Его работы по истории стали важным источником знаний для последующих поколений историков и ученых.

Помимо научных исследований, Шокан Уәлиханов также был активным сторонником сохранения культурного наследия казахского народа. Его работы в области фольклора и народной литературы оказали значительное влияние на дальнейшее развитие казахской культуры и искусства. Он внес неоценимый вклад в сохранение традиций и обычаев казахского народа, а также в популяризацию казахского языка и литературы.

Шокан Уәлиханов был одним из тех, кто активно боролся за сохранение культурного наследия Казахстана и Centralной Азии.

Его труды и исследования сыграли важную роль в сохранении и распространении знаний о культуре и традициях народов региона, что продолжает иметь значение и в наши дни. Шокан Уәлиханов стал не только выдающимся ученым и исследователем, но и настоящим символом национальной гордости для казахского народа. Его научное наследие, географические открытия и этнографические исследования до сих пор остаются основой для множества научных изысканий и продолжают оказывать влияние на развитие современной науки. Его работы по географии, этнографии и истории сыграли важную роль в сохранении и популяризации культурного наследия Казахстана, а его научные открытия становятся важной частью мирового научного наследия. В ходе изучения исторического наследия и географических открытий Шокана Уәлиханова, можно сделать вывод о его неопределимом вкладе в развитие науки, культуры и образования. Работы Уәлиханова по географии, этнографии, истории и картографии значительно расширили горизонты знаний того времени и оставили глубокий след в науке. Его открытия и исследования о народах Центральной Азии и Казахстана стали основой для дальнейших научных изысканий. Как педагог, я считаю, что важно не только продолжать изучать и развивать наследие Уәлиханова, но и передавать его ценности и научные достижения нашим ученикам. Ведь через осознание исторической значимости таких личностей мы можем формировать у подрастающего поколения чувство гордости за свою культуру и нацию, воспитывать уважение к науке и знаниям. Шокан Уәлиханов – это пример настоящего ученого и патриота, чьи труды будут оставаться актуальными и в будущем. Таким образом, изучение его наследия способствует не только расширению кругозора, но и воспитанию у молодежи стремления к научным открытиям, а также уважения к культурному богатству и историческому прошлому своей страны.

Список литературы:

1. Уәлиханов Ш. Сочинения в 5 томах. Том 1. Географические исследования и этнографические материалы. – Алматы: Наука. – 1965.
2. Абылқасымова А.Т. Шокан Уәлиханов: Жизнь и научное наследие. – Алматы: Раритет. – 2005.

3. Исаков Н.А. Шокан Уәлиханов — великий ученый и путешественник. – Алматы: Ғылым. – 2012.
4. Мухамеджанова К. Шокан Уәлиханов и его вклад в развитие казахской науки. – Алматы: Қазақ университеті. – 2010.
5. Бекмұхамедов А.Б. История и этнография Казахстана: Исследования Шокана Уәлиханова. – Алматы: Қазақстан. – 2008.
6. Кенжебаев, С. Шокан Уәлиханов: Географические исследования и культурное наследие. – Алматы: Дәуір. – 2017.
7. Джунусов, А. Этнографическое наследие Шокана Уәлиханова. – Алматы: Айша-Бибі. – 2014.
8. Петров, В. В. Шокан Уәлиханов и его роль в исследовании Центральной Азии. – Москва: Наука. – 2011.

ВОПРОСЫ ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ ПОДРАСТАЮЩЕГО ПОКОЛЕНИЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ НАСЛЕДИЯ ВЕЛИКОГО УЧЕНОГО Ш.УАЛИХАНОВА

*И.С. Макеева, учитель истории
КГУ «Жерновская средняя школа» отдела образования
Бородулихинского района управления образования области Абай,
Казахстан*

Аннотация. Статья рассматривает вопросы обучения и воспитания подрастающего поколения через призму наследия великого ученого, мыслителя, этнографа Ш.Уалиханова на примере сельской школы.

Ключевые слова: наследие, Ш.Уалиханов, обучение, воспитание, сельская школа.

Воспитание подрастающего поколения во все времена было приоритетом для любого государства.

Вопросам воспитания уделяли внимание многие ученые, одним из которых был Ш.Уалиханов. Профессор *Н. И. Веселовский*, писал о Шокане: «*Как блестящий метеор, промелькнул над нивой востоковедения...*» Он посвятил свою жизнь служению Родине и своему народу. Тема моего доклада «*Вопросы обучения и воспитания подрастающего поколения через призму наследия великого ученого Ш.Уалиханова*».

Данная тема актуальна, так как сегодня обращаются к истокам народной педагогики, с ее богатейшими традициями и опытом воспитания подрастающего поколения.

Шокан Чингисович Уалиханов (1835–1865) – выдающийся казахский ученый, историк, этнограф и просветитель. Его труды оказали значительное влияние на развитие науки, культуры и образования Казахстана. Уалиханов был сторонником прогрессивных реформ, базирующихся на интеграции традиционных ценностей с передовыми методами обучения. Внедрение его принципов в современный образовательный процесс способствует формированию гармонично развитой личности, обладающей критическим мышлением, научным подходом и уважением к национальному наследию.

Ш.Уалиханов считал, что только образование и знания дают народу возможность на достойное будущее.

Основные принципы Ш. Уалиханова в образовании

1. Соединение традиционного и современного обучения

Шокан Уалиханов подчеркивал важность сохранения национальной идентичности при освоении европейских научных достижений. В современном образовании это проявляется в сочетании традиционного казахского наследия (истории, языка, культуры) с инновационными методами обучения (цифровые технологии, аналитические подходы).

2. Развитие критического мышления

Уалиханов был сторонником научного анализа и объективного изучения истории и культуры, поэтому, опирался на достоверные источники. На данный момент это выражается в умении критически мыслить, в самостоятельном поиске знаний и умением аргументировать и делать выводы.

3. Междисциплинарный подход

Уалиханов многогранный ученый, его труды посвящены таким наукам как философия, этнография, история, география. Его работы позволяют сформировать комплексный взгляд на мир.

4. Патриотизм и уважение к национальному наследию

Его стремление сохранить и изучить культурные традиции казахского народа и сейчас находит отражение в процессе обучения и воспитания подрастающего поколения.

5. Исследовательский метод обучения

Уалиханов уделял большое внимание практическому изучению материала. В современных условиях это реализуется через проектное обучение, научные проекты и экскурсии.

Пути внедрения принципов Ш. Уалиханова в образовательный процесс. В современном образовании его принципы актуальны.

1. Возможность получать знания как на казахском, так и на других языках.

2. Использование проектного метода – поощрение исследовательской деятельности учащихся.

3. Внедрение цифровых технологий – использование интерактивных платформ для углубленного изучения истории и культуры.

4. Наследие Ш.Уалиханова изучается на разных уровнях образования для подрастающего поколения.

Главным звеном в системе воспитания и обучения подрастающего поколения является школа. Учебно-воспитательный процесс в КГУ «Жерновская средняя школа» осуществляется комплексно. Активными сторонниками данного процесса являются учащиеся, родители и педагоги.

В 2023-2024 году министерством просвещения РК разработана «Единая программа воспитания» основанная на национальных, общечеловеческих ценностях казахского народа. В ее основе лежит народная педагогика. Целью данной программы является формирование гармонично развитой личности, обучающейся на основе ценностей казахской культуры. Более подробно мне бы хотелось остановиться на воспитание трудолюбивого и социализированного гражданина в рамках программы «Біртұтас тәрбие».

Педагогический коллектив осуществляет профориентационную работу с класса предшкольной подготовки, с учётом возрастных, психолого-педагогических особенностей учащихся.

В начальных классах учащиеся получают общее представление о труде, знакомятся с людьми разных профессий. Классные руководители формируют у младших школьников ценностное отношение к труду, понимание его роли в жизни человека и общества.

В V-IX классах учащиеся из нашей школы знакомятся с отраслями народного хозяйства и разнообразными профессиями. Учащихся активно вовлекают в общественно полезный труд, в школе действует «Тимуровское движение». Посещение кружков,

факультативов и в самостоятельные творческие занятия, побуждают учащихся к самостоятельному поиску своего призвания. Например, в этом году наш ученик поступил на грант в IT University города Астана. Он участвовал в общеобразовательной олимпиаде для сельских школ и занял 3 место в республике. Профориентационную работу мы проводим в тесной связи с ГУГЛП

«Семей Орманы». Наши ученики совместно с лесниками изготавливают и развешивают кормушки для птиц, кормят лесных зверей в зимний период и делают лунки на озерах зимой.

Во время экскурсий у детей появляется возможность побеседовать с работниками организаций и узнать о всех тонкостях их профессии.

В старших классах классные руководители формируют у учащихся чувство ответственности за правильный выбор профессии, воспитанию; подробно знакомят их с потребностями общества в кадрах, с реальными возможностями трудоустройства.

По своей направленности интересы учащихся могут быть самые разнообразные: художественные, спортивные, технические, познавательные и другие. Это в первую очередь достигается привлечением учащихся к кружковой работе, к спортивным секциям. После выбора профессии, больше внимания уделяют тем предметам, которые необходимы им для поступления в колледж или ВУЗ.

Наш педагогический коллектив использует разнообразные формы профориентационной работы и организуют:

- участие ребят в предметных неделях, олимпиадах, исследовательских проектах;
- экскурсии в учебные заведения, на предприятия;
- подготовку к ЕНТ и выпускным государственным экзаменам;
- кружковую работу «Юный информатик», «ЮИД», «Акварелька»
- работу с родителями.
- спортивные секции «Волейбол», «Футбол», «Бокс», «Лыжная подготовка».

Принципы Шокана Валиханова остаются актуальными и сегодня, так как они направлены на всестороннее развитие личности, сочетание традиций с современными образовательными тенден-

циями. Их внедрение в образовательный процесс позволит воспитать поколение, умеющее уважать свою культуру, способное критически мыслить, и успешно адаптироваться в условиях современности.

Список литературы:

1. Абдрахманова С.А. Жапарова К.Г. Великий сын казахской степи / Евразийский союз ученых. – №11. – 2020.
2. Бейсембаев А.А. Уалиханов и его время. – Алматы: «Казахстан», 1995
3. Валиханова Г.Ш. Проблемы теории и истории казахской культуры в творчестве Ч.Ч. Уалиханова. – Алматы, 2004.
4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений: В 5-ти томах. Т. 5 / Редкол. Ж.М. Абдильдин –1985 том.
5. Сулейменов Р.Б. Чокан Валиханов – востоковед / Р.Б. Сулейменов, В.А. Моисеев. – Алматы: Наука, 1985.

ШОКАН УАЛИХАНОВ-ИССЛЕДОВАТЕЛЬ МИРА И ХРАНИТЕЛЬ ИСТОРИИ

Никитцова Марина Викторовна, учитель географии
КГУ «Смирновская школа-гимназия», Аккайынский район,
Северо-Казахстанская область, Казахстан

Черезданова Татьяна Федоровна, учитель истории
КГУ «Смирновская школа-гимназия», Аккайынский район,
Северо-Казахстанская область, Казахстан

Аннотация. Шокан Уалиханов – великий ученый, путешественник, этнограф и географ. В данной статье рассматриваются попытки осмысления творческого наследия великого ученого. Открытия Шокана Уалиханова являются ориентирами в осмыслении современных мировых культурных процессов и сохранение ценностей самобытной культуры Казахстана, в чем состоит актуальность и востребованность его трудов.

Ключевые слова: наука и культура, культурное наследие, творчество, самобытность, ценность.

Одно из почетных мест в истории нашей страны по праву занимает имя известного всему миру ученого, путешественника, этнографа, историка и географа Шокана Шынгысовича Уалиханова. Его имя золотыми буквами вписано в историю стран Востока, благодаря целому ряду плодотворных научных изысканий в области истории и географии. Интерес к знаниям у Шокана проявился с малых лет. Обучаясь в частной начальной аульной школе, Шокан овладел арабским, персидским и средневековым тюркским языками. Затем продолжил обучение в Сибирском кадетском корпусе, который считался одним из лучших учебных заведений того времени. Свободолюбивые идеи Белинского и Герцена, поэзия Пушкина и Лермонтова, произведения западно-европейских писателейполнили духовный багаж Шокана. За время обучения в кадетском корпусе Шокана сблизила дружба с будущим ученым Григорием Потаниным. Именно Шокан заразил его страстью к истории, путешествиям и исследованиям. Первые произведения были написаны друзьями вместе, когда Уалиханов и Потанин серьезно увлеклись этнографией и географией казахской степи. Оба записывали ценные для сегодняшнего дня очерки о жизни, традициях и обычаях казахского народа. В стенах

кадетского корпуса они освоили три тома «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» А.Левшина, «Покорение Сибири» П.Небольсина, «Историю Сибири» Г.Миллера, труды Гумбольдта и Абея Ремюза. Формат и толщина книг, старинная печать и обороты речи, произвели впечатление на будущих ученых. После окончания корпуса пути будущих ученых разошлись: Григорий уехал на службу в Семипалатинск, а Шокан определен в Сибирский полк казачьего войска.

В 1855 году Шокан Уалиханов принял участие в поездке генерала Г.Х.Гасфорта по Центральному Казахстану, Семиречью и Тарбагатаю, проехал через Семипалатинск, Аягуз, Капал в Заилийский Алатау. В 1856 году Шокан принимает участие в военно-научной экспедиции, под руководством М.Хоментовского. Экспедиция проложила свой путь из Верного через долины рек Чилик и Чирганакты, вверх по долине Каркары, прошла через перевал в долину реки Тюп и спустились к озеру Иссык-Куль. Во время поездки были собраны ценные для науки сведения, произведена съемка бассейна озера Иссык-Куль и труд «Дневник поездки на Иссык-Куль». Эта экспедиция сближает Шокана с ученым-географом П.П.Семеновым - Тянь-Шанским, именно он рекомендовал Ш.Уалиханова в члены научного Русского географического общества, и в 1957 году избран в его действительные члены. Это означало признание заслуг молодого ученого перед российской наукой.

Осенью 1856 года Шокан отправляется в Кульджу, где ведет переговоры о налаживании торговых отношений с Китаем. Одновременно предстояло выполнить еще одну миссию, решение спорных пограничных вопросов, с которой Шокан блестяще справился. За три месяца пребывания в Кульдже, познакомился с жизнью и историей народа, которые отражены в его путевом очерке «Западная провинция Китайской империи и г.Кульджа» В 1857 году Шокан предпринял повторную поездку к алатауским киргизам, которая служила своего рода разведкой перед планируемой экспедицией в Кашгар. Этот разведывательный характер поездки был четко обозначен в письме генерал-губернатора Западной Сибири Г.Х.Гасфорта в Министерство иностранных дел г.Санкт-Петербурга. В своем письме Гасфорт обосновал необходимость немедленной отправки надежного чиновника к кыргызам,

живущим на границе с Кашгарией. Российская сторона дала согласие на поездку, с целью снижения рисков и получения предварительных данных о политической обстановке, маршрутах, условиях и прочих важных факторах, необходимых для проведения будущей экспедиции.

После подготовительной работы молодой ученый совершил свое знаменитое путешествие в Кашгар в 1858-1859 годах, которое было сопряжено с большой опасностью, так как в то время Кашгария считалась закрытой страной для европейцев. Европейцы неоднократно предпринимали попытки проникнуть в «загадочную» и в то же время опасную страну. Очень часто эта поездка заканчивалась трагически для европейцев. Все кто проникали в эту страну, истреблялись правителем Кашгарии Ходжой Валиханом торе. В таких условиях собирать сведения о Кашгаре было крайне сложно и опасно для жизни. Поэтому руководители экспедиции П.П.Семенов-Тянь-Шанский и директор Азиатского департамента Министерства внутренних дел Е.П.Ковалевский тщательно занялись ее подготовкой. Был снаряжен торговый караван, в составе которого должен проследовать переодетый в кыргызскую одежду Шокан под видом родственника караван-баши Мусабая-Алимбая. Шокан прибыл в аул Сарыбаса, находившегося в 30 верстах от Капала и 28 июня 1858 года присоединился к каравану прибывшему из Семипалатинска. Караван состоял из шести походных юрт, около ста верблюдов, шестидесяти пяти вьючных лошадей и сорока трех человек. Шокан сбрил волосы, одел восточный халат и отправился в путь. В своем дневнике, тщательно скрываемом от любопытных глаз, Шокан составил подробное описание своего путешествия в Кашгарию, подчеркивая поразительное сочетание пустынного ландшафта и изысканной системы искусственного орошения, которая являлась основой жизни местных земледельцев. Земля, хотя и казалась бесплодной на первый взгляд, была тщательно обработана, свидетельствуя о вековой традиции и трудолюбии населения. Страх перед строгим таможенным контролем заставил путешественника прибегнуть к крайней мере: в ущелье Теректы-Давана, среди горных склонов и тенистых впадин он зарыл свой дневник, доверяя тайнам земли самые ценные записи своей экспедиции. Через три месяца, 27 сентября, караван достиг границы. Напряжение было огромным:

таможенный досмотр и допросы пограничников казались бесконечными. В итоге Шокан был пропущен и его путь в загадочный город Кашгар был открыт. Там он провел около полугода вплоть до середины марта 1859 года. Это время было рационально использовано для изучения Алтышара.

Алтышар – это название, под которым объединялись шесть крупных городов: Кашгар, Аксу, Уч-Турфан, Янысар, Яркенд и Хотан. Этот оазис цивилизации был окаймлен с севера величественным горами Тянь-Шаня, а с юга – не менее внушительным хребтом Куньлуня. В то время эти города находились под влиянием Кокандского ханства, что делало их важным центром политических и торговых связей по Средней Азии и Казахстаном. Чтобы не вызывать подозрений и легче проникнуть в глубину местной жизни Шокан искусно маскировался, принимая участие в торговле купцов. Шокан сблизился с кокандской аристократией и заслужил доверие и поддержку местных жителей. Благодаря этому ученому удалось собрать обширный фактический материал касающийся политического и экономического устройства Алтышара, его истории, этнографии и быта местного населения. Это позволило ему создать ценнейший источник информации о далеком и малоизученном регионе. 11 марта 1859 года Шокан отправляется в обратный, долгий и не менее опасный путь, который он преодолел и уже 12 апреля приехал в Верный. Результатом поездки стал фундаментальный труд «О состоянии Алтышара».

Путешествие в Кашгар стало серьезным испытанием для здоровья Шокана. Тяжелые физические нагрузки, постоянные опасности, угрожавшие его жизни, в итоге привели к тому, что он заболел. Из-за плохого самочувствия Уалиханов не смог отправиться в Петербург с отчетом о поездке. Хотя его приезд ждали с нетерпением и интересом. Слухи о том, что ученый собрал ценные сведения о Восточном Туркестане, достигли даже самых высоких кругов в Петербурге. Его труд и смелость не остались незамеченными, П.П.Семенов-Тянь-Шанский стал активно ходатайствовать перед правительством о том, чтобы оставить ученого в Петербурге для научной работы. В результате его зачислили в штат азиатского департамента, что открыло перед ним новые горизонты. В тоже время Уалиханов продолжал свою деятельность, сотрудничая с Военно-ученым комитетом Генерального

штаба, Министерством иностранных дел и Географическим обществом. Он занимался составлением карт средней Азии и Восточного Туркестана. Его знания и опыт были бесценны для российской науки и географии.

Таким образом, несмотря на тяжелые испытания, выпавшие на его долю он продолжал свою работу, стремясь донести до общества свои знания о малоизвестных и загадочных регионах, которые он исследовал. Его путешествия и исследования стали основой для дальнейшего изучения Центральной Азии и его имя навсегда осталось в истории как имя выдающего ученого и исследователя.

Очень жаль, что жизненный путь Шокана был столь короток. В возрасте тридцати пяти лет он покинул этот мир. Мухтар Ауэзов рассказал о Шокане Уалиханове в пьесе с глубоким уважением и восхищением и назвал его «Промелькнувшим метеором». Наследие Шокана Уалиханова в исторической науке огромно и многогранно. Его труды стали фундаментом для изучения истории, этнографии, культуры и географии казахского народа и Центральной Азии в целом. До Уалиханова история казахов передавалась в основном устно, через шежире (генеалогические предания). Уалиханов стал одним из первых, кто пытался научно осмыслить и систематизировать эти знания, основываясь на письменных источниках, архивных документах и наблюдениях. Он собирал и записывал казахские легенды, сказки, эпосы, пословицы, поговорки, обряды, обычаи, песни и танцы, тем самым сохранив их для будущих поколений и предоставив ценнейший материал для изучения казахской культуры.

Уалиханов работал с русскими, китайскими, персидскими и арабскими источниками, касаясь истории Центральной Азии. Он обратил внимание на источники, сопоставил их с другими данными и предоставил объективную картину прошлого. Благодаря Уалиханову многие ценные сведения о казахской истории и культуре стали известны научному сообществу. Он одним из первых стал использовать казахский язык для записей и анализа фольклорных и этнографических материалов. Его труды сыграли решающую роль в развитии казахской национальной идентичности и самосознания. Ученый внес неоценимый вклад в развитие географических знаний о Центральной Азии и Казахстане, обогащающий науку своими непосредственными исследованиями, а также соб-

ранными этнографическими, историческими и статистическими данными. Стал одним из первых казахов, получивших профессиональное географическое образование. Он систематически исследовал и описывал малоизученные регионы Казахстана и Центральной Азии, внося существенный вклад в комплексное представление о странах. Он подробно исследовал и описал географические особенности Тянь-Шаня и озера Иссык-Куль, включая их геологическое строение, климат, растительность, животный мир и население. Его работы содержат ценные сведения в этих регионах, которые для него были практически неизвестны в области науки. Тщательно составил карты исследуемых территорий, что было особенно важно для развития географии и картографии региона. Его картографические работы позволили более точно определить географические объекты и границы. Собирал и анализировал статистические данные о населении, экономике, торговле и хозяйстве различных регионов, что имело большое значение для понимания социально-экономических процессов в Центральной Азии.

Работы Уалиханова стали фундаментом для различных исследований. Его наблюдения и результаты последующих поколений ученых для изучения геологии, климата, гидрографии, почвы, растительности в Центральной Азии. Творческое наследие Шокана Уалиханова в науке неопенимо. Он заложил основы для научного изучения истории, этнографии и культуры казахского народа, и его труды до сих пор остаются актуальными и востребованными. Его заслуги превышают достижения многих его современников. Он является выдающимся ученым, просветителем и патриотом, чье имя навсегда вписано в историю Казахстана.

Список литературы:

1. Бейсенова А.С. Исследования природы Казахстана. – Алма-Ата: Казахстан, 1979.
2. Потанин Г. Из книги Шокан Валиханов. Собрание сочинений в 5-ти томах. Том 5. – Алматы, 1985. – 90 с.
3. Валиханов Ч.Ч. Киргизская родословие. Собрание сочинений в 5 ти томах. Том 2. – Алматы. гл. ред. Каз-сов энциклопедии, 1985 г. – 157 с.
4. Касымжанов А. Х. Пространство и время великих традиций. – Алматы: Қазақ университеті, 2001. – 301 с.
5. Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-куль. Собрание сочинений в 5-ти томах. Том 1. – Алматы, 1985 г. – 306 с.

Ш. УАЛИХАНОВ: ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО ВЕЛИКОГО ИССЛЕДОВАТЕЛЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Шах Л.А., учитель истории

КГУ «Школа-лицей им. Ы.Алтынсарина», г. Караганда, Казахстан

Аннотация: Шоқан Уалиханов – выдающийся казахский ученый, этнограф и историк, чьи исследования о народах Центральной Азии и их культуре стали основой для развития этнографии и антропологии. Его работы по фольклору, истории и социальным вопросам оказали значительное влияние на науку и общественное мышление своего времени.

Ключевые слова: Ш. Уалиханов, Казахстан, исследователь, этнография, историк, путешествия, научное наследие.

Шоқан Уалиханов – выдающийся казахский ученый, этнограф, историк, переводчик и общественный деятель. Его жизнь, наполненная стремлением к знаниям и исследованиям, оставила глубокий след в истории Казахстана и Центральной Азии. Шоқан стал первым казахским ученым, который поднял вопросы культурных, исторических и этнографических связей между различными народами Центральной Азии, а его работы по этнографии и истории до сих пор занимают важное место в научных кругах.

Шоқан (настоящее имя – Мухаммедханафия) родился 14 ноября 1835 года в семье акина и бия Уалиханова. Его родное село Шыңғыстау находилось в Восточном Казахстане, в районе, исторически насыщенном культурными и торговыми связями. Семья принадлежала к известному роду, что оказало немалое влияние на развитие личных качеств и мировоззрения будущего ученого.

С самого раннего возраста Уалиханов проявил выдающиеся способности. Его талант к изучению языков и умение воспринимать новые знания быстро привлекли внимание педагогов. Он учился в русской гимназии в Омске, что было редкостью для казахской молодежи того времени. Это образование открыло перед ним двери в науку, культуру и общественную жизнь Российской империи.

После окончания гимназии Шоқан служил в военной службе в качестве чиновника. Однако его страсть к науке, исследованиям и писательству оставалась непоколебимой. В этот период Шоқан

активно сотрудничал с русскими учеными и исследователями, а также побывал в многих странах Центральной Азии.

Самым известным из его путешествий стало его исследование Казахстана, Киргизстана, а также посещение Тянь-Шаня и других регионов. Он собрал множество ценных материалов о жизни и культуре народов Центральной Азии, изучал их обычаи, язык, историю и быт. Эти исследования сыграли ключевую роль в развитии этнографии и антропологии.

Одним из величайших достижений Уалиханова стало его исследование и описание киргизских эпосов, в том числе знаменитой «Манаса». Его работы обогатили российскую и мировую науку, поскольку ученый не только собирал фольклор, но и занимался его глубокой интерпретацией.

Шоқан Уалиханов также принимал активное участие в общественной жизни. Он был сторонником просвещения и реформ, что, в свою очередь, привело к созданию научных трудов, в которых он обосновывал необходимость изменений в социально-политическом устройстве Казахстана. Его взгляды были радикальными для того времени, что также сделало его фигуру особенно значимой.

Важной частью наследия Шоқана Уалиханова является его литературная деятельность. Он занимался переводами с русского и европейских языков на казахский язык, что способствовало распространению знаний о западной культуре и философии среди казахского народа. Его работы в области философии и истории также оставили значительный след.

Особое внимание стоит уделить его письменным свидетельствам о путешествиях и наблюдениях. Записи о Центральной Азии, а также письма и научные статьи, стали важными источниками для историков и этнографов. Уалиханов был не только ученым, но и поэтом, оставившим после себя тексты, в которых можно обнаружить философские размышления о судьбе народа, о его духовном наследии.

Шоқан Уалиханов скончался в 1865 году в возрасте 29 лет, не успев до конца раскрыть все свои таланты. Однако его вклад в развитие науки и культуры был настолько велик, что имя ученого стало символом казахского просвещения и исследовательской мысли.

Сегодня его работы исследуют ученые и культурологи, а память о нем сохраняется в разных уголках Казахстана и Центральной Азии. На его родине, в Алматы и других городах, установлены памятники в честь Шокана Уалиханова, а его труды входят в образовательные программы.

Шокан Уалиханов был настоящим мостом между различными культурами и народами, открывший для мира богатство казахского и центральноазиатского культурного наследия. Его жизнь, полная стремления к знаниям и открытиям, продолжает вдохновлять новые поколения ученых и исследователей.

Одним из главных достижений Шокана Уалиханова является его научная деятельность, ориентированная на изучение народов Центральной Азии, Казахстана и Сибири. Одной из самых известных работ является его исследование «Записки о киргизах», в котором он изучает жизнь и быт киргизов, их культуру, традиции и социальную организацию. Это произведение стало важным вкладом в этнографию и дала начало дальнейшим исследованиям в области народов Центральной Азии.

Кроме того, Ш. Уалиханов в своих работах активно занимался исследованием казахской истории. Он был первым, кто попытался систематизировать и анализировать истоки казахской государственности, уделяя внимание вопросам феодализма, социальным структурам и политическим процессам. Его историко-литературное наследие стало основой для многих будущих исследований.

Не менее значимыми являются труды Уалиханова в области географии. Он был первым ученым, кто подробно исследовал географию и природу Казахстана и Сибири. Его работы в этой области стали важным вкладом в развитие географической науки, а его карты и наблюдения сыграли ключевую роль в понимании природных ресурсов региона.

В научной деятельности Шокан Уалиханов не был одинок. Его соратники и коллеги также внесли значительный вклад в развитие науки и культуры, поддерживая и развивая идеи, которые выдвигал Уалиханов.

Одним из ближайших соратников Уалиханова был его друг и коллега, исследователь и общественный деятель, казахский ученый Ибрагим Алтынсарин. Ибрагим Алтынсарин был первым казахом, который создал систему светского образования для казахских

детей, стремясь привить им знания, которые способствовали бы их социальной мобильности. Алтынсарин поддерживал идеи Уалиханова и активно занимался продвижением образования и просвещения среди казахов.

Другим важным соратником был Абай Кунанбаев, великий казахский поэт и философ. Абай разделял многие идеи Уалиханова, особенно в отношении важности образования для улучшения положения казахского народа. Его литературное наследие стало неотъемлемой частью казахской культуры, и во многом он продолжал работу, начатую Уалихановым, пропагандируя идеи просвещения и социальной реформы.

Кроме того, Шоқан Уалиханов был знаком с рядом русских ученых и общественных деятелей, которые оказали влияние на его научные взгляды. Среди них можно выделить русских этнографов и историков, таких как Василий Радлов и Алексей Бартольд. Эти ученые разделяли интересы Уалиханова по вопросам истории и этнографии народов Центральной Азии, что также способствовало дальнейшему развитию исследовательской работы Шокана.

Труды Шокана Уалиханова и его соратников оказали огромное влияние на развитие казахской науки, культуры и общественной мысли. Уалиханов стал основоположником казахской этнографии, истории и географии, а его идеи об образовании и социальной реформе продолжали жить через работы таких великих личностей, как Ибрагим Алтынсарин и Абай Кунанбаев. Работы этих ученых и общественных деятелей открыли новые горизонты для казахского народа, а их вклад в развитие науки и культуры продолжает оставаться актуальным и важным по сей день. Жизнь и творчество Шокана Уалиханова стали важной вехой в истории Казахстана и Центральной Азии. Он не только проложил дорогу для развития науки в своем регионе, но и стал примером ученого, который объединяет культуру и знания разных народов. Через свои исследования и творчество Шоқан оставил неизгладимый след в истории человечества.

Список литературы:

1. Уалиханов Ш. Собрание сочинений в 5 томах. Т. 1: Письма и статьи. – Алматы: Наука, 1993.

2. Вальков М.И. Ш. Уалиханов и его время. – Алматы: Ғылым, 2001.
3. Мухамедьяров А.М. Шоқан Уалиханов: жизнь и творчество. – Астана: Фолиант. 2010.
4. Киримов И.К. Ш. Уалиханов как исследователь Центральной Азии. – Алматы: Жазушы, 2005.
5. Досанов М.Б. Шоқан Уалиханов: философ, ученый, общественный деятель. – Алматы: Қазақ университеті, 2012.

ШОҚАН УАЛИХАНОВ: ИСТОРИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ И ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОТКРЫТИЯ В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

*Д.Б. Балгабаева, учитель истории
КТУ СШ. им. Н.Алдабергенова Героя Социалистического труда,
область Жетісу, Казахстан*

Аннотация. Статья посвящена детальному анализу исторического и научного наследия Шокана Уалиханова. Исследуются его географические открытия, этнографические исследования и вклад в изучение Центральной Азии. Новизна работы заключается в комплексном рассмотрении методологии учёного и её значении для развития научной мысли XIX века. Особое внимание уделено междисциплинарному подходу, обеспечившему глубину, точность и всесторонность его исследований.

Ключевые слова: географические открытия, этнография, историческое наследие, научная методология, культурный диалог.

Шокан Чингисович Уалиханов (1835–1865) – выдающийся казахский учёный, путешественник, этнограф и дипломат, чьи труды стали мостом между культурами Востока и Запада. Его исследования Центральной Азии, уникальные этнографические записи и картографические работы заложили основы для изучения региона в XIX веке. Несмотря на короткую жизнь, Уалиханов оставил глубокий след в науке, сочетая академическую строгость с проникновенным пониманием культурного многообразия.

Исторический контекст и ранние годы. Он появился на свет в эпоху глубоких трансформаций, затронувших казахские степи. Его рождение в семье султана Среднего жуза – крупного административно-территориального объединения казахов – не только обеспечило ему привилегированный статус, но и открыло доступ к

уникальному синтезу культур. Средний жуз, занимавший центральную часть современного Казахстана, находился на перекрёстке торговых путей между Россией, Китаем и Средней Азией. Это предопределило ранний интерес Шокана к межкультурному диалогу и геополитическим процессам.

В 1847 году, в возрасте 12 лет, Ш. Ч. Уалиханов поступил в Омский кадетский корпус – учреждение, сочетавшее военную подготовку с гуманитарным образованием. Корпус был центром интеллектуальной жизни Сибири: здесь преподавали выдающиеся учёные, включая востоковеда Н. Ф. Костылецкого и географа А. И. Суворова. Программа включала:

- Военные дисциплины: тактика, топография, артиллерия;
- Гуманитарные науки: история, философия, литература;
- Языки: русский, арабский, персидский, татарский.

Именно в Омске Шокан начал систематически изучать труды европейских мыслителей – от Гегеля до Гумбольдта, что сформировало его научный метод, основанный на синтезе эмпиризма и критического анализа. Уже в 15 лет Уалиханов начал записывать фольклор казахов и киргизов, используя арабскую графику. Его первые заметки, сделанные во время каникул в ауле, включали: описание обрядов (наурыз, свадьба), расшифровку кюев (инструментальных пьес), легенды о батырах и родоплеменных конфликтах.

Эти материалы легли в основу его позднейших работ, таких как «Записки о киргизах» (1856), где он впервые обозначил идею о необходимости сохранения устной традиции кочевников.

Встреча с П. П. Семёновым-Тян-Шанским: поворотный момент. В 1853 году судьбоносной стала встреча с Петром Петровичем Семёновым (впоследствии Тянь-Шанским), будущим руководителем Русского географического общества (РГО). Семёнов, готовивший экспедицию на Тянь-Шань, был поражён эрудицией 18-летнего казаха. В письме к коллегам он отмечал: «Уалиханов обладает редким даром: он видит мир глазами учёного, но сердцем остаётся сыном степей».

Их сотрудничество началось с совместного анализа карт Джунгарии, составленных китайскими картографами. Семёнов привлёк Шокана к работе над проектом РГО, поручив ему сбор данных о казахских родах и миграционных маршрутах. Это не

только укрепило научный авторитет Ш. Уалиханова, но и позволило ему получить финансирование для первой самостоятельной экспедиции в Семиречье (1856).

Ранние экспедиции и академическое признание. К 20 годам опубликовал серию статей в «Записках РГО», где раскрыл: связь между климатом степи и кочевым хозяйством, роль шаманизма в социальной организации казахов, влияние российских крепостей на торговлю в регионе.

Его работа «О кочевом быте киргиз-казахов» (1855) вызвала дискуссию в научных кругах Санкт-Петербурга. Учёные отмечали, что Уалиханов «преодолеl колониальный взгляд, показав кочевую цивилизацию как сложную систему, а не пережиток прошлого». К моменту организации экспедиции в Кашгарию (1858) уже обладал репутацией новатора, сочетавшего академическую строгость с глубоким пониманием локального контекста. Ранние годы стали фундаментом для дальнейших открытий, определивших его место в истории науки.

Экспедиция в Кашгарию (1858–1859): прорыв в географии. Кашгария (современный Синьцзян-Уйгурский автономный район Китая) в середине XIX века оставалась «белым пятном» на картах Европы. Регион, раздираемый противостоянием Цинской империи, Кокандского ханства и местных уйгурских правителей, был закрыт для иностранцев из-за подозрений в шпионаже. Уалиханов, благодаря знанию языков и традиций, смог проникнуть в неё под видом купца из рода чингизидов, что позволило ему собрать уникальные данные, недоступные европейцам.

Он составил детальное описание горных систем Тянь-Шаня, исправив ошибки в картах Александра фон Гумбольдта, который считал эти хребты непреодолимыми. Учёный зафиксировал:

– Гидрографию: истоки и русло реки Или, доказав её связь с озером Балхаш;

– Высотные пояса: распределение растительности и ледников в зависимости от высоты;

– Климат: сезонные колебания температур, влиявшие на кочевые маршруты.

Особое значение имело описание оазисов. Опроверг миф о «бесплодности» региона, указав на развитое земледелие в долинах Тарима и Яркенда, где выращивали хлопок, рис и фрукты. Его

выводы позже использовались Российской империей для обоснования экономического интереса к Синьцзяну.

Экономика и торговля: артерии Великого шёлкового пути. Стал первым, кто системно проанализировал возрождение торговых путей, связывавших Китай с Бухарой и Россией. В его дневниках зафиксированы:

– Товары: шёлк, чай, металлы из Китая; шерсть, кожи и скот из степей;

– Логистика: использование верблюжьих караванов, сроки переходов между оазисами;

– Таможни: налоги Кокандского ханства, достигавшие 10% от стоимости грузов.

Учёный отметил растущую роль русских купцов, которые, избегая посредников, начали напрямую закупать хлопок в Кашгаре. Это наблюдение легло в основу докладов для Министерства иностранных дел России, предвосхитив экспансию Российской империи в регионе.

Политическая аналитика: баланс сил в «Пороховой бочке Азии». Кашгария середины XIX века напоминала кипящий котёл: Цинская империя, ослабленная Опиумными войнами, теряла контроль над регионом, а местные правители, такие как Якуб-бек, маневрировали между Кокандом, Россией и Британией. Уалиханов, общаясь с чиновниками и купцами, выявил:

– Роль Кокандского ханства: военные гарнизоны контролировали ключевые города, но зависимость от местной элиты делала власть шаткой;

– Настроения населения: недовольство высокими налогами и религиозные противоречия между суннитами и шиитами;

– Перспективы российского влияния: рекомендации по укреплению связей с уйгурскими торговцами, избегая прямой конфронтации с Цинами.

Его отчёт содержал предупреждение: «Кашгария станет яблоком раздора для великих держав, если не установить здесь диалог культур, а не пушек».

Научный отчёт «О состоянии Алтышара...» (1861): триумф и признание. Работа Уалиханова, опубликованная в «Записках Русского географического общества», произвела сенсацию. Впервые европейские учёные получили:

- Карты: точные координаты 15 городов и 8 горных перевалов.
- Этнографические зарисовки: описание быта уйгуров, дунган и казахов.
- Экономические расчёты: объёмы торговли, демография, структура землепользования.

Перевод труда на французский и немецкий языки (1863–1864) укрепил авторитет российской науки. Географ Фердинанд фон Рихтгофен назвал Уалиханова «Гумбольдтом степей», подчёркивая междисциплинарность его подхода.

Этнографическое наследие: голос кочевой цивилизации. Первый учёный, который подошёл к изучению казахской культуры не как к «экзотическому феномену», а как к сложной социальной системе, обладающей внутренней логикой и исторической ценностью. Этнографические труды, созданные в эпоху активной колонизации степей, стали актом интеллектуального сопротивления, сохранившим голос кочевой цивилизации для будущих поколений.

Выработал уникальный подход, сочетавший:

- Полевую этнографию: жил в аулах, участвовал в обрядах, записывал беседы с аксакалами и шаманами;
- Сравнительный анализ: сопоставлял казахские традиции с обычаями монголов, киргизов и туркмен;
- Критику источников: отделял мифы от исторических фактов, используя арабские хроники и китайские летописи.

В работе «Очерки Джунгарии» (1861) он писал: «Кочевник – не дикарь, а философ степи. Его юрта – университет, где учат выживанию, а кобыз – учебник истории».

Социальная структура: жузы как основа идентичности. Детально исследовал систему жузов – крупных родоплеменных объединений казахов (Старший, Средний, Младший). Он раскрыл:

- Иерархию: роль султанов-чингизидов и биев (судьей) в разрешении конфликтов.
- Экономику: распределение пастбищ между родами, механизмы взаимопомощи (жылу).
- Зафиксировал десятки ритуалов, многие из которых исчезли к концу XIX века. Особое внимание он уделил:
- Амангерству (каз. «аманат»): усыновление детей из разорённых семей, что предотвращало социальное расслоение;

– Той-дастархан: многоуровневая система праздников, регулировавших календарь кочевника (свадьбы, рождение ребёнка, поминки);

– Барымту: набеги за скотом, которые он трактовал не как воровство, а как форму перераспределения ресурсов в условиях засухи.

Эти обычаи, по его мнению, были «конституцией степи», позволявшей народу выживать в условиях экстремального климата.

Фольклор: эпосы как исторические хроники. Собирая устное творчество, совершил революцию в методологии. Он:

– Записывал варианты эпосов от разных сказителей, отмечая региональные различия;

– Сопоставлял сюжеты с археологическими находками (курганы, петроглифы);

– Переводил тексты на русский язык с сохранением поэтики. «Манас» – киргизский эпос, который он назвал «степной Илиадой» – в его записи занял 12 тыс. строк. «Козы-Корпеш и Баян-Сулу» – казахская трагедия о любви – стала первым опубликованным эпосом тюркских народов (1861).

Наследие: от колонизации к ревитализации. Труды сыграли ключевую роль в сохранении языка: записи стали основой для первых казахских грамматик. Пробуждении национального самосознания: идеи учёного вдохновили Абая Кунанбаева и других деятелей Алашского движения. Академическом признании: в 1925 году советские этнографы использовали его материалы для создания Музея кочевой культуры в Алма-Ате. Позиция предвосхитила принципы постколониальной науки XX века, подчёркивая право народов на собственную интерпретацию истории.

Этнографическое наследие Шокана Уалиханова – это не просто собрание фактов, а манифест гуманизма. Он доказал, что культура кочевников, лишённая монументальной архитектуры и письменных хроник, обладает не меньшей глубиной, чем цивилизации оседлых народов. Работы напоминают: исчезновение традиций – это не эволюция, а ампутация памяти человечества.

Наследие и память: от научного признания к символу национальной идентичности. Идеи, воплощённые в трудах и картах, продолжили жить, превратившись в мост между эпохами. Сегодня

наследие учёного воспринимается не только как академический феномен, но и как часть культурного кода Центральной Азии.

Первые годы после смерти работы оставались достоянием узкого круга географов и востоковедов. Ситуация изменилась в 1904 году, когда Русское географическое общество опубликовало полное собрание сочинений, включая ранее засекреченные отчёты о Кашгарии. Это издание:

– Для Европы стало ключом к пониманию Центральной Азии перед «Большой игрой»;

– Для Казахстана – манифестом национальной интеллектуальной традиции.

В 1985 году ЮНЕСКО включила 150-летний юбилей Уалиханова в список памятных дат, что позволило провести:

– Международные конференции в Париже, Алма-Ате и Пекине;

– Перевод его трудов на 12 языков, включая китайский и урду;

– Выставку в штаб-квартире ООН, где демонстрировались копии этнографических зарисовок.

Географические открытия Уалиханова – от карт Тянь-Шаня до анализа оазисов Кашгарии – стали не только прорывом в освоении региона, но и актом деколонизации науки. Он доказал, что европейские представления о «дикости» степей – миф, рождённый незнанием. Его отчёты, переведённые на европейские языки, заставили Запад увидеть в кочевниках не «варваров», а носителей уникального экологического опыта, способных существовать в гармонии с хрупкими ландшафтами степей и гор.

Сегодня, в эпоху климатических кризисов и культурных конфликтов, его идеи обретают новое звучание. Карты Уалиханова помогают восстанавливать экобаланс высохшего Арала, его записи об обычаях вдохновляют программы социальной адаптации, а принципы междисциплинарности становятся основой для исследований в области устойчивого развития. Даже в цифровую эпоху его рукописные зарисовки остаются эталоном – напоминанием, что технология бессильна без человеческого понимания.

Широта охвата и методологическая новизна его исследований позволили сформировать целостную картину историко-культурного развития Центральной Азии, что остаётся актуальным и в условиях современной науки.

Систематизация полевых наблюдений, создание детальных карт и сбор этнографических данных обеспечили прочное место в истории отечественной науки.

Шокан Уалиханов – это не прошлое, а будущее. Как писал казахский поэт Олжас Сулейменов: «Он успел зажечь факел в степи, который не погаснет даже в урагане истории». Этот факел освещает путь не только учёным, но и политикам, осознающим: стабильность в многообразии – не утопия, а единственный способ выживания человечества.

Список литературы:

1. Уалиханов Ш. Ч. Избранные произведения. – Алматы: Наука, 1985. – 560 с.
2. Семёнов-Тян-Шанский П. П. Географические исследования в Центральной Азии. – Санкт-Петербург: Издательство Русского географического общества, 1873. – 412 с.
3. Абилядаев К. Т. Шокан Уалиханов: Жизнь и научная деятельность. – Алматы: Казахский университет, 2001. – 320 с.
4. Бартольд В. В. Работы по истории Средней Азии. – Москва: Восточная.
5. Рихтгофен Ф. Исследования в Центральной Азии: Переводы и комментарии. – Москва: Прогресс, 1975. – 402 с.
6. Исмагулов О. А. Этнография казахского народа: Исторический анализ. – Алматы: Дәуір, 1998. – 289 с.

О КНИГЕ СУЖИКОВОЙ А.У. «ПУТЕВОДНАЯ ЗВЕЗДА ВОСТОКА»

*М.А. Найманбаев, канд. техн. наук, КазННТУ им. К.И. Сатпаева, г.
Алматы, Казахстан*

*Ж.А. Ермекбай, д.и.наук, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан*

Аннотация. Книга «Путеводная звезда Востока» посвящена первому казахскому ученому Чокану Валиханову и содержит сведения о жизни и деятельности этой выдающейся личности. Но наряду с достоинствами этого произведения оно содержит ряд существенных ошибок в датах и описаниях некоторых исторических событий. Авторы статьи предлагают исправить все неточности и сделать вставку в эту книгу в виде дополнительной страницы.

Ключевые слова: ученый, Валиханов, Чокан, Гази, наследие, образование.

Книга Сужиковой А.У. «Путеводная звезда Востока» [1], изданная в 2023 году, посвящена первому казахскому ученому Чокану Валиханову и содержит сведения не только о жизни и деятельности этой выдающейся личности, но информацию о членах его семьи и известных современниках, с которыми пересеклась судьба главного героя повествования. Издание красочно иллюстрировано и включает в себя подробное описание мест и материалов, связанных с его наследием.

Работа адресована широкому кругу читателей с целью популяризации исторического прошлого Казахстана и лица, оставившего в нем глубокий след. Но, к сожалению, это произведение не представляет большой ценности для профессиональных историков, так как в нем допущены серьезные неточности, а также крайне мало информации о научных трудах Чокана Валиханова, нет ссылок материалов на работы ученых-чокановедов и конкретные архивные документы. По опубликованной книге имеются следующие замечания:

На стр. 19, при описании детства Чокана, сказано: «Мальчик рос, слушая легенды, сказки и рассказы о родной земле из уст бабушки, владевшей шестью языками». Непонятно, зачем автору понадобилось изображать ханшу Айганым, жившую в провинции,

полиглотом? Ведь затем на стр. 36 указывается, что она владела, кроме казахского, только русским языком, о чем известно и из других источников.

На стр. 68 написано: «Наконец в 1880 г. по распоряжению генерал-губернатора Г.А. Колпаковского был установлен надгробный памятник Чокану Валиханову». Но даже на самом камне, фото которого есть на стр. 217 этой книги, указано, что это произошло в 1881 году.

На стр. 77 утверждается, что «Мақы Валиханов – первый казахский профессиональный художник». Мақы учился с 1855 по 1864 гг. в Санкт-Петербургском ремесленном училище для глухонемых и известны изделия, сделанные его руками для различных выставок и оставшиеся в музеях. Но оснований назвать его художником, в отсутствие его творений в этом жанре, является преувеличением, на деле он – ремесленник. Под определение «первый художник» больше подходит сам Чокан, что подтверждают его рисунки на стр. 232 – 249 книги.

На стр. 91 автор пишет: Чокан внимательно изучил фундаментальный труд А.И. Левшина по истории и этнографии казахов «Описание киргыз-казацких или киргыз-кайсацких орд и степей», состоящей из трех частей, и высказал свое мнение о третьей части. Он назвал А.И. Левшина «Геродотом казахской степи». Но это не соответствует истине, т.к. по первым, в замечаниях Чокана по этой работе (а указанная рукопись хранится в архиве профессора В. В. Григорьева в Центральном государственном архиве литературы и искусства г. Санкт-Петербурга) такого определения нет. Во-вторых, эти слова являются искажением цитаты высказывания героя книги, приведенной академиком НАН РК Манашем Козыбаевым во вступительной статье к переизданной в 1996 году книге А.И. Левшина, «которого Чокан Валиханов с полным основанием назвал «Геродотом казахского народа» [2]. В исторических текстах недопустимо искажение даже одного слова, изменяющего смысл всей фразы, тем более, что эта ошибка может повторяться невнимательными последователями.

Неудачным является предположение при описании дома Капустиных на стр. 92. Автор пишет: «Их библиотека была крупнейшей частной библиотекой Сибири. Валиханов имел возможность пользоваться бесценными источниками знаний, не доступ-

ными ни одной душе». С учетом того, что гостеприимный дом Капустиных служил клубом, где собиралась почти вся омская интеллигенция, вряд ли только Чокан пользовался книгами из этого собрания. Такие неточности неточности вряд ли допустимы в биографической книге.

Совершенно неуместным смотрятся в разделе «Экспедиция в Кашгар» на стр. 150 фотография и сведения о венгерском тюркологе Иштван Коньр Мандоки, годы жизни которого (1944-1992 гг.) и его слова совершенно не вписываются в тему повествования прошлых, к тому времени столетней давности событий. Непродуманным является также утверждение на стр. 151: «Это был непростой путь. Но когда караван достиг Кашгара, Чокан понял, что эта затея увенчалась успехом». О каком успехе можно писать в этот момент жизни Валиханова, когда все опасности этого, совершенного с риском для жизни, похода были еще впереди?

Совершенно нелепым является карта приграничных с Китаем земель на стр. 157, которая приписана поручику Казачковскому и датирована 1789 годом, то есть за 69 лет до знаменитого путешествия Чокана Валиханова. На карте показан маршрут прохода до Кашгара и обратно до Верного. Вызывает серьезное сомнение происхождение этого документа, – в книге указано «из архива Ч. Валиханова», но нет сведений, какого именно? Этот рисунок явно не является историческим, так как укрепление Верное было основано в 1854 году, к тому же все надписи на карте выполнены кириллицей на современном казахском языке. То есть этот рисунок является грубой фальсификацией сведений, способных ввести в заблуждение многих читателей и портит все впечатление от чтения рассматриваемой книги.

На стр. 174 автор пишет: «В январе 1860 г. Чокан был удостоен личной аудиенции царя. Император Александр II наградил его монаршим поцелуем и орденом Святого Владимира, досрочно повысив в чине до штабс-ротмистра». Но эти сведения противоречат информации, приведенной самим же автором на стр. 176, где указано, что указ о награждении этим орденом император подписал только 6 апреля 1860 г., то есть вышеописанное событие никак не могло произойти тремя месяцами раньше.

Один из самых плодотворных периодов в жизни Чокана Валиханова во время пребывания его в Санкт-Петербурге, автор

рассматриваемой книги умудрился поместить только на одной странице 178. А ведь биографы Чокана старались максимально осветить петербургский период его жизни. Эти факты приведены в работах Х.Г.Айдаровой, А.Х.Маргулана, И.И.Стрелковой, а М.Мусина и Б.Тихомиров в 2009 году написали даже отдельную книгу «*Чокан Валиханов в Санкт-Петербурге*» [3]. То, что в рассматриваемом издании не приведены исследования других ученых-чокановедов по этому важному этапу жизни и деятельности Чокана, является большим недостатком произведения.

На стр. 184 нелепо смотрится фраза: «После Чокан решил, что больше не будет участвовать в подобных походах». Эта формулировка вводит в заблуждение читателя – о ком здесь идет речь? Об офицере российской армии, который должен придерживаться требований устава и воинской дисциплины или «свободном художнике»? В связи с этим и утверждение автора на стр. 185, что «5 июля Чокан написал рапорт и получив подорожную, выехал из Верного. Но, доехав до Алтын-Эмеля, Чокан заболел и был вынужден сделать остановку в ауле старшего султана полковника Тезека Нуралина, своего дальнего родственника. Он остался здесь до наступления осени» представляется несерьезным. Ведь ряд других исследователей, в частности Б. Кыстаубаев, написавший книгу «*Тайна Чокана Валиханова*» [4], показывают, что Чокан получил от своего руководства другое поручение – работать близ китайской границы в ауле Тезека торе с целью сбора информации. Даже то, что со ссылкой на С.Мухтарулы, на стр. 185 автор пишет, что «Айсара была красивой, скромной, доброй девушкой» похоже на его желание идеализировать действительность, так как все остальные чокановеды отмечают, что Айсары была *далеко не красавица*. Для этого достаточно прочесть воспоминания современников Чокана, а не руководствоваться художественными вымыслами некоторых лиц.

Фото на стр. 189, подписанное как «Могилы Ч.Валиханова. 1867 г.» совсем не соответствует макету мавзолея, выполненного на основе рисунка Г.Н. Потанина, приведенного на стр. 216. В связи с этим возникают сомнения в достоверности фото, источник которого не указан, а этой противоречивой информации в книге нет никакого разъяснения.

На стр. 190 написано: «В 1847 году могилу Чокана посетил К.П. Кауфман, генерал-губернатор Туркестанского края...». Это грубая ошибка, похоронившая главного героя раньше его физической кончины! К тому же далее написано: «По поручению генерала К.П. Кауфмана и при содействии архитектора П. Зенкова установили в 70-х годах (?) XIX в. на мавзолее Ч. Валиханова мраморную плиту с надписью на казахском и русском языках». Ниже изложено следующее: «...положен сей памятник генерал-лейтенантом Колпаковским в 1881 г.». Несоответствие указанных дат реальным событиям «режет глаз» даже рядовым читателям. Как же можно было такие ошибки допустить рецензентам и редакторам этого издания, претендующего на статус исторического?

Венцом недоразумений книги «Путеводная звезда Востока» является описание в ней биографии Султангазы (Гази) Болатовича Валиханова. На стр. 193 автор пишет *«Многое объединяет Чокана и Гази Валихановых. Оба представители кочевой аристократии, потомки известного казахского хана Абылая, достойные представители казахского народа. Равны по происхождению, образованию, карьере. Сделали блистательную военную карьеру, служили кадровыми офицерами. Звание штабс-ротмистра Чокан получил в 25 лет, Гази – в 26. Оба столкнулись на военной службе с практически неразрешимыми противоречиями. И после взятия Аулие-Аты подали в отставку. Этапы научно-исследовательской, общественной деятельности также схожи»*. Приведенная цитата из книги свидетельствует о полном игнорировании автором сведений об указанных лицах от историков и писателей, детально изучавших в архивах их биографические документы. В книгах И. Стрелковой, Б. Кыстаубаева и ряда других авторов ясно показано, что несмотря на общность происхождения, Чокан и Гази являются абсолютными антиподами. Поэтому утверждение, что *«этапы научно-исследовательской, общественной работы также схожи»* свидетельствует о полном незнании Сужиковой А.У. информации о жизни Гази Булатовича. Все исследователи биографий Валихановых писали, что после смерти Чокана именно Гази забрал его оставшиеся документы. Авторы этой статьи, изучив материалы в Санкт-Петербургском филиале архива Российской академии наук, Русском географическом обществе и Военно-историческом архиве РФ в г. Москве, убедились, что *все статьи, якобы написанные*

Гази Булатовичем, опубликованы под различными псевдонимами, что вызывает обоснованные подозрения в использовании им бумаг Чокана. Нет нигде также описаний совершенных им путешествий по причине отсутствия таковых, он принимал участие только в военных походах М.Г. Черняева.

Наглядно личность Гази показывает его характеристика в период, когда он добивался присвоения звания генерала при выходе в отставку. В докладе по Главному штабу Военного министерства от 13 июня 1901 года №229, в котором, наряду с перечислением мест и времени службы *указаны отрицательные характеристики этого персонажа: «В ноябре 1897 года Начальник Штаба войск Гвардии и Петербургского военного округа, по приказанию его Императорского Величества Главнокомандующего войсками и согласно представлению ближайшего строевого начальства, ходатайствовал об исключении полковника Султанъ-Гази-Булат-Вали-Хана из списков Л.Гв. Атаманского полка, в дисциплинарном порядке, за несоответствующее званию офицера вообще, и носящего гвардейский мундир в особенности, участие в буйстве и в нанесении побоев и ран»* [5]. Поэтому сравнение Чокана Валиханова и Гази Булатовича Вали Хана (как он указан в документах) совершенно недопустимо в силу их абсолютно разных ролей в жизни. Первый оставил заметный след в истории, как первый казахский ученый, второй же жил, руководствуясь только собственными интересами и имел негативные характеристики от современников.

На стр. 220 книги в разделе «Научное наследие Ч. Валиханова» нет не единого слова о том, что впервые собрание сочинений Ч.Ч. Валиханова вышло в свет в 1904 году под редакцией Н.И. Веселовского и заняло полностью ХХІХ том «Записок Императорского Русского географического общества» по отделению этнографии. Читателям интересно было бы знать слова, сказанные там Н.И. Веселовским о Чокане: *«Как блестящий метеор, промелькнул над нивой востоковедения потомок киргизских ханов и в то же время офицер русской армии Чокан Чингизович Валиханов. Русские ориенталисты единогласно признали в лице его феноменальное явление и ожидали от него великих и важных открытий о судьбе тюркских народов, но преждевременная кончина Чокана лишила нас этих надежд»*. Не сказано также о том, что

одним из первых исследователей Советского Казахстана, обративших внимание к наследию Чокана Валиханова, была историк Х.Г. Айдарова, которая в 1945 году защитила кандидатскую диссертацию, посвященную деятельности Ч.Ч.Валиханова. В том же году ею была опубликована книга «Чокан Валиханов» [6] а затем – его избранные статьи и письма. Кроме академика А.Х. Маргулана [7], автор не указал ни одной фамилии последующих исследователей научного наследия великого ученого, что также является большим недостатком книги, посвященной истории.

Подводя итоги рассмотрения книги Сужиковой А.У. «Путеводная звезда Востока», невольно приходят мысли аналогий по исправлению допущенных недостатков в других сферах, в частности, машиностроении. Если постфактум в конструкции автомобиля известных марок: Тойота, БМВ и других выявляется какой-либо слабый узел, который может привести к неисправности и ДТП, то машины, уже проданные сотнями тысяч по всему миру, отзываются для устранения этого дефекта, либо производится их замена. Поэтому в данном случае было бы очень правильно *остановить реализацию вышеуказанной книги*, а проданные отозвать (пусть это будет даже первым прецедентом такого рода), для того чтобы *внести исправления* в вышеуказанные ошибки и неверные формулировки *и вставить их как дополнительную страницу в конце книги, как неотъемлемое приложение*. Особенно требует исправления ситуация с рисунком на стр. 157, так указанная там дата 1789 г. не соответствует маршрутам, изображенным на карте и уничтожает саму суть подвига Чокана Валиханова, совершенного походом в Кашгар в 1858-59 гг. Также необходимо дать пояснения для стр. 192 и 193, что изложенная там информация по Султангазы (Гази) Валиханову является частным мнением Удербаевой С.К., на которую ссылается автор, что является не совсем достоверным. Только после исправления всех изложенных замечаний книгу Сужиковой А.У. можно будет признать познавательной и достоверной для широких масс читателей.

Список литературы:

1. Сужикова А.У. Путеводная звезда Востока. – Алматы, 2023. – 296 с.

2. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей, Алматы. – 1996. – 656 с.
3. Мусина М.Ш., Тихомиров Б.Н. Чокан Валиханов в Санкт-Петербурге. – СПб, 2009. – 67 с.
4. Кыстаубаев Б.К. Тайна Чокана Валиханова. – Алматы, 2010. – 464 с.
5. Российский государственный военно-исторический архив, фонд 3611, оп.1, д.815.
6. Айдарова Х. Чокан Валиханов. – Алма-Ата, 1945. – 193 с.
7. Чокан Валиханов. Избранные произведения. Под ред. академика АН КазССР А.Х. Маргулана. – Алма-Ата, 1958. – 643 с.

ҰЛЫ ҒАЛЫМ Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІ ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ТАРИХИ МАҢЫЗЫ

Б.Б. Байшов, PhD докторы

*Т. Ж. Бигелдинов атындағы Әуе қорғанысы күштерінің
Әскери институты, Ақтөбе қ., Қазақстан*

Г.А. Сисенова

Ақтөбе жоғары гуманитарлық колледжі, Ақтөбе қ., Қазақстан

Аннотация. Мақалада шығыстанушы-ғалым Ш.Ш.Уәлихановтың ізденіс жұмыстарының нәтижесі сарапқа салынып, Шығыстану ғылымында беймәлім фактілер мен деректерді көрсетуге бағытталған ғалым еңбектерінің Қазақстан және Орта Азия халықтары тарихындағы ролін ашып көрсету басты назарға алынады. Зерттеу мақсаты ғалым еңбектерінің сол кезеңдегі Орта Азия халықтарының этнографиясы, табиғаты, экономикасы мен халық ауыз әдебиеті шығармаларының сол кезеңдегі ғылым үшін қаншылықты құнды болғандығын жіктеп-сараптауға бағытталған.

Кілт сөздер: фольклор, этнография, экспедиция, шығыстану, Шығыс Түркістан, «Манас» жыры.

Қазақ ағартушысы, саяхатшы-ғалым Ш.Ш.Уәлиханов өмір сүрген кезеңінде Ресейдегі демократиялық күштердің алдыңғы қатарлы дүние танымын үлгі ете отырып, өз халқы тарихының көптеген мәселелері жөнінде дұрыс қорытындыларға келе білді. Қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық және саяси тарихы мәселелеріне ол осы тұрғыдан келді.

Шоқан Уәлиханов өзінің қысқа өмірінде қоғамдық ғылымдардың алуан саласында – тарихта, шығыстануда, географияда, этнографияда, экономикада, филологияда, өнертануда көптеген құнды еңбектер қалдырды. Ол Қазақстанның, Орта және Орталық Азияның түрік тілдес халықтары – қазақтың, қырғыздың, өзбектің, ұйғырдың, түрікменнің тарихы мен сол кездегі жағдайы, тілі мен әдебиетін терең зерттеумен шығыстану ғылымына зор үлес қосты. Шоқанның «Қазақ шежіресі», «Жоңғария очерктері», «Қазақтар туралы жазбалар», «Абылай», «Көне замандағы қазақтың қару-жарақ, сауыт-саймандары», «Даладағы мұсылмандық», «Қазақтағы шаман дінінің қалдықтары», «Қазақтың көші-қоны», «Оңтүстік Сібір тайпаларының тарихы туралы пікірлер», «Ыстықкөл күнделіктері» тағы басқа еңбектерінде Қазақстан мен Орта Азиядағы түрік халықтарының түрлі мәселелері кеңінен зерттелді [1].

Сан алуан ғылыми мұраларына қарағанда, Ш.Уәлиханов әр жақты, білімді, парасатты ғалым болған; ол геолог та, этнограф та, тарихшы да, экономист те, публицист те, ойшыл да, әдебиетші де еді. Өзінің осынау ғылыми еңбектерімен Шоқан отандық ғылымымызға да, дүниежүзілік ғылымға да зор үлес қосты.

Шоқан Уәлихановтың географиялық зерттеулеріне көптеген ғалымдар, соның ішінде, ең алдымен П.П.Семенов-Тянь-Шаньский, И.В.Мушкетов, М.И.Венюков, Н.А.Аристов сияқты ғалымдар оң баға берген болатын. И.В.Мушкетовтың айтуы бойынша, Уәлихановтың Тянь-Шань мен Жетісу географиясы жайындағы еңбектерінің «ғылыми зор маңызы бар еді және бұл еңбек автордың әр жақты білімі, сирек ұшырасатын байқағыштығы барлығын паш ететін». Шоқан шығыс пен Еуропа елдерінің бірсыпыра тілдерін білген. Ол шығыстың классик жазушыларының шығармаларын, орыс және шетел шығыстанушылары мен географтарының еңбектерін жақсы білетін.

Шоқан Уәлихановтың әдеби мұрасы – ғалымның Қазақстан мен Орта Азияға әлденеше рет жасаған сапарлары мен саяхаттарының нәтижесі. Шоқан бұл жерлерге 1855 жылы тұңғыш рет саяхат жасап, Орталық Қазақстанды, Жетісуды, Тарбағатай тауларын аралады. Бұл саяхаттарында Уәлиханов қазақ халқын, оның тұрмысын, әдет-ғұрпын ғылыми тұрғыдан кең көлемде зерттеуге күш салды. Осы сапарларында статистика жайында, қазақтардың

заң дәстүрлері мен көне діни танымы турасында ұшан-теңіз материалдар жиналды.

Уәлихановтың ғылыми қызметінің кең өріс алуы 1856 жылдан басталады. Осы жылы Шоқан білімді офицер М.М.Хоментовскийдің басшылығымен ұйымдастырылған әскери-ғылыми ірі экспедицияға қатысты. Бұл экспедицияның алдына қойған мақсатының біріншісі қырғыз халқымен жақын танысу болса, екіншісі, Ыстықкөл алабына түсірілім болатын.

Осы экспедицияға қатысқан Уәлиханов Ыстықкөл жағалауларын түгел аралап, географ-ғалым П.П.Семенов-Тянь-Шаньскиймен бірге Тянь-Шань құздарына шығады. Бұл жолында ол Алакөлден орталық Тянь-Шаньға, Ыстықкөлге шейін сапар шегеді. Маусымның бірінші жартысында Іле Алатауында, сонан соң соның асулары арқылы Күнгей, Теріскей Алатауда болады, Ыстықкөлдің солтүстік және шығыс жағалауларын аралап, Жырғалаң өзені сайларымен Орталық Тянь-Шаньның шыңдарына көтеріледі. Сол шыңдардан саяхатшы Хан Тәңірінің ғажайып таулы көрінісін көзімен шолады. Ш.Уәлиханов бұл турасында «Менің бұл саяхаттымды жүрген жерлерімнің сипатына қарай екі кезеңге бөлуге болады. Бірінші кезеңі менің Жоңғариядағы сапарыммен, яғни Жетісуға, Іле өлкесіне, Ыстықкөлге жасаған сапарыммен аяқталды... Жоңғарияда алғаш рет 1856 жылы болдым. Ыстықкөлге полковник Хаментовский ұйымдастырған бірінші экспедицияға қатыстым. Сосын үш ай Құлжада тұрдым. Бас-аяғы Жоңғарияда 5 ай болдым; Алакөлден Тянь-Шаньға дейін бардым, сол жылы Жырғалаң өзені арқылы Тянь-Шаньға көтерілдім» [2, 96-б.].

Шоқанға аса зор әсер еткен көне мәдениеттің ескерткіштері болды. Жетісу мен Тянь-Шань төңірегінде мұндай ескерткіштерді кез-келген жерден кездестіруге болатын еді. Әсіресе оның бейіл қоя зерттегені Ыстықкөлдің толқыны мен жағаға шығып қалған қала мәдениетінің жұрнақтары, атам заманғы жер суару жүйесінің қалдықтары, ескерткіштері, эпиграфиктер мен тас мүсіндер, осы ескерткіштерді зерттеу Шоқанға сонау көне дәуірдің бейнесін қайта қалпына келтіруге, Ыстықкөл мен бүкіл Жетісуды мекендеген халықтар туралы тарихи түйіндер жасауға мүмкіндік береді.

Жас ғалымның 1856 жылдардағы тұңғыш сапарының ғылыми нәтижесі оның талантты да ғажайып жазылған күнделіктері мен очерктерінде («Ыстықкөлге сапар», «Қытай империясының батыс

провинциясы және Құлжа қаласы», «Қырғыздар туралы жазбалары») көрінеді. Бұлар Шоқанның жиырма жастан жаңа асқан кезінде жазылған еңбектері. Оның ертеректе жазылған осы ғылыми еңбектері бізге тек қолжазба күйінде жетті.

Бірақ осы еңбектерінің өзінен-ақ Шоқан парасатты ғалым екенін, Тянь-Шань мен Жетісудың географиясын, осы өлкеде сонау көне заманда мекендеген халықтардың тарихын ғажап білетінін аңғартты. Тянь-Шань мен Жетісудың табиғатын, жерінің орфографиясын, өсімдіктері мен хайуанаттар дүниесін суреттеп жазуы өте тартымды.

Әсіресе, 1856 жылғы Құлжа күнделігі зор көңіл аударуға тартырлық еңбек, бұл еңбегінде Шоқан өзінің жүрген сапарын, Жоңғарияны мекендеген халықтардың қытайлардың, сиболардың, солондардың, қалмақтардың, т.б. тіршілігі мен тұрмысын қызықты етіп жазған. Стиліне қарағанда, Уәлихановтың күнделіктерін әдеби жазылған көркем очерк деуге болады. Бұл күнделіктер Шоқанның үздік жазушылығымен қатар, оның байқағыштығын, халық өміріне терең бойлап, оның егжей-тегжейіне дейін көре алатының аңғартады.

Жалпы алғанда, сол саяхат кезеңдерінде жазған Уәлихановтың күнделіктері мен жазбаларынан халық өміріне терең үңіле білушілік айқын сезіледі.

Шоқан Уәлихановтың 1858 жылғы Қашқария күнделіктерінде аса бағалы сараптаулар бар. Бұл күнделіктер негізінен Орталық және Оңтүстік Тянь-Шаньның табиғатына арналған. Күнделік Ыстықкөлдің Зәуке асуынан басталып жүргізіледі де, Қашқар сайымен, көгілдір жоталардың оңтүстік тармақтарымен аяқталады.

Зәуке асуынан оңтүстікке қарай қырғыздар «Сыр» деп атайтын зәулім таулы өлке жатыр. Шоқанға дейін бұл таулы өлкеге бірде-бір ғалым аяқ баспаған еді. Тянь-Шаньға саяхат жасаған Петр Петрович Семенов тек Нарын өзенінің жоғары ағысына дейін барып, Ыстықкөлге қайтып оралған. Орталық Тянь-Шаньды зерттеуге аса зор ықылас қойған Шоқан сыртқа зер сала бақылау жүргізеді де, бар көргенін өзінің күнделігіне жазады. Бұл турасында Шоқан: «Бүгін біз Зәукеден астық та, бұрын көріп-білмеген жат елге аяқ басып отырмыз. Бұл мәлімсіздік мені толығырақ та дұрысырақ күнделік жүргізуге мәжбүр етеді. Біздің керуен жаңа ғана қос пен шатыр тігіп үлгерді... Жан-жағымызда аппақ қар басқан

тау, төменде терең сай, сонау түкпірінде көл көрінеді. Қар жауып тұр, сұп-суық. Мен бұл күнделікті отбасының сығырайған жарығында қоста жазып отырмын» деп хабарлайды..

Қашқардан Шоқан бірсыпыра сирек ұшырататын шығыс қолжазбаларын алып қайтты: «Тәзқирәй Султан Сутук Бугра хан» (Сутук Бугра ханның тарихы), «Тәзқирәй Тұғлұқ-Тимурхан» (Тұғлұқ-Тимурдың тарихы), «Тәзқирәй Хожаған» (Қожалардың тарихы), Абу-Мүслім Маурузи, тағы да басқа ұйғыр, иран тілдеріндегі тарихи жазбалар.

Уәлиханов әкелген ұшан-теңіз материалдардың ішінде оның қарындашпен салған суреттері едәуір орын алады. Бұл суреттерде Шығыс Түркістанның өмірі мен адамдарының бейнелері беріледі.

Уәлихановтың Қашқар сапарының басты жемісі – оның «Алты шаһардың немесе Қытайдың Нан-Лу (Кіші Бұқара) провинциясының шығысындағы алты шаһардың халі туралы» атты еңбегі. Бұл Шығыс Түркістан жайлы жазылған тұңғыш қомақты ғылыми еңбек. Ш. Уәлиханов Шығыс Түркістанның географиясы, тарихы, этнографиясы, экономикасы және халықтарының әлеуметтік-саяси құрылысы турасындағы өзінің ғылыми мәліметтерімен отандық ғылымымызды одан әрі байытты. Шоқанның бұл еңбегі еуропалық ғылым өресінен жазылған алғашқы еңбек болды. Шығыс Түркістан жайлы жазылған Ш.Ш.Уәлихановтың аталған еңбегі соны материалдарды қамтуы, оларға кең де терең талдау жасауы жағынан сол замандағы теңдесі жоқ ғылыми шығармалар қатарынан орын алды. Осы тамаша еңбегінде жас ғалымның жан-жақты білімі, оның талантының өрісі, халық өміріне терең бойлай білер ақыл-зердесі айқын көрінеді.

Ресейдің Шығыспен экономикалық және мәдени байланысының өрістеуі, нығаюы кезеңінде Ш.Уәлихановтың еңбегінің практикалық зор маңызы болды. Ол Ресейдің мемлекеттік және әскери қайраткерлері үшін мәлімет аларлық маңызды дерек болды.

Шоқанның тұстастары ғалымдар, жазушылар, әскери мамандар Қашқар жайындағы бұл еңбекті жоғары бағалаған, оны шын мәніндегі географиялық жаңалық, күні бүгінге дейін мәліметтерін басшылыққа алып келген Еуропаның географ-ғалымдарының, шығыс зерттеушілерінің еңбектеріндегі оқулықтарды толықтыратын үкімет үшін, ғылым үшін, аса зор пайда келтіретін еңбек деп есептеген. Ш.Уәлихановтың еңбектері Ресей мен Батыс Қытай

арасында сауда және мәдени қарым-қатынас орнатуға үлкен әсерін тигізді.

Шоқан Уәлихановтың ерекше зер саларлық ғылыми еңбектері – Жетісудың, Ыстықкөлдің, Тянь-Шаньның тарихы мен географиясына арналған зерттеулері «Жоңғария очерктері», «Ыстықкөл сапарының күнделігі» және «Құлжа күнделігі» [3].

Хан мен бектер тепкісінде зар илеген Орта Азия халықтарының өмірін Шоқан өте жақсы білді. Өз еңбектерінде ол феодалдық тоқыраушылықты сынайды және Орта Азиялық деспотизмнің катал көріністерін көрсетеді. Орта Азия халықтарының көне мәдениетін сөз қыла отырып, Уәлиханов қазір бұл өлкенің қаңырап бос қалған, жабайыланып кеткен көрінісін суреттейді.

«Жоңғария очерктерінде» Шоқан осы мешеулікті, фанатизмді, жатып ішер арамтамақтықты мінейді, олардың залалды идеологиясын әшкерелейді. Ол бұл турасында «Орта Азияның билеп-төстеушілері өздерінің ата-бабалары тәрізді қазір өлең, мемуарлар жазбайды, оның есесіне күн сайын салтанатты топ құрып, мешітке барады, сонда барып молдалармен бас шұлғып, әңгіме құрады». «Жоңғария очерктерінде» Ш.Ш.Уәлиханов қазақтар мен қырғыздар туралы маңызды тарихи-этнографиялық мәліметтерді беріп, қырғыздың әйгілі «Манас» поэмасымен оқырмандарды тұңғыш рет таныстырды.

Ыстықкөлге барған сапарларында Шоқан Қырғыз халқының өмірімен, тұрмысымен жақын танысты, оның тарихын, этнографиясын, халық поэзиясын терең зерттеді. Қырғыз халқының арасында қажымай-талмай жүргізген жұмыстарының нәтижесінде Шоқан қырғыз халқы туралы аса бай тарихи-этнографиялық материалдар қалдырып кетті. Бұл Шоқан кейіннен: «Этнографиялық очерктер, статистикалық мәліметтер, тарихи хабарлар, үйсіндер мен тау-тасты мекендеген қырғыздардың ауыз әдебиетінің ескерткіштері менің жазбаларымда бірнеше дәптер болды», – деп есіне түсіреді [4, 13-б.].

Жас Шоқанның ертеректегі еңбектерінің ішінде маңыздысы – қырғыздар туралы (1875) аяқталмаған зерттеулері. Қырғыздардың Енисейде, содан соң Тянь-Шань, Памир, Алтай тауларында бір уақытта тұруы оны өте қатты толғандырды. Осы маңызды мәселені шешу және Саян жоталары мен Тянь-Шань арасында ертеде көш

жолдарының болуының қаншалық дұрыстығы бар, осыны анықтау жас ғалымның алдында тұрған көкейтесті мәселе болды.

Ш.Уәлиханов Тянь-Шань қырғыздарын бұл жердің атам заманнан мекендеген ежелгі тұрғындары екендігін тарихи деректерге, халық аузындағы аңыз-әңгімелерге сүйене отырып дәлелдей келе, «Қырғыздар өзінің ежелгі Отаны Тянь-Шань таулары деп есептеді. Оңтүстік Сібірден ауып келгендігі жайлы аңыз-ертегілер оларда сақталмаған, алайда оңтүстіктен солтүстікке қарай, Қара Ертіске, Алтай мен Ханғайға, шығысында Үрімшіге дейін қырғыздардың көшіп-қонып жүргені жайлы аңыз-әңгімелер бар», – деп жазды [5, 17-30-бб.].

Өзінің қыршын жас өмірінің денін Уәлиханов қазақ халқының тарихын, этнографиясын, ауыз әдебиетін зерттеуге сарп етті. Ол бұл салада да бірталай ғажайып еңбектер тастап кетті. Ол 1855-1856 жылдардағы зерттеулерінде Қазақ тарихына байланысты «Ұлы жүз қазақтарының аңыз-әңгімелері», «Ерте замандағы қырғыздардың қару-жарақтары», «Шона батыр» еңбектерін жазды. Бірақ қазақ материалдарымен тек 60 жылдардан, әсіресе өз өмірінің Петербор кезеңінен бастап қана тікелей шұғылданды.

Петербордағы кезінде Шоқан жұмысқа қауырт кірісті. Ол қатарынан бірнеше мекемеде: бас штабтың ғылыми-соғыс комитетінде, Азиялық департаментте, университетте, географиялық қоғамда жұмыс істеді. Бас штабтың ғылыми комитетінің тапсыруы бойынша ол Орта Азия мен Шығыс Түркістанның картасын жасайды.

Шоқанның Петербордағы осындай әр алуан қызметі оның орыстың көптеген көрнекті білімпаздарымен, әдебиетшілерімен тікелей қарым-қатынаста болуына, олармен достық байланыс жасауына кең жол ашты.

Петерборда Шоқанның білім арнасы кеңейіп, рухани дүниесі байып қайтты. Уәлиханов кітапханасы жоқ, университеті жоқ сахарада тұрып, Қазақстанның тарихы мен этнографиясының ең басты мәселелеріне талдау жасады. Оның бұл жылдардағы теориялық ой-пікірінің биік шыңы – «Қазақтардың сот реформасы жайлы жазбалары», «Сахарадағы мұсылмандық туралы», «Шаман дінінің қазақ арасындағы қалдықтары» деген ғылыми еңбектері. Бұл еңбектерден Шоқанның прогресшіл-демократияшыл көзқарасы ап-айқын көрінеді. Әсіресе «Сот реформасы жайлы жазбалары» мен «Сахарадағы мұсылмандық туралы» еңбектерінің ерекше маңызы

бар. Осы жоғарыда аталған және басқа да еңбектерінде Шоқан ағартушы-демократ, езілген халық бұқарасының үміт-арманының көксеушісі ретінде көрінеді. Езілген қазақ халқының мұң-мүддесін қорғай отырып, ол сол кездегі әлеуметтік құрылыс туралы, оның халыққа залалы жайлы сын-пікірлерін де өрістете түседі [6].

«Сот реформасы жайлы жазбада» Шоқан езілген қазақ халқының мүддесін қорғап, сол үшін күреседі. Ат төбеліндей байлар мен билердің, сұлтандардың мүддесіне орай жүргізілген патша үкіметінің Солтүстік-Шығыс Қазақстандағы реформасының сипатын қатты сынайды, қазақтың еріксіз қалың бұқарасын тонау үшін, патша чиновниктеріне онан сайын кең мүмкіншілік беретін реформаның жалған сипатын әшкерелейді.

Сібір қазақтары жайлы сот реформасының нақтылы таптық сипатын дәлелдей келіп, Шоқан бай мен жарлылар арасында мүдде қайшылығы бар деген тоқтамға келеді. Дегенмен, Шоқан тап күресін таптық қоғамның негізгі қорғаушы күші деп тану дәрежесіне көтеріле алмайды. Алайда, Шоқан қазақтың патриархалдық-феодалдық қоғамында тапқа жіктелу сипаты барлығын көре білді.

Ш.Ш.Уәлихановтың өмірбаянын зерттеушілердің деректері бойынша, оның қалдырған әдеби мұрасы ұшан-теңіз, бірақ ғылым үшін бұл мұралардың тағдыры ұзақ жылдар бойы мәлім болмады. 1865 жылы Географиялық қоғамда сөйлеген сөзінде П.П.Семенов-Тянь-Шаньский: «Қоғамдық баспаларда жарық көрген Уәлиханов еңбектерінің үзінділері оның Орта Азия мемлекеттерінің, әсіресе қырғыз халқының географиясына, тарихы мен этнографиясына қатысты жинаған бай да көлемді материалдарды толық қамти алмайды. Бұл материалдарды жинау үшін, Уәлиханов талай қиындықтарды басынан кешіріп, өз халқының аңыз-әңгімелерін ұқыптылықпен жазып алып, Орта Азия халықтарының тілін үйренді және көне заттық бұйымдарды қымбат бағаға сатып алды. Ғылым үшін бұл бағалы материалдар із-түзсіз кетпес деген сеніміміз бар», – деп көрсетті [7, с. 146-147.].

Ш.Ш.Уәлиханов қайтыс болған соң, оның бұл қолжазбалары ұрпақтан ұрпаққа берілді және еліміздің архивтерінде мұқият сақтала отырып бүгінгі күнге жетті. Қазіргі кезде ағартушы-ғалым Ш.Ш.Уәлихановтың қолжазба мұралары түгел дерлік табылып, толық тізімі жасалды және қазақ ғалымдары тарапынан одан әрі зерттелуде.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Уәлиханов Ш.Ш. Шығармалар жинағы. – Алматы, 1984.
2. Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. Құраст. Д.Ә. Марғұлан, Д.А. Марғұлан – Алматы: «Алматы-Болашақ» баспасы, 2011.
3. Омарғалиев Е.Қ. Шоқан Уәлихановтың ғалымдық қыры мен әдеби портреті // <https://dknews.kz/kz/kazak-tilindegi-makalalar/312819-shokan-ulihanovtyn-galymdyk-kyru-men-adebi-portreti>.
4. Акмолдаева Ш.Б. «Манас» – форма духовного освоения действительности // Автореферат докторской диссертации. – Бишкек, 1998. – 13 б.
5. Дулатова Д. Шоқан тарихшы. – Алматы: Қазақстан, 1976. – 17-30 б.
6. Қайратұлы Б. Шоқанның жазбалары құндылығын жоймайды // Егемен Қазақстан., 2020, 1 қыркүйек.
7. Тынышбаев М. История казахского народа. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 224 с.

**СВЕДЕНИЯ О ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ
В ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ТРУДАХ ЧОКАНА
ВАЛИХАНОВА С ТОЧКИ ЗРЕНИЯ
УЗБЕКИСТАНСКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ**

А.М. Саттаров, доктор PhD

*Андижанский государственный медицинский институт, кафедры
общественно-гуманитарных наук, г. Андижон, Узбекистан*

Аннотация: В данной статье анализируются сведения об истории Центральной Азии и Туркестана в конце XXI и начале XX веков в трудах великого казахского ученого Чокана Валиханова. В частности, в исследованиях Чокана Валиханова освещены миграции населения между Ферганской областью и Восточным Туркестаном, источники истории экономических, политических и культурных связей между Кокандским ханством и регионами Восточного Туркестана.

Ключевые слова: Чокан Валиханов, Туркестан, Центральная Азия, исследования, население, миграция, социально-экономические вопросы, торговля.

Чокан Чингиз оглы Валиханов – великий казахский ученый, демократ-просветитель, историк, этнограф, фольклорист, путешественник и географ.

Чокан Валиханов родился в 1835 году в местечке Кучмурын в современной Костанайской области Казахстана. Он правнук Абилай-хана. После того, как Чокан впервые учился в казахской школе в Кочмурине и освоил арабскую письменность, он в совершенстве овладел восточными языками, включая арабский, чагатайский, а также языки народов Центральной Азии, основываясь на поговорке “ребенок хана должен знать семь языков.”

Чокан Валиханов, служивший в Западно-Сибирском генерал-губернаторстве, участвовал в научно-исследовательских экспедициях в Китай и Центральную Азию. В 1858 – 1859 годах путешествовал в Кашгар, в 1855 году познакомился с землями от Омска до Семипалатинска, а также через Аякоз, Копал до киргизского Алатау. На обратном пути он путешествовал через Джунгар к Алаколу и Тарбагатаю. Затем он проехал через Центральный Казахстан – через Коргоралы, Боянауль, Кокчатау, и осенью вернулся в Омск. Во время этих путешествий он записал шедевры казахского и киргизского устного творчества, начал собирать исторические и этнографические материалы и начал проводить научные исследования[1].

В период своего пребывания в Санкт-Петербурге с 1860 по 1861 год Чокан Валиханов установил тесные связи с русскими демократами и учеными, активно участвуя в работе Академии наук и Русского географического общества. Очень помогает в составлении карты Азии. Он создал научные труды в области истории, географии, политической экономии, этнографии, археологии, фольклористики. В этой связи его труды, такие как “История Джунгарии,” “Дневник путешествия в Кульджу”, “Из дневника путешествия в Кашгар”, “Киргизы”, “Хан Абилай”, “Западный край Китайской империи и город Кульджа”, “Плов хана Кокитая”, “Полевое мусульманство”, “Записки о казахах”, “О судебной реформе”, “Казахская генеалогия”, имеют важное значение в изучении этнографии, быта и культуры таких народов, как Центральная Азия, Восточный Туркестан, Западный Китай, казахи, киргизы и уйгуры.

Эти работы заслуживают особого внимания не только своими доказательствами, но и глубоко обобщенными научными выводами. Они содержат чрезвычайно ценные материалы о географическом, природном и социально-духовном прошлом этих регионов.

Валиханов осуждал насилие режима своего времени, колониальную политику царизма, пропагандировал переход казахов к оседлому образу жизни и земледелие. Считал возможным коренным образом изменить образ жизни в казахских аулах путем достижения просвещения и частичных реформ. Идеи Валиханова нашли свое развитие в произведениях казахских просветителей Алтынсарина, Абая Кунанбаева и других. Чокан Валиханов – выдающийся ученый, занимавший особое место не только в истории казахского народа, но и в истории развития общественной мысли в культурной жизни народов Центральной Азии. Его богатые и разнообразные научные исследования являются общим культурно-духовным достоянием народов Туркестана.

В Национальной библиотеке Узбекистана имени Алишера Навои хранятся “Избранные произведения” Чокана Валиханова (Москва: Наука, 1986), “Сочинения Записки Имп.Рус.геогр. об-ва. По отд. Этнографии” (Спб., 1904. 532 с.) Собрание сочинений в пяти томах. (Алма-Ата, 1984) доступны пользователям. В то же время эти источники считаются основными пособиями для исследователей, занимающихся историей Туркестана.

Действительно, Ч.Ч.Валиханов, член Географического общества Российской империи, также посещал Восточный Туркестан в качестве посла и туриста. Приведено множество фактов о миграции населения между Ферганской областью и Восточным Туркестаном, деятельности ремесленников и торговцев в Кашгаре, товарах, занимавших основное место в торговых отношениях между регионами Средней Азии и Восточного Туркестана, их цене и значении [2].

В частности, несмотря на то, что Ч.Ч.Валиханов рассматривал данный вопрос с точки зрения интересов Российской империи, он приводит сведения, касающиеся общественно-политической жизни Восточного Туркестана.

В ряде работ ученого-китаеведа А.Ходжаева, посвященных завоеванию Восточного Туркестана китайцами, в научный оборот введено множество сведений, связанных с Восточным Туркестаном. В процессе всестороннего анализа исторических процессов, связанных с присоединением империей Цин Восточного Туркестана к своей территории, автор неоднократно обращался к произведениям Ч.Валиханова [3].

В годы независимости на основе новых требований был создан ряд обобщенных научных исследований по истории взаимодействия Ферганской области с Восточным Туркестаном. В частности, в научном исследовании Р.Г.Акбарова, посвященном социально-экономическим и хозяйственным связям населения Ферганской области в конце XIX – начале XX веков, внимание уделено миграции народов Восточного Туркестана в Среднюю Азию, торговым, хозяйственным связям и жизни народов региона [4].

Г.Валиханова осветила в историко-этнографическом аспекте вопросы участия уйгуров Ферганской области в традиционных и современных этнокультурных процессах, процесса трансформации, этнической идентичности уйгуров в середине XIX – начале XX века [5].

В исследованиях Ш.Гаффарова освещены вопросы, связанные с переселенческой политикой Российской империи в Туркестанском крае, ее влиянием на население Ферганской области во второй половине XIX – начале XX веков и ее связями с соседними народами [6].

В исследованиях, проведенных ученым-китаеведом А.Ходжаевым в годы независимости, раскрыты такие вопросы, как отношения между Цинской империей и Российской империей, позиция Цинской империи по Восточному Туркестану и ее влияние на жизнь народов региона, отношения между Восточным Туркестаном и народами Центральной Азии [7].

В исследованиях Р.Т.Шамсутдинова подробно рассматриваются отношения Ферганской области с соседними государствами, в частности, взаимные миграции различных народов, проживавших в Восточном Туркестане, экономические и торговые отношения с уйгурским и дунганским народами, экономические и культурные связи Андижанского уезда с Кашгаром, а также его влияние на социально-экономическую и культурную жизнь края проанализированы с помощью различных источников [8].

Труды Чокана Валиханова очень полезны при изучении отношений между Кокандским ханством и Восточным Туркестаном. Он участвовал в экспедиции в Восточный Туркестан в 1858-1859 годах, изучал политическую историю, этнографию государств Центральной Азии, государственный строй Кокандского ханства, политические, экономические и культурные отношения между

Восточным Туркестаном и Кокандским ханством и оставил после себя большое научное наследие. В его работах “Воспоминания об организации похода в Кашгар”, “Кашгарский дневник”, “Общее состояние Алтышахара или шести восточных городов, входящих в китайскую провинцию Нан Лу (Малая Бухара)”, “Путешествие в Кашгар”, “О Кокандском ханстве” и других заслуживают внимания сведения об экономических и торговых отношениях между Кокандским ханством и городами Восточного Туркестана. В исследовании Ш.Кулдашева освещены вопросы, связанные с экономическими, политическими, культурными связями между Кокандским ханством и территориями Восточного Туркестана, а также с государством Якуббека в Восточном Туркестане и его связями с Туркестанским генерал-губернаторством, особое внимание уделено историческому значению связей между Кокандским ханством и территориями Восточного Туркестана [9].

В этом отношении заслуживают внимания сведения Чокана Валиханова, посетившего Среднюю Азию и Восточный Туркестан в период с 1853 по 1859 год. Он предоставил ценную информацию о маршрутах караванных путей, соединявших Кокандское ханство и города Восточного Туркестана. Из них исследователь Дилшодбек Ураков обратился в своей докторской диссертации на тему политических и экономических связей Туркестанского генерал-губернаторства с соседними государствами (1867-1917 гг.).

В целом, исторические сведения Чокана Валиханова, касающиеся географических условий Туркестанского края, производительных сил, социальных, экономических и культурных процессов в крае, обычаев и обрядов местного населения, в частности, уйгуров, дунган и других народов, до сих пор не потеряли своей актуальности. Она всегда служила одним из основных источников для исследователей, занимающихся этими вопросами.

Список литературы:

1. Сейданов Қ. Чўқон Валихонов (1835-1865) <https://ziyouz.uz/ilm-vafan/tarix/manaviyat-yulduzlari/chuqon-valihonov-1835-1865/>
2. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата, 1962.; Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. – Москва, 1986.

3. Хаджаев А. Цинская империя и Восточный Туркестан в XVIII в. – Ташкент, 1991; Его же. Цинская империя, Жунгария и Восточный Туркестан. – Москва, 1979.

4. Акбаров Р.Г. Хозяйственные взаимоотношения и социально-экономическая жизнь населения Ферганской долины во 2-й половине XIX – начале XX века.: Дисс. ... канд. истор. наук. – Ташкент, 2003.

5. Валихонова Г.К. Фарғона водийси уйғурларида анъанавий ва замонавий этномаданий жараёнлар. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2018.

6. Гаффоров Ш. Уйғурлар ва дунганларнинг Туркистонга кўчирилиши тарихидан // Жамият ва бошқарув. 2002. №4; Гаффоров Ш.С. Тарих ва тақдир: Россия империясидан га кўчирилганлар. (XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари). – Тошкент: Фан, 2006. – 224 б.; Унинг ўзи. Россия империясининг да амалга оширган аҳолини кўчириш сиёсати (XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX асрнинг бошлари) // Ўтмишга назар №1 2021. – Б. 30-37.

7. Ходжаев А. Цинская империя и Восточный Туркестан в XVIII в. – Тошкент: Фан, 1991. – 130 с.; Ходжаев А. Китайский фактор в Центральной Азии. Ташкент, 2004. – 136 б. (8.5 б.т.).

8. Каримов Ш., Шамсутдинов Р.Т. Туркистон Русия босқини даврида. Андижон: Мерос, 1995. – 165 б.

9. Қўлдошев Ш. Қўқон хонлиги ва Шарқий Туркистон ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар. Тарих фан. ном. олиш учун ёз. дисс. – Т. 2009.

THE FORMATION OF SOCIAL INTELLIGENCE IN THE CONTEXT OF TRAINING FUTURE TEACHERS

Zh.A.Seitova, doctorate student

G.E.Shapiyeva, senior-lecturer

Academy of Physical Education and Mass Sports, Astana, Kazakhstan

Annotation. The formation of social intelligence is one of the key aspects of professional training of future social educators, as it determines their ability to effectively interact, empathize and constructively solve problems in the field of social work. This paper examines the role of self-regulation in the development of social intelligence among students of pedagogical specialties. The mechanisms of self-regulation, their influence on emotional stability, adaptability and professional competence of future specialists are analyzed. Special attention is paid to methods of forming self-regulation, including

reflection, emotional control, stress management, and the development of cognitive strategies. Practical recommendations are developed to include elements of self-regulation in the educational process in order to increase the effectiveness of professional training of social teachers.

Keywords :social intelligence, self-regulation, emotional stability, social pedagogy, professional competence, adaptability, reflection, stress management, cognitive strategies.

Introduction. The formation of social intelligence in future social teachers is an important task of the modern education system, since the level of their social competence depends on the effectiveness of interaction with various categories of the population, including children, adolescents, families in difficult life situations, as well as people with special needs. A social educator should have not only professional knowledge, but also developed social intelligence, which includes the ability to empathize, understand interpersonal relationships, analyze social situations, and make effective decisions in a changing social environment. One of the key factors influencing the development of social intelligence is self-regulation – the ability to consciously manage your emotions, behavior, and cognitive processes depending on the context of the situation. Self-regulation helps future social educators adapt to challenging professional environments, reduce stress levels, make informed decisions, and interact effectively with different groups of people. It includes elements such as mindfulness, reflection, self-control, emotion management, motivation, and cognitive coping strategies. Modern research in the field of pedagogy and psychology confirms that the formation of social intelligence through the development of self-regulation helps to increase the professional stability of specialists, improves their ability to solve conflict situations and strengthens emotional stability. In the educational process, it is necessary to create conditions that promote students' awareness of their emotional reactions, stress management, and the development of adaptive behavior strategies. This may include training sessions, role-playing games, modeling professional situations, and teaching methods of self-reflection and emotional intelligence development. An important aspect of social competence development is the development of empathy, active listening, and effective communication. Future social educators should be able not only to analyze other people's behavior and

emotions, but also to manage their reactions in difficult situations, which requires a high level of self-regulation. In the modern social environment, where specialists face a variety of problems, including crisis situations, the marginalization of certain groups of the population and a high level of emotional stress, self-regulation becomes a necessary condition for professional success. Thus, the development of social intelligence based on self-regulation is an important task in the training of future social educators. It contributes to the formation of their professional maturity, strengthening psychological stability and improving the effectiveness of their work with various categories of the population. The inclusion of self-regulation methods in the educational process will help future specialists to master professional skills more consciously, as well as adapt to the new conditions. professional challenges, developing flexibility of thinking, emotional stability and the ability to interact constructively in a social environment. The formation of social intelligence in future social teachers plays a key role in their professional training, as it allows them to effectively interact with various categories of the population, adapt to complex social situations and build productive communication. Social intelligence includes the ability to understand other people's emotions and intentions, analyze social situations, predict behavior, and find optimal ways to solve problems. In the modern social environment, where specialists face conflicts, crisis situations and emotional overload, a high level of social intelligence becomes the most important professional quality. One of the key factors in the development of social intelligence is self-regulation, which allows future teachers to control their emotions, manage stress, and make informed decisions in their professional activities. Self-regulation includes mindfulness, self-control, emotional stability, motivation, cognitive strategies, and the ability to adapt to dynamically changing environments. The development of these qualities contributes to the formation of future specialists' flexibility of thinking, confidence in their actions and the ability to build harmonious relationships with others. Methods of forming self-regulation play an important role in the educational process, as they allow students to develop awareness of their emotions and behavior, which is especially important for working with people. One of the most effective approaches is the use of trainings, role-playing games, psychological tests, group discussions and modeling of professional situations. These methods allow students to be

aware of and analyze their emotional responses, develop empathy, and learn to manage their condition in a variety of professional contexts. Emotional stability is an important component of self-regulation and social intelligence, as it allows future specialists to effectively cope with professional difficulties, avoid burnout, and maintain a high level of motivation. During the training of social educators, it is important to pay attention to the development of psychological resilience strategies, such as stress management, relaxation techniques, the formation of positive thinking and the development of internal motivation. This will allow specialists to maintain psychological balance and effectively perform their professional duties. The development of the ability to reflect also plays an important role in the formation of social intelligence and self-regulation. The ability to analyze their emotions, thoughts, and behavior helps professionals improve their professional skills, identify strengths and weaknesses, and adapt to new challenges. In the educational process, reflection can be included in the form of case analysis, keeping self-development diaries, participating in supervisors and collective discussions of complex professional situations. Effective communication is an integral part of social intelligence, and developing self-regulation skills contributes to improving the quality of interpersonal interaction. Future social educators should be able to negotiate, show empathy, resolve conflicts, and build trusting relationships with their wards. To do this, it is important to teach students the methods of active listening, assertive behavior, constructive conflict resolution, and adaptive communication, depending on the context of interaction. Thus, the formation of social intelligence in future social teachers on the basis of self-regulation is a complex process that includes the development of awareness, emotional stability, reflection, motivation and effective communication. The introduction of appropriate methods in the educational process makes it possible to train specialists who are able not only to solve professional problems, but also to maintain psychological well-being, ensuring sustainable development in their field of activity.

The literature review on the formation of social intelligence of future social educators based on self-regulation includes an analysis of current research in the field of social pedagogy, psychology, neuropsychology and cognitive sciences. Social intelligence as a key characteristic of the professional competence of social educators is

considered in the works of domestic and foreign scientists who study its structure, development mechanisms and impact on professional activity. Social intelligence is defined as a person's ability to understand and interpret the emotions, behaviors, and motivations of others, as well as to build effective interpersonal interactions. The term was originally coined by American psychologist E. Thorndike, who defined it as the ability to understand and manage people. Later, D. Goldman and G. Gardner expanded the concept to include emotional intelligence, emphasizing the importance of emotional awareness, empathy, and self-control. In modern pedagogical science, social intelligence is considered as an integrative quality of personality, including cognitive, emotional and behavioral components necessary for effective professional activity of social teachers. Research shows that the level of social intelligence directly affects the professional success of teachers and social workers, since their activities are associated with constant interaction with people, conflict resolution and support. In this context, the development of social intelligence is considered as an important part of professional training of students of pedagogical specialties. The works of Russian researchers (I. A. Zimnyaya, A. A. Bodalev, V. N. Kunitsyna) emphasize that social intelligence is formed in the process of practical interaction with social groups, requires the development of skills of reflection and emotional regulation, and also depends on the level of self-awareness of future specialists. One of the key mechanisms for the development of social intelligence is self-regulation – the ability of a person to consciously manage their behavior, emotions and cognitive processes. In the works of N. A. Bernstein, V. I. Morosanova and E. A. Klimova, it is emphasized that self-regulation helps to maintain emotional balance, reduce stress and increase adaptability in difficult social situations. In the professional activity of social educators, self-regulation plays an important role, as specialists often face crisis situations, emotionally stressful interactions, and the need to make complex decisions. Methods of forming self-regulation in the educational process are studied in pedagogical psychology and social pedagogy. The research of L. S. Vygotsky and A. N. Leontiev focuses on the role of mindfulness and reflection in self-regulation, and modern scientists, such as V. V. Rubtsov and O. A. Karabanova, emphasize the importance of practical techniques, including training in stress management, cognitive behavioral therapy, and mindfulness techniques.

Research on the professional development of social educators also looks at ways to incorporate self-regulation into educational programs, such as role-playing games, case studies, supervisors, and group discussions that allow students to become aware of their emotional responses and develop adaptive behavior strategies. Modern research in the field of neuropsychology (R. Baumeister, D. Caruso, D. Goldman) confirms that the ability to self-regulate is associated with the development of the prefrontal cortex of the brain, which is responsible for planning, decision-making and emotion control. This confirms the importance of including methods of self-control and emotional awareness in the training process of future social educators. Studies by foreign authors (P. Salovey, J. Mayer, R. Baron) also consider the influence of emotional intelligence on the ability to self-regulate, emphasizing that high indicators of social intelligence are associated with better adaptation to stress, increased empathy, and improved professional performance. Thus, the literature analysis confirms that social intelligence and self-regulation are the most important components of the professional competence of future social educators. Their formation requires a comprehensive approach, including training in mindfulness, emotion management, cognitive flexibility, and adaptive behavior. The development of these qualities helps to increase the professional stability of specialists, improve their communication skills and reduce the risk of emotional burnout, which makes the study of this topic especially relevant for modern teacher education.

Materials and methods The study of the formation of social intelligence of future social teachers on the basis of self-regulation is based on a comprehensive approach, including theoretical analysis of scientific literature, empirical methods of data collection, psychodiagnostic methods and experimental study of the effectiveness of various educational technologies. The theoretical part of the study is based on the analysis of domestic and foreign scientific works in the field of social pedagogy, psychology, cognitive sciences and neuropsychology. Works on social competence, mechanisms of self-regulation, methods of forming social intelligence and its impact on professional training of specialists were considered. An important place in the theoretical analysis is occupied by works devoted to emotional intelligence, self-regulation in stressful situations, and pedagogical methods for developing students' reflection. The empirical part of the

study included conducting diagnostic tests, questionnaires, and observations among students of pedagogical specialties. The sample included bachelor's and master's degree students studying in the areas of "Social Pedagogy "and"Psychological and Pedagogical Education". The main goal of the diagnosis was to identify the level of social intelligence, self-regulation, emotional stability and communication skills. To assess the level of social intelligence, the Gilford test was used, which allows us to determine the ability to understand emotions, predict behavior, and adapt to social situations. The level of self-regulation was assessed using the method of V. I. Morosanova, which includes scales of self-control, volitional regulation, cognitive flexibility and awareness. Additionally, we used questionnaires on emotional intelligence (D. Goldman) and a stress tolerance scale (R. Baumeister), which allow us to determine the influence of self-regulation on the emotional state of future specialists.

The experimental part of the study included the introduction of educational technologies aimed at developing students ' self-regulation and social intelligence. Various methods were used in the experiment: training sessions on developing empathy and communication skills, mindfulness exercises, role-playing games, modeling professional situations, group discussions, and case studies. Special attention was paid to developing reflexive skills that allow students to analyze their emotional responses and develop self-control strategies in complex social interactions. The results were analyzed using quantitative and qualitative methods. Quantitative data (results of tests and questionnaires) were processed using mathematical statistics methods: average values, standard deviations were calculated, and a comparative analysis of data before and after educational events was carried out. Statistical significance criteria (Student's t-test, Pearson correlation analysis) were used to assess the significance of changes. The qualitative analysis included the processing of observational data, student self-reports, and teachers ' expert assessments. The dynamics of changes in the level of self-regulation, the formation of social intelligence skills, increasing students ' confidence in professional activities and improving their communication abilities were analyzed.

Thus, the methods used made it possible to comprehensively assess the impact of self-regulation on the formation of social intelligence in future social teachers, identify effective educational technologies and

develop recommendations for their implementation in the educational process.

The study analyzed the influence of self-regulation on the formation of social intelligence in future social educators. The obtained data allowed us to identify significant relationships between the level of self-regulation, emotional stability, the ability to empathize and professional competence of students. The results showed that a high level of self-regulation contributes to a better understanding of social situations, reduces stress and increases the effectiveness of interpersonal interaction, which confirms the hypothesis about the importance of developing self-regulation in the professional training of social educators.

Diagnostic testing revealed that the majority of students at the initial stage of the study had an average level of social intelligence and self-regulation, and in some cases there was a lack of awareness of their emotions and reactions. This was especially evident in difficult communication situations that require control of the emotional state and making informed decisions. Many students experienced difficulties in predicting the behavior of their interlocutors, interpreting nonverbal signals, and regulating their own emotions when interacting with people in crisis situations.

After the introduction of educational technologies aimed at developing self-regulation, a positive trend was recorded in changing the level of social intelligence of students. The use of trainings on developing empathy, reflection, and emotional awareness helped to improve students' ability to understand other people's feelings and motives, as well as to form strategies for constructive behavior in social interactions. Students who participated in role-playing games and professional case analysis showed a higher level of cognitive flexibility, the ability to adapt to changes and make informed decisions in difficult social situations.

Self-regulation methods that include mindfulness practices, stress management, and emotional control techniques have proven effective in improving students' stress tolerance. After completing the training program, there was a decrease in the level of anxiety and an increase in the ability to control one's emotions when interacting with conflict or emotionally stressful situations. The analysis of students' self-reports showed that they became more aware of their emotional states,

developed self-observation skills, and learned to apply adaptive strategies for regulating behavior in their professional activities. Quantitative data obtained from repeated testing confirmed statistically significant improvements in indicators of social intelligence and self-regulation. There was an increase in empathy, an improvement in the ability to interpret nonverbal signals, and an increase in confidence in professional interaction. The results of the comparative analysis showed that students with a high level of self-regulation had more pronounced abilities for emotional control, constructive conflict resolution and interpersonal relationship management. This confirms the conclusions of other researchers about the importance of self-regulation as a mechanism that contributes to the successful development of social intelligence. Teachers who observed the learning process noted that students began to behave more confidently in situations of professional interaction, use active listening and constructive communication strategies more effectively. In the course of group discussions, students demonstrated a deeper understanding of social processes, an increased level of social sensitivity, and the ability to analyze the behavior of others taking into account their emotional state.

References:

1. Goleman D. Social intelligence. The new science of human relations [Text] / D. Goleman; trans. from English by A.P. Isaeva. – Moscow: AST, 2018. – 512 p. – ISBN 978-5-17-100758-7.
2. Ushakov D.V. Social intelligence as a factor of success in professions of the "person-to-person" type [Text] / D.V. Ushakov. – Moscow: Publishing house of the Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences, 2019. – 278 p. – ISBN 978-5-9270-0421-3.
3. Abdrakhmanova G.K. Development of social intelligence of students of pedagogical specialties in a university setting [Text]: dis. ... cand. ped. Sciences: 13.00.08 / G.K. Abdrakhmanova. – Almaty, 2020. – 167 p.
4. Zhumabaeva A.M. Pedagogical conditions for the development of social intelligence among students-future teachers [Text]: dis. ...cand. ped. Sciences: 13.00.01 / A.M. Zhumabaeva. – Shymkent, 2021. – 145 p.
5. Abisheva A.K. Social intelligence as a component of a teacher's professional competence [Text] / A.K. Abisheva // Bulletin of KazNU named after. al-Farabi. Psychology and Sociology Series. – 2021. – No. 2. – P. 45-53.

6. Karabanova O.A. Social intelligence and its development in the process of professional training of teachers [Text] / O.A. Karabanova // Questions of Psychology. – 2023. – No. 1. – P. 78-89.

7. Social intelligence in the professional activity of a teacher [Electronic resource] // Psychological science and education. – 2022. – No. 3. – URL: <https://psyjournals.ru/> (date of access: 04/15/2025).

8. Methods of diagnostics of social intelligence [Electronic resource] // National Electronic Library. – URL: <https://rusneb.ru/> (date of access: 04/15/2025).

С. МҰҚАНОВ ШОҚАНТАНУШЫ

*Н.Қ. Нәсиева, филология ғылымдарының кандидаты
Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы,
Астана қ., Қазақстан*

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетінің көрнекті өкілі Сәбит Мұқановтың Шоқан Уәлиханов мұрасын зерттеудегі еңбегі кеңінен қарастырылады. Сәбиттің бала кезінен Шоқан бейнесіне қызығушылығының бастау алғанын, бұл қызығушылықтың нәтижесінде ұзақ жылдарға созылған шығармашылық зерттеу мен ізденіске ұласқанын дәлелдермен көрсетеді. Мақалада жазушының Шоқан туралы алғашқы пьесасы — «Ариаднаның арқауынан» бастап, оның толыққанды нұсқасы саналатын «Шоқан Уәлиханов» драмасына дейінгі шығармашылық эволюциясы архивтік деректермен сипатталады. Сондай-ақ, пьесадағы тартыс желілері, кейіпкерлердің мінездік қырлары мен драматургиялық шешімдер талданып, пьесаның тарихи-әлеуметтік мазмұны ашылады. Автор «Қашқар қызы» драмасын да Шоқан тақырыбындағы шығармашылық жалғастық ретінде қарастырып, С. Мұқановтың Шоқантануға қосқан үлесін жүйелі саралайды. Мақалада жазушының Шоқан тұлғасын көркемдік тұрғыдан сомдаудағы тәсілдері мен пьесалардағы тартыс табиғаты талданады. Жазушының тарихи деректерді шығармашылықпен игеруі мен оның пьесаларындағы көрініс тапқан идеялық-көркемдік ізденістері зерттеу нысанына айналған.

Түйін сөздер: драма, Сәбит Мұқанов, тартыс, Шоқан Уәлиханов, пьеса.

Қазақ әдебиетінде тарихи тұлғаларды көркем бейне ретінде сомдау дәстүрі кең өріс алған бағыттардың бірі. Бұл орайда Сәбит Мұқановтың шығармашылығы – айрықша назар аударарлық

құбылыс. Ұлылар өмірін өз шығармаларының басты өзегіне айналдырған жазушының ғылыми-көркем ізденістерінің шыңы – Шоқан Уәлихановтың тұлғасын сомдауға арналған туындылары. Сәбит Мұқанов Шоқан өмірін терең зерттеп, бұл тақырыпты бір емес, бірнеше жанрда игеруге ұмтылды. Ол архивтік деректерге сүйеніп, ғылыми талдау жасап қана қоймай, Шоканның ішкі жан әлемін, рухани күресін, ағартушылық миссиясын көркемдік тәсілдермен кеңінен ашуға күш салды. Бұл мақаланың негізгі мақсаты – жазушының Шоқантанудағы шығармашылық ізденістерін, әсіресе «Шоқан Уәлиханов» пьесасын жазу барысындағы нұсқалық өзгерістер мен идеялық-көркемдік эволюциясын талдап көрсету. Сонымен қатар Шоканның өмірі мен қызметін тек деректік негізде емес, көркемдік тұрғыдан да терең зерттеп, оны пьеса жанры арқылы жаңаша қырынан танытуға ұмтылды. Сәбит Мұқановтың Шоқан өміріне арнаған туындылары тарихи деректер мен көркем қиялдың тоғысуынан туған, күрделі тартыстарға құрылған туынды. Пьесадағы тартыстар бұл тек кейіпкер арасындағы қақтығыстар емес, сонымен қатар идеялар мен көзқарастардың, қоғам мен тұлғаның, еркіндік пен отарлық езгінің арасындағы күрес. Бұл тартыстар арқылы жазушы Шоқан бейнесінің ішкі рухани дүниесін, ағартушылық миссиясын, замана шындығымен бетпе-бет келгендегі ұстанымын терең ашады.

Жазушының еңбегін бағалаудағы басты өлшемдердің бірі – көркем шығармаға негіз болған тартысты нақты өмірлік құбылыстармен байланыстыру. Суреткердің өзіндік қолтаңбасын анықтауда оның шығармаларындағы тартыс табиғатын жете зерттеген әбден орынды. Осы тұста қоғамның даму заңдылығы, уақыт талабы, көркем ойдың өсу дәрежесі сияқты біраз мәселелердің басы ашылады. Әдеби туындыдағы тартыстың мән – мазмұны мен тегі, көркемдік өрнектелуі, байланысуы, күшеюі және шешім табуы, әсіресе драмалық шығармаларды талдағанда аса маңызды.

Әрекет пен характердің тұтастығы мен бірлігі драма үшін ең қажетті, құнды нәрсе. Себебі драма жанры үшін бұл бұлжымас заңдылық болып табылмақ. Тартыс пен мінез драматургияның өзіне тән ерекшеліктерінің бірі және олар тікелей кимыл әрекет үстінде ашылып жататыны сөзсіз.

Тартыс шығармадағы оқиғаны түйіндеуге бас-көз болатын ұғым. Табиғаты тылысым дерлік бұл термин жайындағы бұрын –

соңды айтылған пікірлерді жүйелеу, сын көзбен бағамдау біраз мәселелерге жетелейтіні анық.

Қазақ совет драмасының теориялық мәселелеріне тереңдей енген М. Әуезов тартыс тұрғысында тартымды пікірлер айтты: «Конфликт – өлеңді белгілейтін поэтика элементтері сияқты драматургияның негізгі компоненті. Драмалық шығарманы анықтап, проза, поэзиядан бөлшектеп тұратын шартты белгі – жалғыз-ақ конфликт. Әрбір пьеса шиеленіскен қайшылықтарға, жігер, сезім, ой, еңбек, мақсат т.б қайшылықтарға құрылады. Осы қарама-қарсы ағымдар оқиғаның орталық, параллель және қосалқы линияларында конфликт тудырып дамытады. Ал конфликт нағыз сауатты жазылған драманың өзегі, негізі болады» [1; 25].

Белгілі әдебиет зерттеушілері Р. Нұрғалиев [2], С. Ордалиев [3] қазақ драмасындағы конфликт турасында құнды пікірлер айтқаны мәлім.

Шығармашылығының айнымас өзегі – ұлылар өмірі тақырыбы болып келе жатқан С. Мұқанов аса маңызды мәселелерді өз туындыларының тартымды түйіні ете білген. Жазушының қаламынан қазақтың көрнекті ғалымы, ағартушы-демократы Шоқан Уәлиханов жайлы бірнеше туынды өмірге келген. Сәбит Мұқанов Шоқан тұлғасын жасауда көп еңбектенген, көп ізденген. Өмірінің жарымын Шоқан шығармашылығына арнады десек артық айтпаймыз. Мұхтарды бала күнінен қызықтырған Абай бейнесі сияқты Шоқан образы да бала Сәбиттің қиялында мықтап орын тепкен. Шоқантануда ең алғаш драмалық шығармалар беруден бастаған Сәбит кейін роман жазады. Ұзақ уақыт бойы, тіпті өмірінің соңғы кезеңі түгел дерлік осы тақырып төңірегінде болғанының себебін тұспалдап болсын тануға болар. Сәбит қаламынан роман-диалогия «Аққан жұлдыз» туындады. Шоқантану Сәбит үшін қызықты да, қиын жол болды. Ұлы азаматтың өмірін, еңбектерін артындағы ұрпағына жеткізуде Сәбит Мұқановтың еңбегі ұшан-теңіз. Жазушы Шоқан өмірін көп жылдар бойы зерттегенінің сыры тереңде. Шоқан болған қалаларды, кітапханалар мен архивтерді түгел аралап, талай қағаз аударған, ой қортындылаған. Қашқар еліне де сапар шеккені, іс – әрекеттері мен ізденіс арналарын өзі біршама толық түрде айтып кеткенін білеміз.

Сәбит Шоқан мұраларын алғашқы іздеп – зерттеуші десек артық айтпаймыз. Шоқан Уәлиханов тағдыры Сәбит Мұқановты

тым ертеде-ақ қызықтырған. Ең алғаш Шоқан есімін бала күнінде естиді. Кейін «Өмір мектебінің» 1-кітабында «Хан ордасынан» Шоқан суреті мен қолжазбасын көргендігін жазған. Бала қиялында Шоқан тұлғасы әбден орнығады. Кейін Ленинградта оқып жүрген кезінде СССР Ғылым академиясы архивінен Ш. Уәлихановтың қолжазбалары мен өміріне байланысты деректер сақталған «23-фондыны» тауып алады. Осы кезеңнен бастап Сәбит қиялындағы Шоқан бейнесі жанды образға айналып сала береді. Жазушы Ленинградтан келгеннен соң да Шоқан жайлы ізденулерін тоқтатпайды. Сол қажырлы еңбегінің арқасында ол ең алдымен пьеса, кейін роман-диалогия тудырды. Сәбитті Шоқан бейнесі көркем образ ретінде қатты қызықтырған, сол себепті ол ұзақ та күрделі ізденудің барысында Шоқан өмірінің бір кезеңінен сыр шертетін алғашқы шығармасын жазған. «Ариаднаның арқауы» деп аталған бұл пьеса 1941 жылы жазылып аяқталады. 1945 жылы «Искусство» баспасынан көрнекті жазушы, әдебиетші Шкловскийдің аударуымен «Нить Ариадны» [4] деген атаумен орыс тілінде басылып шығады. Шығарманың атауы фольклорлық сипатта алынған. Көне грек мифологиясында «Ариаднаның жібі» жайында аңыз бар. Драматург өз туындысына осы атауды беруі кездейсоқ емес. Ол өзінің бас қаһарманы Шоқанды қоғамдағы шытырманнан алып шығуды басты мақсат етіп ұстанған. Бірақ бұл пьесасына көңілі толмаған драматург Шоқанның азаматтығын, ғылыми еңбегін толық ашу мақсатымен пьесаны қайта қарайды. Сөйтіп «Шоқан Уәлиханов» драмасы дүниеге келеді.

Пьеса қазақ академиялық драма театры сахнасында 1956 жылы 12 майда қойылды. Шығарма орыс тілінде 1944 жылы, қазақ тілінде 1954, 1955 жылдары жарияланады. ҚР Мемлекеттік Орталық мұрағатының архивінде «Нить Ариадны» пьесасының бір нұсқасы, «Шоқан Уәлиханов» пьесасының қазақ тілінде 1943 – 1944 жылдары жазылған 4 нұсқасы, 1954-1958 жылдары жазылған бір нұсқасы сақталған [5]. Пьеса нұсқаларын жарық көрген жылдар бойынша ретімен саралай отырып, мынадай қорытынды жасауға болады. Ең алғаш Шоқанды бас қаһарман етіп алған «Нить Ариадны» пьесасынан кейін көп ұзамай, ұзақ ізденудің, ойланып-толғанудың нәтижесінде «Шоқан Уәлиханов» (Ариаднаның арқауы) деп аталған пьесаның жаңа нұсқалары дүниеге келеді. Бұл жылдары жазылған пьесаның 4 нұсқасы сақталғаны жөнінде

жоғарыда айтып өттік. Енді тікелей осы нұсқаларға тоқталайық. Біреуінде: «Шоқан Уәлиханов» пьесасы. Алматы. 17.10.1943 жыл 2 сағат 40 минут. 4 актылы, 9 картиналы трагедия. 1-набросок (шығарманың ұрығы) деген жазулар бар. Қатысушылардың жалпы саны – 32.

2 – нұсқаның жазылған жылы, аяқталған уақыты көрсетілмеген. Кейіпкерлер санында өзгешелік бар, сонымен қатар персонаждарды нақтылау байқалады: Киндерман – Гасфорт болып, Дюгамельдің аты-жөні Яков Гансович болып өзгертілген. Жаңа кейіпкер – Шыңғыстың сұлтан кезіндегі писары Карас Карасович Тарапанов тыңнан қосылған. Киндерманның жұбайы – Любовь Леопольтевна, Дюгамельдің жұбайы – Светлана Андреевна оқиғаларға араласпайды.

3 – нұсқа араб әрпімен жазылған. Шығарманың өсе бастауы деген белгі бар. Кейіпкерлер саны – 27. Алғашқы нұсқадағы Майдельдің аты– жөні Николай Леонович болып өзгертілген.

4 – нұсқа шығарманың ересекке айналуы. 5 актылы, 7 картиналы тарихи драма. Қатысушылар саны – 24. Алдыңғы нұсқалардағы Айтуған – Айша, Күлбай – Құлтай болып өзгертілген. Тыңнан татар кемпірі – Әби қосылған. Нұсқаның соңына «24.02.1944. 11 сағ.50 мин. «Гранд – Отел» номер 110. Москва», – деп қол қойылған.

Әр нұсқаның басына шығарманың дамып, өсіп жетілуі жайында белгі соғылып отыруы жазушының туындыларына мұқият қарағандығын көрсетеді. Әрбір нұсқасына тың өзгерістер енгізі отырып, Сәбит шығарманың толыққанды болып шығуына көп күш – жігерін салған. Жазушының шығармашылық лабораториясына үнілген сайын қаламгердің өз қолымен жазылған, қолтаңбасы бар бұл нұсқалар жазушының ерінбей – жалықпай, сондай мұқияттылықпен қарағандығын көрсетеді. Жалпы жазушы өз туындыларына сыни көзбен қарап, оларды әрдайым өңдеу үстінде болған. Пьесаның өңделуі бұл жылдармен тоқталып қалмайды. Жазушы жалықпастан 1950 жылдардың басында пьесаны қайта қолға алады. Үздіксіз ізденіс жазушы қаламынан «Шоқан Уәлихановтың» тағы бір нұсқасын тудырады. Кейін 1954 жылы араб алфавитімен жазылған пьесаның соңғы нұсқасы жазылады.

Пьеса бірнеше дүркін театр сахналарында қойылып, өзінің мәңгі өлмес туынды екенін дәлелдеп берді. Сол жылдары газет-

журнал беттерінде жарияланған мақалаларда бір ауыздан пьесаның жоғары дәрежеде қабылданғаны жайлы айтылып жатты. 1956 жылы пьеса қойылымынан кейін іле Қ. Мұхамеджановтың [6], Ж. Мұзапаровтың [7], Б. Аманшин мен М. Дүзеновтың [8] және т.б мақалалары шықты.

«С. Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов» пьесасы – өзіндік көптеген ерекшеліктері бар шығарма. Өйткені, бұл пьесадағы идея, конфликт және мұндағы әрекеттің негізгі линиясы басты геройдың тағдырымен ұштасып жатады» [7]

Оқиға желісі күшті тартысқа құрылған пьесалардың қатарына Сәбит Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов» пен «Қашқар қызы» пьесаларын жатқызуға болады. Нақты өмірдегі жайттарды талғап, елеп-екшеу, ой таразысынан өткізу, көркемдік мәнін ашу – драмадағы қойылатын басты талап. Қоғамның дамуы ескі мен жаңаның арасындағы күресі арқасында жүзеге асатыны белгілі. Көркем шығармада осы күрестің негізгі салмағы тартысқа жүктеледі, әдеби туындының идеясын, оның қоғамдық бағасын анықтауда тартыс мазмұны жетекші орын алатыны сөзсіз.

Әр қоғамдық-экономикалық құрылыстың тартысының өзіне тән сапалық ерекшелігі бар, сондықтан оның әрекет ауқымы, ағымық формалары, шешілу тәсілдері әрқалай болады, оның үстіне қоғамдық нәтижесі де өзгереді. Қалыптасып қалған әлеуметтік – тұрмыстық қақтығыстар арқылы тартысқа саяси сарында жаңа мазмұн беру түрі көптеген драматургтердің көркемдік зерттеу объектісіне айналған.

Сәбит Мұқанов тартыс құруда өзіндік ізденіс-табыстарымен ерекшеленеді. Шығармашылығының айнымас өзегі – ұлылар өмірі тақырыбы болып келе жатқан драматург аса маңызды мәселелерді өз туындыларының тартымды түйіні ете білген. Жазушының тартыс құрудағы, дамытудағы және жеріне жеткізе шешудегі ұстанған тұрғысының даму барысын бақылау – күрделі мәселелердің бірі.

С. Мұқановтың «Шоқан Уәлиханов», «Қашқар қызы» пьесаларындағы тартыс сол кезең драматургияы үшін біршама ерекшеленеді. Драматург бұл туындыларына Шоқан өмірінің сан қилы оқиғаларға толы жекеленген кезеңін ғана арқау еткен, сол арқылы қоғамдық-әлеуметтік тартысты тереңірек көрсетуді мақсат тұтқан.

«Шоқан Уәлиханов» пьесасында тартыс үш бағытта өрбиді. Біріншісі, Шоқан мен патша әкімдерінің арасындағы тартыс;

екіншісі, Шоқан мен ауыл байларының арасындағы тартыс; үшінші, Шоқан мен Айжан сүйіспеншілігіне негізделген тартыс.

«Бұл пьесадағы конфликт басқа қазақ пьесаларындағыдай айқын көрініп тұрмайды, геройлардың әрекет – қимылдары сараң болғанмен, үніле қарасаң күшті, жан – жақты екенін аңғарамыз», – деген пікірді қостауға болады [3; 21].

Сәбит пьесаның басында көтерген конфликтіні пьесаның соңына дейін бәсеңдетпей, шиеленістіріп отырады. Негізгі кейіпкер Шоқан сахнаға шықпай жатып-ақ тартыс басталады. Әлі оқиғаларға араласа қоймаса да бас кейіпкер жайлы әңгіме жүріп жатады. Айтылып жатқан әңгімеден Шоқанның көзқарасы, ұстанған бағыты айқын көрінеді. Шоқан өмір сүрген орта қайшылыққа толы болды. Қараңғы қапас дүниемен күрес жүргізу бар мақсат-тілегіне айналған пьеса кейіпкерінің өмірі тартысқа толы болды, сондықтан Шоқан арманының орындалуында кедергілер көп болды.

Жалпы драмалық шығармада негізгі тартыспен қатар өрбитін бірнеше қосымша тартыстар да болады. Олар пьесадағы негізгі тартыспен бірге дамиды, оның шиеленісуіне жағдай жасайды, яғни негізгі тартыстан басқа талас-тартыстардың барлығы сол негізгі тартысқа қызмет етуі кажет. «Шоқан Уәлиханов» пьесасында негізгі тартыс желісі қоғамдағы қайшылықтармен жалғыз алысқан Шоқан тағдырына құралған. Даралап айтар болсақ, Шоқан және патша өкілдері, Шоқан және ауыл бай-феодалдары арасындағы бітіспес айқас, талас-тартысқа негізделген. Пьесаның бас қаһарманы Шоқан тар қапастан шығудың жолын іздейді, осы жолда талай қиыншылықтарға ұшырайды.

«Шоқан Уәлиханов» пьесасында іс әрекеттің барлығы бір мақсатқа бағытталған. Егер кейіпкерлерді жеке-дара алып қарасақ, әрқайсысының көздеген өз мақсаты бар: Шоқан халқының ауыр тұрмысын жақсартқысы келіп, өзі өмір сүрген орта заңдарына қарсы шығады; патша әкімдері қазақ елін бодандықта ұстауды мақсат етеді; Сұлтанғазы болса, Шоқанның орнын баспақ; Жақып шайқалған хан тұқымының шаңырағын қайта қалпына келтірмек. Пьесадағы кейіпкерлердің әрқайсысы өздерінің алдына қойған мақсатын жүзеге асыру үшін күреседі. Осы іс әрекеттердің барлығы да халқының қамын ойлаған, жарқын болашақты аңсаған Шоқан үшін қат-қабат кедергі болады, өмірінің қайғы-мұңға толуына, ақыр аяғында өлімге әкеп соғуына себепші болады. Іс-

әрекет бірлігін берік сақтап, барлық оқиғаны бір мақсатқа бағындыру драматургтен үлкен шеберлікті талап етеді. «Шоқан Уәлиханов» пьесасының құрылымында осы талаптар қатаң сақталған. Пьесада тартыс бірден көзге түсіп тұрмайды, бірте-бірте дамиды. Бас қаһарман Шоқан тартысқа бірден араласпайды, драматург әлеуметтік зор тартысты көрсетпес бұрын, оған алғышарт болатын оқиғаларды суреттеп отырады. Сөйтіп барып қана негізгі тартыс желісіне көшеді. Драматург пьесада оқиғалардың жүйелі түрде берілуіне көңіл бөлген.

«Шоқан Уәлиханов» пьесасында кейіпкерлер жанды әрекет үстінде көрінеді. С.Мұқанов адам характерлерін аша отыра, Шоқан басындағы ауыр трагедияның әлеуметтік қысымнан келіп туғандығын көрсетеді.

Шоқанның тұлғасын сахнаға шығару, оның өмір өткелдерін пьесада көрсету драматургтен көп ізденісті талап еткен. С.Мұқанов шығармаларына қатысты айтылған сын-пікірлерге көңіл қойып, мәтінге түзетулер енгізуде елгезек болғаны белгілі. «Шоқан Уәлиханов» пьесасы да он жылдан артық уақыт бойы үздіксіз өңделу үстінде болған. 1955 жылы соңғы нұсқа дүниеге келгенге дейін-ақ «Шоқан Уәлиханов» пьесасы театр репертуарына еніп, көрермен, оқырманның жақсы лебіздеріне ие болды, ғылыми еңбектерде де пьесаға орнықты баға берілді.

«Шоқан Уәлиханов» қазақ драматургиясының өркендеу жолындағы зор табыс. Автор театр репертуарына тарихи құнды да тұрақты шығармалар берумен қатар, әдебиеттік образдар көрмесіне Шоқанның, Сәкеннің бейнесін шеберлікпен апарып қосты». [9; 117]

«С.Мұқанов жан-жақты талант иесі. Ол қазақ әдебиетінің барлық жанрында еңбек етіп, оның өркендеуіне айрықша күш салып келеді. Оның «Күрес күндерінде», «Гвардия, алға!», «Шоқан Уәлиханов», «Сәкен Сейфуллин» тәрізді пьесалары ұлттық драматургиямыздың алтын қорына қосылды» [10;133].

Сәбит Мұқанов қаламынан Шоқан өміріне байланысты «Қашқар қызы» драмасы, «Аққан жұлдыз» романдары да дүниеге келді. «Шоқан Уәлиханов» драмасынан кейін жазылған «Қашқар қызы» драмасы Шоқанның жас жігіт шағын бейнелейді. Сәбит Шоқан өмірін барынша кең қамтып, мүмкіндігінше толық түрде оқырманға ұсынуды жөн көреді. Сол себептен бір тақырып төңірегінен

өзектес екі шығарма, яғни шартты түрде айтсақ пьеса-диалогия тудырады. Шоқан болған қалалар, архивтер, кітапханаларды Сәбит түгел аралайды. Ұйғыр халқымен де танысып-біліседі, Қашқар қаласында да болады.

«Қашқар қызы» пьесасында тартыс сырттай қарасаң екі адам арасында ғана өтіп жатқан сияқты, ал ішіне үңілсең саяси әлеуметтік зор тартысты көреміз. Драмада қызу тартыс, шым-шытырық оқиға көрінбейді, қайта оқиғалар сырттай қарағанда бір сарында, калыпты жағдайда өтіп жатқандай. Бірақ іштей айқасқан кейіпкерлерді көреміз. Пьесаның бас қаһарманы Шоқан алдына қойған мақсатына жету үшін күреседі; оның жолында кесе көлденең тұрып, қарсылық жасаушы күш Дамолла бар. Дамолла мен Шоқан арасындағы қайшылық өсе келе шиеленісіп, өзінің шарықтау шегіне жеткен.

Сәбит Мұқанов қандай жанрға, қандай тақырыпқа бармасын, ең алдымен зерттеу, барлау жұмысын жүргізетіні туралы жоғарыда атай өттік. Көп ізденісінің арқасында архивте 23-фондқа кезігуі жазушыға кемеңгер, тарихи тұлғаның көркем образын жасауға керекті қозғау салғанын білеміз. Бұл шамамен 1928-1929 жылдар болатын. Содан 1944-1945 жылдары Шоқан өміріне арналған «Нить Ариадны» пьесасының тууына дейін 14-15 жылдай уақыт өткен. Осы мезгіл ішінде жазушы қиялында Шоқан бейнесі әр қырынан танылып жатты. Материалдың көптігі сонша, жазушы 2 пьеса, роман-трилогия жазды.

«1962 жылы Шоқан образына жазушы ретінде емес, зерттеуші ғалым болып оралды. Көркем творчестволық мақсат жетегінде жүрген жазушының кенет ғылыми еңбекке ден қоюын қалай түсінуге болады. Бұған ең алдымен жазушының Шоқан Уәлиханов еңбектерінің академиялық басылымының редакциялық жұмысына қатысуы себепкер болды деп білеміз», – деген ұлы Мараттың сөздерінен біраз дүниенің жапсарын анықтауға болады.

Шоқан жайында көрген-білгенін, естігендерін, көптен бері жинаған ғылыми материалдарын қорытып, ой түйіндейді. Ғалым, оқымысты адамның қоғамдық ой мен ғылымға қосқан зор үлесін көрсетуді алдына мақсат етіп қояды. Сөйтіп, жазушы қиялынан Шоқан Уәлихановтың өмірі мен шығармашылығына арналған зерттеу еңбегі туады, кейін 1964 жылы қазақ әдебиетінің альптары – Абай мен Шоқан өмірі мен шығармашылығына арналған

«Жарқын жұлдыздар» деп аталатын еңбек те басылып шығады. Бұлардың барлығы да Шоқан жайлы романның алдындағы дайындық процесі болатын. Дайындық ұзақ уақытты қамтиды. 1966 жылы наурыз айында «Аққан жұлдыздың» алғашқы беттері дүниеге келе бастайды. Небары бір жылдың ішінде романның алғашқы кітабы жазылып бітеді. [11;323]. Тынымсыз еңбектенудің арқасында «Аққан жұлдыздың» екінші кітабы да жарық көреді, бірақ алғашқы кітаппен салыстырғанда екінші кітап ауыр, қиын жазылады. Шоқанның қып-қысқа ғұмыры 2 кітапқа сыймады. Сәбит Мұқанов үшінші кітапты қолға алады. Ұлымен әңгімесінде ол Шоқан жайлы жазылып жатқан дүниелер жайында: «Аса салмақты, ұлы тұлға ғой бұл! Жинаған материалдарым трилогияға сыймайды, кемінде әлі екі кітап жазуым керек», – деген екен. Қарап отырсаң, осынау материалды жинап, сұрыптап, ой-елегінен өткізу қаншама еңбекқорлықты қажет етеді. Бірақ жазушы ойлаған ойын жүзеге асыра алмай кетті. Шоқан туралы жазған еңбегінің 2 кітабы ғана аяқталды.

«Творчестволық күшім кетіп барады. Ең болмаса «Аққан жұлдызды» аяқтай алсам жақсы болар еді», – деп мазасызданған Сәбит текке бұлай демеген екен. Сөйтіп, Шоқан Уәлихановтың өмірі мен ғылыми ерлігі жайында айтылатын трилогия аяқталмай қалады. Қаншама қызықты да барынша кең ойлар оқырман жүрегіне жол таба алмай қалғаны өкінішті-ақ.

Тұжырымдай келгенде айтарымыз, Сәбит Мұқанов – қазақ әдебиетіндегі шоқантанудың негізін қалаған тұлғалардың бірі. Оның «Шоқан Уәлиханов» «Нить Ариадны», «Қашқар қызы» пьесалары мен «Аққан жұлдыз» романында Шоқан бейнесі көркемдік және тарихи дәлдікпен сомдалған. Жазушы Уәлихановтың тек ғалым ретіндегі қырын ғана емес, оның азаматтық, рухани болмысын, ішкі қайшылығын, гуманистік көзқарасын да терең ашып көрсете білді.

Сәбит Мұқановтың шығармаларында Шоқан – өз заманының озық ойлы тұлғасы, халыққа қызмет етуді мұрат тұтқан ағартушы ретінде бейнеленеді. Бұл туындылар арқылы автор Шоқан мұрасын кең аудиторияға жеткізіп қана қоймай, оны жаңа буын оқырманға үлгі етіп ұсынды.

Демек, Сәбит Мұқановтың шоқантанулық еңбектері тарихи жадымызды жаңғыртуда, ұлттық сана мен рухты тәрбиелеуде

маңызды рөл атқарады. Оның мұрасы – әдебиет пен тарихтың тоғысындағы құнды рухани қазына.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Әуезов М. Реалистік драма жолында. // Әдебиет және искусство. – № 11, 1954.
2. Нұрғали Р. Айдын. – Алматы: Өнер, 1985. – 399 б.
3. Ордалиев С. Конфликт және характер. – Алматы: Жазушы, 1971. – 183 б.
4. Муканов С. Нить Ариадны. – М., Искусство, 1954.
5. ҚРОМ 163.4 қор. №1 тізбе. №234, № 303 істер.
6. Мұхамеджанов Қ. «Шоқан Уәлиханов» пьесасы. // Социалистік Қазақстан, 1960. 13 ноябрь
7. Мұзапаров Ж. Шоқан туралы пьеса. – // Әдебиет және искусство. – №6, 1956.
8. Аманшин Б., Дүзенов М. «Шоқан Уәлиханов» // С.Мұқановтың жаңа тарихи драмасы Қазақстанның академиялық драма театрының сахнасында // Қазақ әдебиеті, 18 май. – 1956.
9. Нұртазин Т. Жазушы және өмір. – Алматы: Қазмемкөздбас., 1960. – 371 б.
10. Кәкішев Т. Сәбең әлемі. – Алматы: ҚАЗ ақпараты, 2000. – 271 б.
11. Қирабаев С. Талантқа құрмет. – Алматы: Жазушы, 1988. – 248 б.

СТУДЕНТТЕРДІҢ ОҚУ ҮРДСІНДЕ ЗАМАНАУИ ТЕХНОЛОГИЯ МЕН ПЛАТФОРМАЛАРЫН ПАЙДАЛАНУЫ, ЦИФРЛЫҚ МӘДЕНИЕТІ

Ж.Б.Төлегенова, магистр, аға оқытушы

М.К.Ертаева, магистр, аға оқытушы

*Дене шынықтыру және бұқаралық спорт академиясы,
Астана қ., Қазақстан*

Аннотация: Берілген мақалада білім беру ортасында қолданылатын заманауи платформалар мен бағдарламалар қарастырылған. Мақала студенттердің цифрлық мәдениетінің қалыптасуын зерттеген және оқу үрдісіне қолданылатын бағдарламалардың тиімділігін, кемшіліктерін, қиындықтарын, артықшылықтарын қарастырылған. Сонымен қатар мақалада заманауи технологияларға анықтайтын зертелім жасалынған. Мақала кезіргі заманға сай платформалардың түрлерін көрсеткен. Студенттердің

цифрлық мәдениетін дамыту үшін оқытушының рөлі және ықпалдылығы, қажеттілігі туындайтынын анықтаған.

Кілттік сөздер: цифрлық мәдениет, заманауи технологиялар, онлайн жүйесі, виртуалды сабақтар, оқу платформалар.

Студенттердің оқу үрдісінде заманауи технология мен платформаларды пайдалануы қазіргі білім беру жүйесінің маңызды аспектісі болып табылады. Бұл технологиялар оқу процесін тиімдірек, интерактивті және қолжетімді етуге мүмкіндік береді. Дегенмен, олармен бірге бірқатар қиындықтар да туындайды.

Заманауи технологиялар мен платформалардың артықшылықтары:

1. Қолжетімділік: Онлайн курстар мен платформалар студенттерге кез келген уақытта және кез келген жерде білім алуға мүмкіндік береді.

2. Интерактивтілік: Виртуалды сабақтар, вебинарлар және интерактивті тапсырмалар студенттердің белсенділігін арттырады.

3. Ресурстардың көптігі: Интернетте білім беру ресурстарының молдығы, видеолар, мақалалар, электронды кітаптар және т.б. студенттердің білімін тереңдетуге көмектеседі.

4. Жеке оқу траекториясы: Студенттер өздерінің оқу қарқынын және стилін таңдай алады, бұл олардың мотивациясын арттырады.

[1] Қиындықтар:

1. Техникалық мәселелер: Интернет байланысының нашарлығы, платформалардың жұмыс істемеуі немесе техникалық ақаулар студенттердің оқу процесіне кедергі келтіруі мүмкін.

2. Мотивацияның төмендеуі: Онлайн оқу кезінде студенттердің өз-өзін ұйымдастыруы қиын болуы мүмкін, бұл оқу мотивациясының төмендеуіне әкеледі.

3. Әлеуметтік байланыстардың жетіспеушілігі: Дәстүрлі оқу форматы студенттер арасында әлеуметтік байланыстарды нығайтуға мүмкіндік береді, ал онлайн оқу кезінде бұл байланыстар әлсіреуі мүмкін.

4. Ақпараттың артықшылығы: Интернетте көп ақпараттың болуы студенттердің шынайы және сапалы ақпаратты табуында қиындықтар туғызуы мүмкін.

5. Технологиялық сауаттылық: Барлық студенттер заманауи технологияларды тиімді пайдалану үшін қажетті дағдыларға ие болмауы мүмкін.

Заманауи технологиялар мен платформаларды оқу үрдісінде пайдалану студенттерге көптеген мүмкіндіктер ұсынады, бірақ олармен бірге қиындықтар да бар. Оқу мекемелері мен оқытушылар студенттердің осы қиындықтарды жоюға көмектесетін стратегияларды әзірлеуі қажет.

Қазіргі заманда білім беру жүйесі ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы мен цифрлық мәдениеттің қалыптасуымен тығыз байланысты. Студенттердің оқу үрдісінде заманауи технологиялар мен платформаларды пайдалану білім алудың тиімділігін арттыруға, оқу процесін жеңілдетуге және студенттердің цифрлық мәдениетін дамытуға мүмкіндік береді. Бұл мақалада студенттердің оқу үрдісінде заманауи технологиялар мен платформаларды пайдаланудың маңызы, олардың артықшылықтары мен кемшіліктері, сондай-ақ цифрлық мәдениеттің қалыптасуындағы рөлі қарастырылады.

Осы мәселеге байланысты келесі міндеттер қарастырылады:

1. Заманауи технологиялардың білім беру жүйесіндегі рөлі
2. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар
3. Оқу платформалары

1. Заманауи технологиялардың білім беру жүйесіндегі рөлі

1.1 Заманауи технологиялар білім беру жүйесінде маңызды рөл атқарады. Олардың көмегімен оқу процесі тиімдірек, интерактивті және қолжетімді болады. Төменде заманауи технологиялардың білім беру жүйесіндегі рөлін сипаттайтын бірнеше негізгі аспектілерді атап өтеміз:

1. **Интерактивтілік:** Заманауи технологиялар, мысалы, интерактивті тақталар, виртуалды шындық (VR) және кеңейтілген шындық (AR), оқушылардың оқу процесіне белсенді қатысуын қамтамасыз етеді. Бұл әдістер білім алушылардың қызығушылығын арттырады.

2. **Қолжетімділік:** Онлайн курстар мен платформалар (мысалы, Coursera, edX) білім алуға мүмкіндік береді, бұл әсіресе шалғай аудандарда тұратын адамдар үшін маңызды. Оқушылар кез келген уақытта және кез келген жерде білім ала алады.[2]

3. **Жеке оқу траекториялары:** Заманауи технологиялар арқылы оқушылардың жеке қажеттіліктеріне сәйкес оқу бағдарламаларын

жасауға болады. Мысалы, адаптивті оқу платформалары оқушылардың деңгейіне және оқу қарқынына қарай бейімделеді.

4. Ақпараттық ресурстар: Интернет арқылы білім алушылар әлемнің кез келген жерінен ақпаратқа қол жеткізе алады. Бұл оларға өз бетінше зерттеу жүргізуге, жаңа тақырыптарды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

5. Коммуникация және ынтымақтастық: Заманауи технологиялар оқушылар мен мұғалімдер арасында тиімді коммуникацияны қамтамасыз етеді. Виртуалды сыныптар, форумдар және әлеуметтік желілер арқылы білім алушылар бір-бірімен және мұғалімдерімен оңай байланыса алады.

6. Бағалау және мониторинг: Технологиялар арқылы оқушылардың жетістіктерін бағалау және мониторинг жүргізу оңай. Оқу нәтижелерін автоматты түрде жинау және талдау білім беру процесін жақсартуға мүмкіндік береді.

7. Креативтілік пен инновация: Технологиялар оқушылардың креативтілігін дамытуға ықпал етеді. Олар жобалық жұмыстар, мультимедиялық презентациялар және басқа да шығармашылық тапсырмалар арқылы өз идеяларын жүзеге асыра алады.[3]

Осылайша, заманауи технологиялар білім беру жүйесін жаңартып, оны тиімдірек, қызықтырақ және қолжетімді етеді.

2. Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар

2.1 Ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) білім беру процесінде маңызды рөл атқарады. Олар студенттерге ақпаратты жылдам табуға, өңдеуге және талдауға мүмкіндік береді. Мысалы, интернет арқылы студенттер әлемнің кез келген нүктесінен білім алуға, онлайн курстарға қатысуға, вебинарлар мен конференцияларға қатысуға мүмкіндік алады.

3.1. Оқу платформалары

Заманауи оқу платформалары, мысалы, Moodle, Coursera, edX, Khan Academy, студенттерге өздерінің оқу материалдарын ыңғайлы түрде ұйымдастыруға, тапсырмаларды орындауға және оқытушылармен байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Бұл платформалар оқу процесін интерактивті және қызықты етеді.

Ең бастысы студенттердің цифрлық мәдениеттің анықтамасын қарастыру қажет:

Цифрлық мәдениет – бұл ақпараттық технологияларды, интернетті және цифрлық құралдарды пайдалану арқылы қалыптасатын

мәдениет. Ол студенттердің ақпаратты іздеу, өңдеу, сақтау және бөлісу дағдыларын қамтиды. Цифрлық мәдениет студенттердің ақпараттық сауаттылығын арттырады, оларды сыни ойлауға, шығармашылыққа және инновацияларға ынталандырады.

Цифрлық мәдениеттің компоненттері

Цифрлық мәдениет бірнеше компоненттерден тұрады, оның ішінде:

– ақпараттық сауаттылық: студенттердің ақпаратты тиімді іздеу, бағалау және пайдалану қабілеті.

– цифрлық этика: интернетте және цифрлық ортада этикалық нормаларды сақтау.

– техникалық дағдылар: заманауи технологияларды пайдалану дағдылары.

– коммуникация дағдылары: цифрлық ортада тиімді қарым-қатынас жасау қабілеті.

Студенттердің оқу үрдісінде заманауи технологияларды пайдалану және оқу процесінде тиімді пайдалану мәдениеттілігін анықтау:

1. Оқу процесінің интерактивтілігі

Заманауи технологиялар оқу процесін интерактивті етеді. Студенттер онлайн платформаларда бір-бірімен пікір алмасып, топтық жобаларға қатыса алады. Бұл оларға өзара тәжірибе алмасуға, жаңа идеяларды талқылауға және бірлесіп жұмыс істеуге мүмкіндік береді.[4]

2. Жеке оқу траекториялары

Заманауи технологиялар студенттерге жеке оқу траекторияларын құруға мүмкіндік береді. Олар өздерінің қызығушылықтарына, білім деңгейіне және оқу қарқынына сәйкес материалдарды таңдай алады. Бұл студенттердің мотивациясын арттырады және оқу процесін тиімді етеді.

3. Уақытты басқару

Цифрлық құралдар студенттерге уақытты тиімді басқаруға көмектеседі. Оқу платформалары мен мобильді қосымшалар арқылы студенттер өздерінің оқу кестелерін жоспарлап, тапсырмаларды орындау мерзімдерін бақылап, оқу материалдарын уақытында қарап шығуға мүмкіндік алады.

4. Заманауи технологиялардың артықшылықтары мен кемшіліктері:

1. Артықшылықтары

– қолжетімділік: студенттер әлемнің кез келген нүктесінен білім алуға мүмкіндік алады.

– интерактивтілік: оқу процесі қызықты әрі тартымды болады.

– жеке оқу траекториялары: студенттер өздерінің қажеттіліктеріне сәйкес материалдарды таңдай алады.

2. Кемшіліктері

– техникалық мәселелер: интернеттің болмауы немесе техникалық ақаулар оқу процесін қиындатуы мүмкін.

– ақпараттық артықшылық: студенттер көп ақпараттың арасында адасып, қажетті мәліметтерді табуда қиындықтарға тап болуы мүмкін.

– цифрлық аландаушылық: цифрлық технологияларға тәуелділік студенттердің шынайы өмірдегі қарым-қатынасын азайтуы мүмкін.

Жоғарыда аталған мәселелерді шешу үшін студенттердің цифрлық мәдениетті дамыту қажеттілігі туындайды. Осы орайда алдымен білім беру бағдарламаларын анықтап, студенттерге дұрыс және тиімді пайдалануға бағыт бағдар беру оқытушылардың рөлі екендігі анықталады.

Цифрлық мәдениетті дамыту үшін білім беру бағдарламаларына ақпараттық сауаттылық, цифрлық этика және техникалық дағдыларды қамтитын курстар енгізу қажет. Бұл студенттердің цифрлық ортада тиімді жұмыс істеуіне көмектеседі.[5]

Оқытушылар цифрлық мәдениетті дамытуда маңызды рөл атқарады. Олар студенттерге заманауи технологияларды тиімді пайдалануды үйретіп, цифрлық этика мен ақпараттық сауаттылықты насихаттауы тиіс.

Студенттер цифрлық мәдениетті дамытуда белсенді рөл атқаруы керек. Олар өздерінің цифрлық дағдыларын жетілдіріп, жаңа технологияларды зерттеп, ақпараттық сауаттылықтарын арттыруы тиіс.

Студенттердің оқу үрдісінде заманауи технологиялар мен платформаларды пайдалану, сондай-ақ цифрлық мәдениеттің қалыптасуы білім беру жүйесінің тиімділігін арттыруға, студенттердің ақпараттық сауаттылығын дамытуға және оқу процесін интерактивті етуге мүмкіндік береді. Заманауи технологиялардың артықшылықтарын пайдалану, сонымен қатар олардың кемшіліктерін

ескеру, білім беру жүйесінің сапасын арттыруға ықпал етеді. Цифрлық мәдениетті дамыту үшін білім беру бағдарламаларын жетілдіру, оқытушылардың рөлін күшейту және студенттердің белсенділігін арттыру қажет. Тек осылайша біз заманауи білім беру жүйесін қалыптастыра аламыз, ол студенттердің қажеттіліктеріне жауап береді және оларды болашаққа дайындайды. Студенттердің білім алуын тиімдірек және қызықтырақ етуге мүмкіндік береді. Заманауи технологиялар, мысалы, онлайн курстар, интерактивті оқу құралдары, виртуалды шындық және мобильді қосымшалар, студенттердің оқу материалдарын меңгеруін жеңілдетеді.

Оқу процесінде технологияларды қолдану студенттердің өздігінен білім алу қабілетін арттырады, өйткені олар өз уақытында және өз қарқынында оқи алады. Сонымен қатар, онлайн платформалар арқылы студенттер әлемнің кез келген жерінен білім алуға мүмкіндік алады, бұл білім алудың шекараларын кеңейтеді.

Технологиялардың көмегімен студенттер арасында ынтымақтастықты арттыруға, пікір алмасуға және бір-бірімен тәжірибе бөлісуге мүмкіндік туады. Бұл, өз кезегінде, оқу процесінің сапасын жақсартады және студенттердің әлеуметтік дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Алайда, заманауи технологияларды тиімді пайдалану үшін білім беру мекемелері мен оқытушылардың дағдылары мен білімдері болуы қажет. Оқытушылардың технологияларды қолдану қабілеті, сондай-ақ студенттердің технологиялық сауаттылығы оқу процесінің табыстылығына әсер етеді.

Қорытындылай келе, заманауи технологиялар мен платформаларды оқу процесінде пайдалану студенттердің білім алуын жақсартып, оқу тәжірибесін байытады. Дегенмен, бұл технологияларды тиімді қолдану үшін тиісті дайындық пен қолдау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Давлетова А.Х. Информатиканы оқыту процесінде техникалық университет студенттерінің ақпараттық мәдениетін дамыту технологияларын жобалау / Монография. –2012. 290 б.
2. Баймахова А.Ш. және т.б. Заманауи білім беру технологиялары оқытудың тиімділігін арттыру құралы ретінде / / Қазіргі Заманғы Зерттеулер Бюллетені. – № 26. – 2019. – 14-16 б.

3. Есекеева А.а. оқытудың интерактивті әдістерін Қолдану Ерекшеліктері // құқықтанудың өзекті мәселелері Журналы. – Том. 62. – №2. – 2019. – 195-197 б.

4. Салтанаева Е.А., Эшлилиоглу Р. И. білім беруде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану // Новаум. Ру. – №12. – 2018.– 224-226 б.

5. Литус К.Д., Напалков С. в. МЕКТЕП оқушыларын тәрбиелеудегі QR кодтары //Халықаралық Студенттердің Ғылыми Бюллетені. – №5-4. – 2015.– 562-563 б.

КОМПЕТЕНТНОСТНЫЙ ПОДХОД И МЕТОДИЧЕСКАЯ КОМПЕТЕНТНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ: ОТ ИДЕЙ К ПРАКТИКЕ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

*Омарова Сафура Караулбековна, сеньор-лектор
Тлегенова Кулян Аубакировна, кандидат пед.наук
Академия физической культуры и массового спорта, г. Астана,
Казахстан.*

Аннотация. В статье рассматривается взаимосвязь компетентностного подхода и методической компетентности преподавателя. Определена роль историко-педагогического наследия в развитии современных методик. Обоснована значимость идей Ш. Уалиханова для формирования методической культуры педагога в условиях трансформации образовательной парадигмы.

Ключевые слова: компетентностный подход, методическая компетентность, профессиональная подготовка преподавателя, образовательная парадигма, Ш. Уалиханов, педагогическое наследие, личностно-ориентированное обучение.

Современное образование переживает переход от знаниецентрированной модели к парадигме, ориентированной на формирование ключевых компетенций личности, способной к саморазвитию, критическому мышлению и эффективной социальной адаптации. В этом контексте особую значимость приобретает компетентностный подход, в основе которого лежит идея формирования целостного набора знаний, умений, навыков и личностных качеств, необходимых для успешной деятельности в различных сферах жизни.

Реализация компетентностного подхода невозможна без высокоразвитой методической компетентности преподавателя, как ключевого элемента его профессиональной подготовки. Методическая компетентность обеспечивает способность педагога не только осмысленно выбирать эффективные формы, методы и технологии обучения, но и проектировать образовательный процесс с опорой на цели, ориентированные на развитие обучающегося как личности и субъекта деятельности.

Переосмысление исторического педагогического наследия, в частности, взглядов казахского просветителя и ученого Ш. Уалиханова, позволяет выявить глубокие ценностные основания для развития современной методической культуры педагога. Идеи Уалиханова о роли образования в развитии личности, общества и культуры созвучны принципам компетентностного и личностно-ориентированного подходов, формирующих сегодня методологическую основу образовательных стратегий.

Настоящая статья направлена на анализ взаимосвязи компетентностного подхода и формирования методической компетентности преподавателя в условиях современных образовательных вызовов, а также на осмысление преемственности между просветительскими идеями прошлого и практиками педагогической деятельности настоящего.

Современные изменения в системе образования обусловлены переходом от традиционной парадигмы, ориентированной преимущественно на передачу знаний, к новой парадигме, акцентирующей внимание на развитии личности обучающегося, его способностей к самостоятельному мышлению, принятию решений и применению знаний на практике. В этой связи компетентностный подход приобретает приоритетное значение, так как он направлен на формирование у обучающихся совокупности знаний, умений, навыков и личностных качеств, необходимых для успешной профессиональной и социальной реализации.

Одним из ключевых факторов успешной реализации компетентностного подхода выступает методическая компетентность преподавателя, которая представляет собой интегративную характеристику его профессиональной готовности к проектированию, организации и рефлексии образовательного процесса. Методически компетентный преподаватель не только владеет арсеналом

современных педагогических технологий, но и способен осмысленно применять их в соответствии с целями, потребностями и особенностями обучающихся.

В данной статье особое внимание уделяется преемственности между историко-педагогическим наследием и современными образовательными подходами. На примере просветительской деятельности Шокана Уалиханова можно выявить ряд идей, актуальных и сегодня: это стремление к развитию критического мышления, уважение к культурному многообразию, убежденность в необходимости образования как инструмента личностного и общественного развития.

Ш. Уалиханов рассматривал образование как важнейший фактор модернизации казахского общества. Его взгляды на воспитание и обучение базировались на ценностях гуманизма, нравственности, уважения к личности. Эти идеи созвучны современным требованиям к методической деятельности педагога, в частности – необходимости индивидуального подхода к обучению, ориентации на личностные и метапредметные результаты.

Современные исследования в области педагогики подтверждают, что методическая компетентность формируется не только на основе овладения методиками и технологиями, но и через осознание ценностных основ педагогической деятельности. В этом аспекте историческое наследие отечественных мыслителей, включая Ш. Уалиханова, может служить не только источником вдохновения, но и методологической основой при подготовке будущих преподавателей.

Таким образом, переход от идей к практике требует не только технического овладения методами, но и глубокой внутренней ориентации преподавателя на развитие личности обучающегося. Это возможно только в том случае, если преподаватель самосознательно выстраивает свою методическую позицию, опираясь как на современные достижения педагогической науки, так и на национально-культурное наследие.

Компетентностный подход в образовании стал предметом активного научного осмысления с начала XXI века, когда в условиях глобализации и ускорения темпов социальных и технологических изменений потребовалась переориентация образовательных систем на подготовку выпускников, способных к непре-

рывному саморазвитию, адаптации и творческому решению профессиональных задач. Согласно Т.М. Давыдовой, компетентностный подход представляет собой педагогическую стратегию, ориентированную на формирование у обучающегося совокупности ключевых и профессиональных компетенций, необходимых для успешной жизнедеятельности в современном обществе [Давыдова, 2015].

Методическая компетентность преподавателя, как один из центральных компонентов его профессионализма, детально исследуется в работах Зеера Э.Ф., Селевко Г.К., Монахова В.М. Эти авторы подчеркивают, что методическая компетентность включает в себя способность проектировать образовательный процесс, использовать современные педагогические технологии, проводить объективную оценку достижений обучающихся и осуществлять рефлексию профессиональной деятельности [Зеер, 2003; Селевко, 2004].

В отечественной педагогике особое внимание уделяется преемственности в обучении и воспитании. Исследования Ш.А. Амонашвили и В.А. Сластенина подчёркивают важность ценностных основ педагогической деятельности и личностной позиции учителя, как определяющих факторов в развитии методической компетентности. Эти подходы находят отклик в идеях казахских просветителей, в частности – Ш. Уалиханова, чьи взгляды на образование отличались гуманистической направленностью и вниманием к культурным, моральным и личностным аспектам обучения.

Ш. Уалиханов в своих трудах утверждал, что образование должно способствовать развитию ума, нравственности и патриотизма. По мнению современных исследователей, его идеи могут рассматриваться как прообраз компетентностного подхода, так как акцентируют внимание на всестороннем развитии личности и социальной ответственности (Жаназарова, 2020; Алимкулова, 2022). В этом контексте включение историко-педагогического наследия в содержание методической подготовки преподавателей позволяет обеспечить её не только технологическую, но и мировоззренческую целостность.

Также в трудах зарубежных педагогов, таких как Н. Nutmacher и Р. Rychen, подчеркивается, что профессиональная компетентность преподавателя, включая методическую, невозможна без

формирования рефлексивной культуры и способности к педагогическому самоанализу, что напрямую соотносится с современными требованиями к качеству образования.

Таким образом, анализ научных источников свидетельствует о высокой значимости компетентного подхода как методологической базы для подготовки педагогических кадров, и методической компетентности – как его ключевого звена. Переосмысление идей Ш. Уалиханова в контексте современных образовательных реалий позволяет укрепить культурную и гуманитарную составляющую профессиональной подготовки преподавателей, обеспечивая её соответствие вызовам XXI века.

Компетентный подход в образовании является стратегическим ориентиром современной педагогической практики, направленным на всестороннее развитие личности обучающегося. Эффективная реализация этого подхода невозможна без наличия у преподавателя высокой методической компетентности, включающей умение проектировать, организовывать и оценивать образовательный процесс в соответствии с актуальными требованиями и потребностями студентов.

Анализ просветительского наследия Ш. Уалиханова позволяет выявить ценностные основания, созвучные современной образовательной парадигме: гуманизм, культурная идентичность, развитие критического мышления, ответственность за общественное благо. Эти идеи не только не теряют своей актуальности, но и могут служить методологической и содержательной опорой при формировании методической культуры современного педагога.

Переосмысление и интеграция историко-педагогического опыта в подготовку преподавателей способствует формированию профессионального сознания, основанного на преемственности традиций и инновационном подходе к обучению. Это особенно важно в условиях трансформации системы образования, когда преподавателю необходимо не просто владеть методиками, но быть носителем ценностей, способствующих воспитанию и обучению компетентной и социально ответственной личности.

Таким образом, синтез идей просветительского прошлого и требований современной педагогики открывает новые перспективы в развитии методической компетентности преподавателей и укреплении качества образования в целом.

Список литературы:

1. Давыдова Т.М. Компетентностный подход в образовании: содержание, структура, реализация // Педагогика. – № 4. – 2015. – С. 17–22.
2. Зеер Э.Ф. Компетентностный подход к модернизации профессионального образования // Высшее образование в России. – № 4. – 2003. – С. 23–30.
3. Селевко Г.К. Компетентностный подход в образовании // Народное образование. – № 5. – 2004. – С. 58–64.
4. Монахов В.М. Методическая подготовка педагога в условиях компетентностной парадигмы образования // Вестник педагогических наук. – № 2. – 2016. – С. 12–18.
5. Сластенин В.А., Лизинский В.С., Тихомирова Л.Н. Педагогика: Учебник для бакалавриата. – М.: Академический проект, 2012. – 384 с.
6. Амонашвили Ш.А. Гуманно-личностный подход к детям в образовательном процессе. – М.: Сфера, 2002. – 192 с.
7. Жаназарова А.К. Историко-педагогическое наследие Ш. Уалиханова и его значение в современной образовательной системе // Вестник КазНПУ им. Абая. Серия «Педагогические науки». – № 3(67). – 2020. – С. 91–95.
8. Алимкулова Г.Н. Педагогические идеи Ш. Уалиханова как основа формирования духовных ценностей молодежи // Вестник КазНУ. Серия педагогики. – № 1(70). – 2022. – С. 74–78.
9. Rychen D.S., Salganik L.H. (Eds.) Defining and Selecting Key Competencies. – Göttingen: Hogrefe & Huber Publishers, 2001. – 221 p.
10. Hutmacher W. Key competencies for Europe // Report of the Symposium on Key Competencies, Council of Europe. – 1997.

ТРАДИЦИОННЫЕ КАЗАХСКИЕ ИНСТИТУТЫ РАЗРЕШЕНИЯ СПОРОВ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО СПОРТИВНОГО АРБИТРАЖА

*К.Б. Касымова, доктор философии (PhD)
Академия физической культуры и массового спорта,
г. Астана, Казахстан*

Аннотация. В статье рассматривается традиционный суд биев и проводится параллель с современным спортивным арбитражем. Отмечается, что право является основным регулятором спортивных отношений. Выявлены и проанализированы основные принципы судопроизводства биев. Проведен сравнительный анализ основных принципов суда биев с арбитражными разбирательствами в международном спортивном праве. Отмечается отсутствие национального спортивного арбитража.

Ключевые слова: суд биев, спортивный арбитраж, правоотношения, разрешение споров, CAS.

Необходимость регулирования отношений в сфере спорта очевидна и бесспорна. В сфере спортивных отношений важнейшим социальным и законодательным регулятором на сегодняшний день выступает право, как совокупность устанавливаемых и охраняемых государственной властью норм и правил, регулирующих отношения субъектов. Вместе с тем, говоря о нормативных источниках в сфере спорта, необходимо помнить о правилах «мягкого права» – *lex sportiva*, которые составляют основную нормативную базу спорта. По мнению зарубежных авторов, *lex sportiva* – это «совокупность правил поведения, выработанных национальными и международными неправительственными организациями Олимпийского движения, которые получают широкое признание, по крайней мере среди тех, кто демонстрирует намерение участвовать в спортивной деятельности» [1, 63-64]. Также *lex sportiva* определяется как «система для применения спортивных нормативных правил на международном спортивном уровне, являющуюся особым рода правовым порядком, который имеет свой собственный юридический орган Международный спортивный арбитражный суд (далее — CAS), целью которого является защита и обеспечение применения его положений» [2, 2190].

В соответствии со Спортивно-арбитражным кодексом – «Code of Sports-related Arbitration» (далее — CSA) для разрешения международных спортивных споров существует два органа:

1. Международный спортивный арбитражный совет (The International Council of Arbitration for Sport – ICAS);

2. Международный спортивный арбитражный суд TAS/CAS (The Court of Arbitration for Sport – TAS/CAS) [3].

Деятельность CAS свидетельствует о стабильно растущей динамике развития арбитражных механизмов в современном спорте. Так согласно официальным данным CAS в предыдущем олимпийском цикле было рассмотрено следующее количество дел: 2021 год – 996; 2022 год – 830; 2023 год – 942 [4].

Опираясь на официальную статистику можно сделать вывод о признании внесудебного порядка разрешения споров в сфере спорта, как эффективного механизма правового регулирования деятельности субъектов спорта как национального, так и международного уровня.

Внесудебное урегулирование споров имеет глубокие исторические корни в системе права многих государств. Не является исключением и Казахстан. Достоянием казахского народа является Суд биев – степных судей, решения которых были в более высоком почете у народа, нежели решения мировых судов. Описание системы и принципов функционирования Суда биев закреплено в труде казахстанского ученого Шокана Уалиханова «Записка о судебной реформе. Суд биев в древней народной форме (28 февраля 1864 г.)» [5]. В юридической науке Казахстана бия определяют, как «человек с широким кругом полномочий. В первую очередь, это наставник, пастырь, знаток обычного и международного права у казахов, советник хана» [6, 23].

Исследуя систему и принципы Суда биев, можно сделать вывод о параллелях с системой и принципами CAS.

В труде Ш. Уалиханова для исторических и сравнительно-правовых параллелей в аспекте спортивного права и международного спортивного арбитражного суда важно выделить следующие основные принципы Суда биев:

Первый — принцип добровольности, который подтверждается такими положениями как: «Бий тогда только судья, когда к нему обращаются тяжущиеся,», «Бии приступают к разбору дел только

по жалобе частных лиц или по сообщениям полицейских и других властей.», «Тяжущимся киргизам предоставляется свободное право обращаться к любому из лиц, пользующихся судебским *renommée*,...» [5].

Второй — принцип автономности. «Возведение в звание бия не обуславливалось у киргиз каким-либо формальным выбором со стороны народа и утверждением со стороны правящей народом власти;...», «Бий никем формально не избираются и формально никем не утверждаются. Значение их основано на частном авторитете, который приобретают они так же, как в Европе поэты, ученые и адвокаты.» [5].

Третий — принцип гибкости процедур. Ш. Уалиханов отмечает, что «Главное достоинство суда биев, по нашему мнению, заключается в отсутствии формальностей и всякой официальной рутины.».

Четвертый — принцип авторитетности биев. «Чтобы приобрести имя бия, нужно было киргизу не раз показать перед народом свои юридические знания и свою ораторскую способность.», «... , только потеря авторитета лишает его бийского звания» [5].

Вышеперечисленные принципы Суда биев также наблюдаются и в системе Международного спортивного арбитражного суда, деятельность которого в первую очередь регулируется Спортивно-арбитражным кодексом.

Однако основанием для обращения в Международный спортивный арбитражный суд является наличие действительной арбитражной оговорки, что закреплено в CSA (пункт R27) «Настоящие Процедурные правила применяются всякий раз, когда стороны договорились передать спор, связанный со спортом, в CAS. Такая ссылка может вытекать из арбитражной оговорки, содержащейся в контракте или регламенте, или по причине более позднего арбитражного соглашения (обычное арбитражное разбирательство), или может включать апелляцию на решение, вынесенное федерацией, ассоциацией или органом, связанным со спортом, если уставы или положения таких органов или конкретное соглашение предусматривают апелляцию в CAS (апелляционное арбитражное разбирательство).».

Система CAS сформировалась и функционирует отдельно от судебной системы, существующей в любом из государств и не

связана с международными судами. Согласно CSA (пункт R45) Арбитражная комиссия решает спор в соответствии с нормами права, выбранными сторонами или, при отсутствии такого выбора, в соответствии с швейцарским законодательством. Вместе с тем, В Соглашении между Международным Олимпийским комитетом и Швейцарией от 1 ноября 2000 г. со стороны Швейцарии признано, что базовым принципом решения любых конфликтов между МОК и Швейцарией является исключительно принцип переговоров (ст. 15 Договора — англ. «Settlement of disputes»). Такое положение свидетельствует об автономности CAS.

Нормы CSA предусматривают оперативные сроки получения окончательного решения (в сравнении с «классическими» судами), что весьма важно для сторон спора в международном и профессиональном спорте. К примеру, пункте R44.4 CSA устанавливает, что с согласия сторон президент Подразделения или Комиссия могут действовать ускоренным образом и могут издавать соответствующие указания для этого.

Норма CSA (пункт S 14) устанавливает, что в список арбитров назначаются только лица с соответствующей юридической подготовкой, признанной компетентностью в области спортивного права и / или международного арбитража, хорошим знанием спорта в целом и хорошим опытом в медиации. Тем самым, к арбитрам предъявляются требования не только о профессиональных знаниях, но и ряд требований репутационного характера, подтверждающих их признанность в сфере спорта.

Вышеизложенные нормы и положения подтверждают, что традиционный Суд биев и спортивный арбитраж имеют ряд общих черт по таким признакам как автономность, добровольность, гибкость процедур, авторитетность судей. Отличительными же признаками являются открытость процессов и примирительный подход.

В настоящее время в Республике Казахстан правовое регулирование общественных отношений в сфере спорта достаточно развито. Государство своевременно реагирует на актуальные потребности отрасли и проводит соответствующую актуализацию отраслевого законодательства. Так Главой государства К.К. Токаевым в апреле текущего года подписан Закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты

Республики Казахстан по вопросам физической культуры и спорта, а также исключения излишней законодательной регламентации» [7].

Вместе с тем остаются пробелы правового регулирования общественных отношений в сфере спорта, и одним из них является отсутствие спортивного арбитража. В отличие от многих других стран, где действуют специализированные арбитражные органы для разрешения спортивных споров, в Казахстане такие дела рассматриваются в общих судебных инстанциях или в рамках национальных и международных спортивных организаций. К примеру, Антидопинговые правила Республики Казахстан (утв. Приказом Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 19 сентября 2014 года № 18 «Об утверждении») в качестве уполномоченного органа по проведению слушаний и вынесения решений о возможном нарушении антидопинговых правил определяет Дисциплинарную антидопинговую комиссию при Национальной антидопинговой организации. Апелляция подается в Апелляционную комиссию. Далее Республиканская (региональная) и местная аккредитованная спортивная федерация на основании решения Дисциплинарной антидопинговой комиссии применяет меры, в том числе спортивную дисквалификацию, в отношении спортсменов и животных, участвующих в спортивном соревновании. Механизмы обжалования или обращения в спортивный арбитраж данным нормативным-правовым актом не предусмотрен, в связи с этим защита гражданских прав представляется возможным через обращения в суды как это предусмотрено гражданским законодательством Республики Казахстан [8].

Исторический и сравнительно-правовой анализы показывают, что принципы Суда биев не утратили своей значимости и могут быть полезны в современных арбитражных процедурах. Включение традиционных методов в систему спортивного арбитража способствовало бы большей гибкости и эффективности разрешения конфликтов в спорте. Развитие независимого спортивного арбитража в Казахстане могло бы стать важным шагом к повышению правовой определенности и защиты интересов субъектов спорта на национальном уровне.

Список литературы:

1. Захарова Л. И. «О спорт, ты – мир!». Роль международного права, *lex sportiva* и *lex olympica* в регулировании международных спортивных отношений. 2-е изд, перераб. и доп. Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing: монография. – М.: ГИ «Центральная типография», 2015. – 277 с.
2. Панагиотополос Д. П. Перспективы развития спортивного права и *Lex Sportiva* / Перевод с англ. О. А. Шевченко, Е. А. Кашехлебова // Актуальные проблемы российского права. – 2014. – №10(47). – С. 2187-2196.
3. Code of Sports-related Arbitration. In force as from 1 February 2023 / [Электронный ресурс]. – <https://www.tas-cas.org/en/icas/code-icas-statutes.html>.
4. CAS Statistics 1986 – 2023 / [Электронный ресурс]. – <https://www.tas-cas.org/en/general-information/statistics.html>.
5. Чокан Валиханов. Записка о судебной реформе. Суд биев в древней народной форме (28 февраля 1864 г.).
6. Усеинова К.Р. К вопросу о значении понятия «Бий» // Вестник КазНУ. Серия юридическая. №2 (70) – 2014. – С. 20-23.
7. Главой государства подписан Закон «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам физической культуры и спорта, а также исключения излишней законодательной регламентации» / [Электронный ресурс]. – <https://www.akorda.kz/ru/glavoy-gosudarstva-podpisan-zakon-o-vnesenii-izmeneniy-i-dopolneniy-v-nekotorye-zakonodatelnye-akty-respubliki-kazakhstan-po-voprosam-fizicheskoy-kultury-i-sporta-a-takzhe-isklyucheniya-izlishney-zakonodatelnoy-reglamentacii-153114>.
8. Приказ Министра культуры и спорта Республики Казахстан от 19 сентября 2014 года № 18 «Об утверждении антидопинговых правил Республики Казахстан» (с изменениями от 04.03.2020 г.).

ҚАЗАҚТЫҢ КҮЙ ӨНЕРІНІҢ ТАРИХЫ

Н.Е.Шаихова, 4 курс студенті

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан*

Аннотация. Қазақ күй өнері туралы белгілі қазақ мәдениетін зерттеген этнографтар мен тарихшылар және ақын-жазушылардың еңбектері негізінде қазақ күй өнерінің тарихын қарастырылды. Айқын болмаса да белгілі бір мөлшерде күйдің шығу тарихын ашып көрсетуге тырыстық. Жалпы қазақ күй өнері қай кезден басталғаны мен күй сөзінің түпкі мазмұнын, нақты қай кездерде алғаш пайда болғаны қозғалды.

Кілт сөздер: қазақ, күй, өнер, дерек, тарих, мәдениет, аспап.

Жалпы алып қарасақ, қазақ күй өнері туралы нақты жазылып кеткен тың тарихи дерек жоқ, біз тек белгілі қазақ мәдениетін зерттеген этнографтардың, тарихшылардың және жазушылардың арқасында ғана айқын болмаса да белгілі бір мөлшерде тарихын білеміз. Жалпы қазақ күй өнері қай кезден бастап белгілі, күй сөзінің түпкі мазмұнын, нақты қай кездерде алғаш пайда болғанын қарастырайық. Күй сөзі қазақ тілінде бірнеше мағынаны білдіреді. Олардың ара-жібін ашып, жіктеп кеткен Ақселеу Сейдімбектің еңбегіне сүйенсек:

Күй – қазақтың аспаптық музыкасы.

Күй – адамның белгілі бір эмоциялық күйі. Бұл сезім қуанышты да, мұңды, қайғылы да болуы мүмкін. Адамның көңіл-күйі.

Күй – бұл сонымен қатар бұйрық райда жасалған сөз. Мысалы, «Отан үшін отқа түс – күймейсін» деген тіркесте осындай мағына береді.

Күйші – қазақтың аспапты музыкасын шығаратын және оны музыкалық аспаптарда орындайтын адам.

Күйлі – адамның өмір сүру деңгейі, тұрмыстық жағдайының жақсы болуы.

Күйік – өртелген, отқа күйген жердің ізі.

Күйсіну – көңілі түсіп, мұңға, қайғыға батуы [1].

Осы сөздердің біз бір-бірімен тығыз қарым-қатынаста екенін көре аламыз, күй түбірі бар сөздердің басым көпшілігі сезіммен байланысады.

Жалпы тарихи деректерге көз жүргіте кетсек, Махмұд Қашқаридің «Түркі тілдерінің сөздігі» (XI ғ.) атты еңбегінде «көк» деген сөз «күй» ұғымында қолданылады. Мысалы, Күлтегін, Білге Қаған ескерткіштеріне сүйенсек Еуразияның жазық даласында VI-VIII ғасырларда мекен еткен Түрік қағанатының билеушілері, қағандары өздерін «Көк түрік» деп атаған. Осыған орай күй өнері тәңірлік кезеңнен басталып келе жатыр және онымен сабақтас деп санай аламыз.

Күй өнерінің тәңірлік наным-сеніммен байланысты екеніне куәгерлік тарихи этнографиялық мәліметтер бар. Байырғы түркі заманында, қағандық кезеңде халық арасында әр таңғы уақытты күй ойнап қарсы алу дәстүрі болған. Нақтырақ айтқанда, ол кезде күй дәстүр болып емес, тәңірлік наным сенімнің белгілі бір рәсімі болып саналды. Б.з.б. I ғасырда өмір сүрген грек тарихшысы Квинт Курций Руф «Ескендір жорығы» атты еңбегінде көшпелі халықтың Ұлыстың ұлы күні наурыз маз-мейрамын қалай мерекелеп, думандатқанын қағаз бетіне түсіріп кеткен. «Көшпенділер ұлыстың ұлы күні қаған ордасында жалау көтеріп, алаңда шымқай қызыл киген 365 өнерпаз бала күй тартады. Одан соң елдің абызы, бақсысы қағанаттың үміт-тілегін Тәңірге жеткізетін қобызбен тоғыз күй орындайды», – деп жазады [2, 227].

Қағанат кезінде орындалатын күйлердің саны бір жылдың құрамындағы күндер бойынша 365-ке сәйкес болған. Мұны «Тәңірінің 365 тармақ күйі» деп атаған [1, 33]. Құдайберген Жұбановта өз «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» деген еңбегінде «күй» сөзіне қатысты ой-тұжырымын жазып кеткен. Қазақ тіліндегі «күй» сөзі шағатай, көне ұйғыр, анатолія түріктерінің тілдерінде «көк» түрінде айтылуы заңды құбылыс. Себебі қазақ тіліндегі кейбір «и» дыбыстары бұл тілдерде «к» не «г»-ге айналып отырған. Мысалы, қазақша «байламақ» сөзі оларда «бағламақ», ал «тимек» — «текмек» болып айтылады. Сол сияқты, қазақтың «күй» сөзі бұл тілдерде «көк» деп өзгеріске ұшырауы табиғи жағдай.», – дейді [3, 309]. Бұл айқындаманы қазақ тіл білімінің негізін қалаушы, ұлы ғалым Құдайберген Жұбанов пен қазақ күй өнерінің алғашқы іргетасын қалаған академик Ахмет Жұбанов өздерінің зор ниеттерімен қолдап, дәріптейді.

Ақселеу Сейдімбек те ««Күй» сөзімен басталатын кез келген ұғым сезімге байланысты, эмоциялық реңкке ие. Бұл сөз көш-

пенділердің ең қасиетті түсінігі – Тәңірге деген наным-сенімімен тығыз байланысты болған. Сондықтан да, «күй» сөзі бастапқыда Тәңірлік табиғаттағы құбылысты білдірген деген тұжырым жасауға болады. Ол Тәңірдің үнін, оның дыбыстық көрінісін жеткізетін мағынада қолданылғаны байқалады», – деп жазып кетіп кетіп, Құдайберген Жұбановтың көзқарасын қолдаған [1, 32].

Қазақ музыкалық өнері, әсіресе күй жанры, қазақ халқының ежелгі көшпелі өмір салтына тікелей байланысты қалыптасты. Көшпелі өмір салтының музыкалық өнердің дамуына әсері терең және көпқырлы болды. Қазақ халқының рухани мәдениеті мен өнері, оның ішінде музыка, табиғатпен, әлеуметтік құрылыммен және күнделікті тұрмыс-салтпен тығыз байланыста дамыды. Көшпелі өмір салтының өзі музыкалық шығармашылықтың дамуына, оның жанрлық түрлерінің қалыптасуына, орындаушылық дәстүрлердің бекітілуіне әсер еткен негізгі факторлардың бірі болды.

Қазақ халқының тұрмыс-салты мен дүниетанымының негізінде табиғатпен тығыз байланыс жатты. Табиғат, оның өзгерістері мен құбылыстары, қазақ халқының өмірінде тек табиғи орта ғана емес, сондай-ақ рухани және әлеуметтік өмірдің маңызды бөлігі болып саналды. Бұл қазақ халқының музыкалық шығармашылығына да, әсіресе күй жанрына, үлкен ықпал етті. Күй жанры табиғаттың бейнесін, оның құбылыстарын бейнелеп қана қоймай, адам мен табиғат арасындағы терең қарым-қатынасты сипаттайтын маңызды құралға айналды.

Көшпелі өмір салты қазақ халқының күнделікті өмірінің әрбір кезеңінде табиғаттың құбылыстарын сезінуі мен онымен үйлесімді өмір сүруге негізделді. Қазақтар табиғатқа тек пайдалану объектісі ретінде қарамаған, сонымен қатар оны өздерінің өмірінің, рухани элементінің бөлшегі ретінде қабылдаған. Олардың дүниетанымында табиғаттың әрбір элементі: тау, өзен, орман, дала, ауа, күн мен түн өз маңыздылығын, құндылығын иеленген. Қазақтар үшін табиғат — өмірдің ажырамас бөлігі, ол тек тіршілік ету орны ғана емес, сонымен бірге адам баласының рухани дамуына ықпал ететін орта болып табылды. «Музыка көшпенділердің өмірін тереңінен бойлап, оның ішінде физикалық және рухани элементтерді біріктіріп, қасиетті ақпаратты жеткізді. Ол адам мен ғалам, болмыс пен басқа болмыс, өмір мен өлім арасындағы байланыс құралы болды, адам

мен әлем арасындағы өзіне тән кодталған қарым-қатынас тәсілі.» [4, 13].

Көшпелі халық табиғаттың өзгерістерін терең сезініп, оған құрметпен қарауды талап етті. Қоғамның барлық мүшелері табиғаттың әрбір құбылысын өздерінің өмірлік философиясына, тұрмыс-салтына және мәдениетіне сіңірді. Көшпелі халықтың тұрақты көшіп-қонуы, жыл мезгілдерінің ауысуы, табиғаттағы әрбір өзгеріс күй жанрының мазмұнын құрауға ықпал етті. Мысалы, көктемнің келуі, жаздың ыстығы, күздің алтын түстері мен қысқы аяз — мұның бәрі табиғаттың түрлі құбылыстары қазақ күйінде өз көрінісін тапты. Бұл күй шығармашылығында табиғаттың өзіндік қасиеттерін, оның адам өміріндегі орны мен рөлін көрсетуге мүмкіндік берді.

Күй арқылы тыңдаушы табиғаттың нәзік ерекшеліктерін, оның тыныштығы мен қаталдығын, адам мен табиғат арасындағы үйлесімділікті көре алды. Күй жанры табиғаттың өзгерістері мен жыл мезгілдерінің ауысуының адам өміріндегі орны мен маңызын көрсету арқылы халықтың дүниетанымын кеңінен ашып көрсетті.

Мысалы, көктемнің келуі туралы күйлер көктемнің жаңару, өмірдің ояну кезеңі екенін білдірсе, қысқы күйлер табиғаттың қаталдығы мен аязды кезеңін сипаттайды. Күзде, табиғаттың алтын түстермен жайқалып өсуі мен молшылықтың белгісі ретінде көрінетін сәттер күйде бейнеленген. Сондай-ақ, желдің дауылы, қардың жаууы, жауын-шашынның дыбыстары сияқты табиғаттың басқа да құбылыстары күй арқылы тыңдаушыларға жетті. Әрбір күй өзінің музыкалық құрылымымен табиғаттың терең мәнін, оның құндылығын көрсетіп, халықтың табиғатқа деген терең сүйіспеншілігін бейнеледі. Күй жанры осы құбылыстарды музыкалық түрде сипаттап, тыңдаушылардың жүрегінде табиғатқа деген махаббат пен құрмет сезімін оятты.

Көшпелі халықтың өмірі табиғаттың әрқашан өзгеріп отыратын құбылыстарына байланысты болғандықтан, күй шығармашылығы осы өзгерістерге бейімделіп, оған жауап ретінде пайда болды. Күйдің орындалуы да табиғаттың әртүрлі құбылыстарының әсерінен өзгеріп отырды. Мысалы, дауылды күндері шығарылған күйлердің ритмі мен дыбысы, желдің шуылы мен қатты аяздардағы күйлердің ерекшеліктері, оның құрылымы мен орындау тәсілдері табиғаттың осы құбылыстарына сәйкес болды. Бұл күйдің

терең мағынасын тыңдаушыға жеткізуде оның табиғатпен үндестігін қамтамасыз етті.

Көшпелі өмір салты күйдің тек табиғатты бейнелеумен шектелмегенін, сонымен қатар адамның ішкі дүниесін, оның табиғатпен байланысын сипаттағанын көрсетеді. Қазақ күйі табиғатпен бірге адамның рухани әлемі мен ішкі күйін де бейнеледі. Күй жанры адамның көңіл-күйін, сезімін табиғаттың тыныштығы мен дауыстылығымен, оның маусымдық өзгерістерімен байланыстырып көрсетті. Күйде адамның қуанышы мен қайғысы, табысы мен қиыншылықтары табиғаттың түрлі күйімен байланысты баяндалды. Бұл күйдің адамның жан дүниесінің тереңдігін көрсететін басты ерекшелігі болып табылады.

Қазақ халқы табиғаттың әртүрлі құбылыстарын тек сыртқы әсер ретінде қабылдап қана қоймай, оны өзінің ішкі әлемімен байланыстыра отырып, осы құбылыстарды рухани тұрғыда бағалаған. Күй, өз кезегінде, осы ішкі әлем мен табиғат арасындағы байланыспен үйлесімділікті көрсетуге арналған. Күй арқылы адам өз сезімдерін, эмоцияларын табиғаттың құбылыстарымен байланыстырып, ішкі әлемінің тыныштығы мен күйзелісін жеткізді. Осылайша, күй жанры адам мен табиғаттың арасындағы терең байланысты, олардың бір-біріне әсерін білдіретін маңызды құрал болды.

Көшпелі өмір салты қазақ музыкалық өнерінің дамуына ерекше ықпал етті, оның ішінде күй жанрының қалыптасуында табиғатқа деген қарым-қатынас ерекше орын алды. Табиғаттың құбылыстары мен өзгерістерінің күйде бейнеленуі қазақ халқының дүниетанымын, оның табиғатпен және қоғаммен байланысын ашып көрсетті. Күй жанры табиғаттың нәзік өзгерістерін, маусымдық ауысуларды, күн мен түннің алмасуын, табиғаттың тыныштығы мен дауылының арасындағы үндестікті суреттеді. Бұл күйдің табиғатпен терең байланысын көрсетіп, адамның ішкі әлемі мен табиғаттың өзара үйлесімін бейнелеуге мүмкіндік берді. Көшпелі қоғамның табиғатпен тығыз байланыс орнатуы қазақ музыкалық өнерінің негізі болып қалды, ал күй жанры осы дәстүрлерді сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізуде маңызды рөл атқарды.

Көшпелі қоғамның әлеуметтік құрылымы қазақ музыкалық өнерінің қалыптасуына және оның жанрлық ерекшеліктерінің дамуына айтарлықтай әсер етті. Қазақ халқының әлеуметтік құрылымы дәстүрлі түрде рулар мен тайпаларға бөлінген, бұл

әрбір топтың өзіндік ерекшеліктері, салт-дәстүрлері, мәдениеті мен дүниетанымы болуына себеп болды. Әлеуметтік құрылымның мұндай ерекшеліктері күй жанрының қалыптасуына ықпал етті. Көшпелі тұрмыс адамдардың қоғамдық қатынастарын айқындап, олардың өмірі мен дүниетанымына тікелей әсер етті. Әрбір әлеуметтік топтың өзіндік мәдени рөлі, тұрмыс салты мен рухани қажеттіліктері күй арқылы көрініс тапты.

Қазақ қоғамының көшпелі тұрмысы негізінде әртүрлі әлеуметтік топтардың арасында өзара қарым-қатынас, мәдени алмасу және дәстүрлердің сақталуы қамтамасыз етілді. Көшпелі қоғамдағы әрбір әлеуметтік топтың музыкаға деген көзқарасы мен оның өмір салты күй жанрының ерекшеліктерін айқындады. Күй, өз кезегінде, әрбір әлеуметтік топтың дүниетанымын, олардың мәдени, рухани қажеттіліктерін бейнелейтін құралға айналды. Мысалы, батырлық күйлер қазақ халқының әскери тарихы мен батырлық дәстүрін дәріптеді. Күй жанры арқылы батырлық рух, ерлік, күрескерлік қасиеттер мен отанға деген сүйіспеншілік бейнеленді. Батырлар туралы күйлер халықтың ұлт алдындағы борышын, патриотизм мен ерлікті дәріптеді.

Сонымен қатар, әлеуметтік құрылымның тағы бір маңызды аспектісі қарапайым халықтың тұрмысы мен өмірін сипаттайтын күйлердің қалыптасуы болды. Бұл күйлер көбінесе күнделікті өмірді, ауылшаруашылық жұмыстарының, еңбек пен күнкөріс мәселелерін баяндады. Қарапайым халықтың тұрмысы мен әлеуметтік жағдайы күй шығармашылығына жаңа тақырыптар мен мазмұн әкелді. Қарапайым адам мен табиғат арасындағы қарым-қатынас, отбасылық қатынастар, туыстық байланыстар, әлеуметтік әділеттілік мәселелері күй арқылы халықтың рухани өміріне енгізілді.

Көшпелі қоғамдағы ең маңызды ерекшеліктердің бірі – халықтың бір жерден екінші жерге көшуі болды. Бұл құбылыс тек тұрмыс салтында ғана емес, күй өнерінің мазмұнын қалыптастыруда да маңызды рөл атқарды. Көшіп-қону, далада ұзақ жол жүріп, басқа адамдармен қарым-қатынас жасау, жаңа жерлерді көру сияқты әрекеттер күй шығармашылығына жаңа тақырыптар мен мазмұн әкелді. Көшпелі халықтың өмірінде орын алатын әртүрлі өзгерістер мен қиындықтар күйге әсер етті. Мысалы, жолға шыққан кезде орындалатын күйлер, елдің жаңа жерге жетуін,

табиғаттың жаңа жағдайларына бейімделуін, басқа адамдармен қарым-қатынас жасауын сипаттайтын шығармалар пайда болды.

Көшіп-қону халықтың мәдениеті мен өмір салтының бейнесін күйлер арқылы жеткізуге мүмкіндік берді. Күй жанрының бұл қыры қазақ қоғамының көшпелі өмірі мен оның ерекшеліктерін, әлеуметтік динамикасын көрсетуде маңызды рөл атқарды. Бұл күйлер арқылы қоғам мүшелері өздерінің болмысын, әлемге деген көзқарасын, әлеуметтік ортаны бейнеледі.

Көшпелі қоғамдағы әлеуметтік қатынастар күй шығармашылығында маңызды орын алды. Әлеуметтік құрылымның негізі рулар мен тайпалардың жүйесіне сүйенгендіктен, күй де осы құрылымға сәйкес қалыптасты. Күй жанрының мазмұны халықтың өзара қарым-қатынастарын, туыстық байланыстарын, әрбір әлеуметтік топтың өзіндік орнын білдіретін болды. Қазақ қоғамында туыстық қарым-қатынастар, руаралық байланыстар маңызды орын алды. Бұл қатынастар күй шығармашылығында жиі көрініс тауып, әлеуметтік әділеттілік, қонақжайлылық, әділдік және өзара құрмет сияқты мәселелерді көтерді.

Қазақ күйінің бір маңызды ерекшелігі – оның халықтың әлеуметтік құрылымын, жеке тұлғалардың арасындағы қарым-қатынастарды бейнелеуі. Бұл тұрғыдан алғанда, күй қоғамның әлеуметтік мәселелерін қозғап, адамдар арасындағы түсіністік пен ынтымақтастықты нығайтатын құрал болды. Әлеуметтік қатынастарды күй арқылы бейнелеу қазақ халқының рухани мәдениетінде өте маңызды орын алады. Күй жанры халықтың әдет-ғұрыптарын, салт-дәстүрлерін сақтап, оны келешек ұрпаққа жеткізді.

Көшпелі қоғамның мәдени рөлі күй жанрының қалыптасуында маңызды орын алды. Әрбір әлеуметтік топтың өз ерекшелігі мен тұрмыс салты күйдің мазмұны мен түрін айқындады. Қазақ халқының музыкасы көбінесе көшпелі өмірдің негізгі аспектілерін, қоғамдағы әлеуметтік орынды бейнелейтін болды. Күй жанрының дамуы қоғамның мәдени, тарихи және әлеуметтік жағдайларымен тығыз байланысты болды. Көшпелі өмірдің өзі күйдің жанрлық көптүрлілігін қалыптастырып, әлеуметтік байланыстарды нығайтуға, әртүрлі мәдени топтардың өзара түсіністігін қамтамасыз етуге ықпал етті.

Көшпелі халықтың тұрмысында күй мен музыка маңызды рөл атқарды. Күй жанры, әсіресе, қазақ халқының тарихын, тұрмысын,

батырлық дәстүрін және халықтың рухани әлемін бейнелейтін басты өнер түріне айналды. Көшпелі өмірдің ерекшелігі қазақ халқының көңіл-күйін, өмірдің күрделі сәттерін бейнелеуге мүмкіндік берді. Әрбір күй халықтың басынан өткерген қиын-қыстау кезеңдерін, қуанышы мен қайғысын, батырлығы мен ерлігін білдірді. Күй жанры қазақ қоғамында әлеуметтік қатынастардың айқын көрінісі болды, өйткені күй шығармалары белгілі бір тарихи оқиғаларды, әлеуметтік топтар арасындағы қарым-қатынасты суреттеді. Бұл жағдай күйдің әлеуметтік өмірдегі орнын айқындап, оның халық арасында кең таралуына мүмкіндік берді.

Көшпелі өмір салтының қазақ музыкалық өнеріне әсері тек шығармашылықтың мазмұнында ғана емес, сонымен қатар күйді орындау дәстүрлерінде де айқын көрініс тапты. Қазақ халқының өнері мен мәдениеті табиғатпен, әлеуметтік құрылыммен және тұрмыс салтымен тығыз байланысты болғандықтан, күй жанры да осы жағдайларға бейімделіп, дамыды. Көшпелі халықтың сахнада өнер көрсету ерекшеліктері, сондай-ақ көшіп-қону кезінде өнер көрсетуі күйдің орындаушылық дәстүріне тікелей әсер етті. Күйдің орындалуының ашық кеңістікте, далада немесе көшіп-қону кезінде жүзеге асуы күй өнерінің орындаушылық стилі мен мазмұнын өзгертті.

Көшпелі өмір салтының ең басты ерекшелігі – халықтың үнемі қозғалыста болуы. Бұл ерекшелік күй орындаушыларының сахнада немесе концерттік алаңдарда өнер көрсету тәсілін өзгертті. Көшпелі халық үшін кез келген жерде, кез келген уақытта өнер көрсету маңызды болды. Жолға шыққанда, көшіп-қонған кезде, табиғат аясында күй орындау өнердің өзіндік дәстүрлерін қалыптастыруға себеп болды. Осындай жағдайда күй орындаушылар, яғни күйші-қолөнершілердің шығармаларын орындауы музыканың кең әрі ашық түрде орындалуына мүмкіндік берді. Күйді орындау барысында оның орындағы мен көлемі, ритмі мен әуені табиғаттың тыныштығы мен кеңдігіне бейімделіп, үлкен кеңістікке тән қасиеттерді меңгерді.

Көшпелі халықтың өмір салты күйдің орындаушылық дәстүрін өзгертті және оның шығармашылық деңгейін арттырды. Күйдің көпшілікке орындалуы, оның халық арасында таралуы және әртүрлі әлеуметтік топтар арасында танылуы күй өнерінің негізгі ерекшеліктерінің біріне айналды. Күй орындаушылар өнердің

дамуына ғана ықпал етпей, сонымен бірге өз шығармашылық-тарын жаңартып отырды. Осылайша, көшпелі өмір салты күйдің орындаушылық дәстүрлерін әртүрлі мәдени және әлеуметтік ортаға бейімдеуге мүмкіндік берді. Күйші-қолөнершілер тек музыкалық аспапта орындаушылар ғана емес, олар халықтың рухани өміріне, оның мәдениеті мен дәстүрлеріне де айрықша қызмет етті.

Күйдің көпшілікке жетуі және оның халық арасындағы кең таралуы қазақ қоғамының мәдени бірлігін қалыптастырды. Күй халықтың барлық әлеуметтік және мәдени топтары үшін ортақ құндылық ретінде қабылданды. Күй жанры арқылы қазақ халқы өзінің рухани құндылықтарын, мәдени мұрасын сақтап, оны ұрпақтан ұрпаққа жеткізу арқылы ұлттың мәдени бірлігін нығайтты. Қоғамның әртүрлі топтары арасында күй өнері арқылы түсіністік, құрмет пен келісім орнады.

Қазақ музыкалық өнерінде күй жанрының әлеуметтік байланыстарды бейнелеудегі және қоғамды біріктірудегі рөлі айрықша. Күй халықтың әлеуметтік құрылымын, оның ішкі әлемін, қоғамдық қатынастарын, тарихи кезеңдерін бейнеледі және әртүрлі әлеуметтік топтарды бір арнаға тоғыстырды. Күйді орындау арқылы халық өзінің тарихи жады мен мәдени мұрасын сақтап, ұрпақтан ұрпаққа жеткізді. Күй өнері қоғамдағы әртүрлі топтардың арасындағы түсіністік пен келісімді нығайтты, бұл оны әлеуметтік және мәдени бірліктің құралына айналдырды. Күй жанры тек музыкалық өнер ғана емес, ол қазақ халқының рухани әлемін, тарихын, мәдениетін, оның өмір салты мен әлеуметтік құрылымын білдіретін маңызды құрал болып қалды.

Қазақ күй өнерінің дамуы мен қалыптасуы көпқырлы процесс болды. Оның қалыптасуына тек ішкі ұлттық дәстүрлер ғана емес, сонымен қатар көрші халықтар мен олардың мәдениеті мен өнері де айтарлықтай ықпал етті. Қазақ күй өнерінде басқа халықтардың мәдениетінің әсері тек музыкалық құралдар мен жанрларда ғана емес, сонымен қатар орындаушылық дәстүрлер мен музыкалық ойлау тәсілдерінде де көрініс тапты. Көрші халықтардың қазақ күй өнеріне тигізген әсерін зерттеу ұлттық өнердің, соның ішінде күй және халық әндерінің байлығы мен әртүрлілігін түсінуге көмектеседі.

Қазақ халқының мәдениетінің қалыптасуы мен дамуының күрделі процесінде көрші халықтармен болған мәдени және сауда

байланыстары ерекше рөл атқарды. Қазақ халқының көші-қоны, географиялық орналасуы мен тұрмысы көрші халықтармен қарым-қатынас жасауға мүмкіндік берді. Қазақ жері Орта Азия мен шығыс Еуропа аралығында орналасқандықтан, ол көп ғасырлар бойы көптеген ұлттар мен халықтардың арасындағы сауда және мәдени алмасу орталығы болды. Қырғыз, өзбек, тәжік, моңғол, қытай және ресей халықтарымен тығыз байланыс қазақ мәдениетіне әсер етіп, оның ішінде күй өнеріне де ықпал етті.

Көшпелі қоғамның мәдениеті үнемі қозғалыста болғандықтан, ол көптеген халықтар мен мәдениеттердің өзара ықпал етуіне жағдай жасады. Қазақ халқының мәдениетінде көрші халықтардың тілдері, музыкасы, тұрмысы мен өнері сіңісіп, оны байытты. Қазақ музыкалық өнерінің дамуы мен түрленуі көрші халықтармен тығыз мәдени байланыс орнатқан кезеңдерде айтарлықтай артты. Бұл әсіресе түркі тілдес халықтар мен моңғол және иран мәдениеттерінің ықпалы арқылы анық байқалады.

Қазақ халқының күй өнері түркі халықтарының күй дәстүрінің ықпалымен қалыптасты. Түркі тілдес халықтарда күй жанрының дамуында ортақ элементтер бар: музыкалық құрылымдар, әуендер мен сарындар ұқсас болды. Бұл музыкалық шығармалардың ішіндегі табиғаттың бейнесі, әлеуметтік қатынастар мен философиялық ойлар көп жағдайда ортақ сипаттарға ие. Түркі халықтарының күй орындаушылары мен қазақ күйшілері де бірқатар ұқсастықтарға ие болды. Екі халықтың да күй орындаушылық дәстүрлерінде импровизациялық элементтер маңызды орын алды. Түркі халықтарының күй орындаушылары, олардың ішінде қазақ күйшілері де, музыкалық шығармаларды өздерінің ішкі дүниесін, сезімдерін, қоғамдық өмірдегі оқиғаларды білдіру үшін орындады. Әрбір күйдің мазмұны халықтың рухани әлемін, әлеуметтік жағдайларын, табиғатпен байланысын көрсетуге арналған болатын.

Қазақ халқының мәдениеті мен музыкалық өнерінің қалыптасуында түркі тілдес халықтардың ықпалы ерекше орын алады. Түркі халықтарының тарихы, олардың тұрмыс салты мен дүниетанымы қазақ мәдениетінің бір бөлігі ретінде сіңіп, музыкалық өнердің дамуына ықпал етті. Қазақ музыкасының құрамында түркі тілдес халықтардың мәдениетіне тән элементтер мол. Түркі халықтарының ортақ тарихи байланыстары, мәдени құндылықтары мен музыкалық дәстүрлері қазақ күй өнеріне әсер етіп, оның жанрлық

ерекшеліктерінің қалыптасуына негіз болды. Бұл ықпал әсіресе күй жанрының дамуы мен музыкалық орындаушылық дәстүрлерінің қалыптасуында айқын көрінеді.

Түркі тілдес халықтар қазақ халқының мәдениетінің қалыптасуына үлкен әсер етті. Түркі әлемінің музыкасы мен өнері қазақ мәдениетіне тікелей ықпал етті. Түркі халықтарымен ұзақ уақыт бойы мәдени және сауда байланыстары қазақтың музыкалық өнеріне әсер етті. Мысалы, түркі халықтарында күй өнері, ән айту дәстүрі, музыкалық аспаптар сияқты элементтер ортақ болды. Түркі халықтарының музыкалық құралдары, әуендері мен ырғақтары қазақ музыкалық фольклорында өз көрінісін тапты. Қазақ күйінің жанрлық ерекшеліктері мен құрылымы түркі халықтарының музыкалық дәстүрлерімен үндес болды.

Түркі халықтарымен байланыс қазақ музыкасының көптүрлілігі мен оның жанрлық ерекшеліктерін байытты. Түркі мәдениетінің кейбір элементтері қазақ фольклорында сіңісіп, жаңа бағыттар мен музыкалық формаға айналды. Мысалы, түркі әлемінде батырлық жырлар мен эпостар ерекше орын алады, бұл элементтер қазақ музыкасына да әсер етіп, батырлық күйлер мен эпикалық әндердің қалыптасуына ықпал етті. Түркі халықтарының әншілік дәстүрі мен аспаптық орындаушылық өнері қазақ халқының музыкасына жаңа ноталар мен әуендер әкелді, бұл қазақтың халық музыкасының құрылымын және орындаушылық тәсілдерін өзгертуге әсер етті.

Түркі тілдес халықтардың музыкалық мәдениетінде ортақ стильдер мен орындаушылық әдістері бар. Түркі халықтарында музыкалық өнерге, әсіресе күйге деген қызығушылық пен құрмет жоғары болған. Осы халықтар арасында музыка көбінесе әлеуметтік өмірдің маңызды бөлігі болып саналды. Күй, ән, жыр сияқты музыкалық жанрлар олардың қоғамдық өмірінде маңызды рөл атқарды. Күй жанрының құрылымы мен орындау дәстүрлері көптеген түркі халықтарында ұқсас болғандықтан, қазақ музыкасы да осы жалпы музыкалық дәстүрлердің аясында дамыды.

Түркі халықтарының табиғатқа деген көзқарасы мен оның құбылыстарын музыка арқылы бейнелеу дәстүрі қазақ фольклорында да өз көрінісін тапты. Қазақтың күйлері табиғаттың әртүрлі құбылыстарын, жыл мезгілдерінің ауысуын, табиғаттың тыныштығын немесе дауылын сипаттады. Бұл музыкалық

тақырыптар түркі халықтарында да кеңінен қолданылды, сондықтан қазақ күйінің көпшілігі табиғатпен байланысты болды. Қазақ музыкасы мен түркі халықтарының музыкасы арасындағы табиғаттың бейнесі мен әлеуметтік тұрмыстың көрінісі ортақ болды.

Қоғамдық өмір тақырыбы да түркі халықтарының музыкалық шығармашылығында маңызды орын алды. Түркі халықтарында жұмыс, еңбек және тұрмыс мәселелері көп жағдайда әндер мен күйлерде сипатталды. Қазақтың музыкалық фольклорында да осы әлеуметтік тақырыптар жиі кездеседі. Күй жанрының дамуына әсер еткен тағы бір маңызды аспект – түркі халықтарындағы музыканың қоғамдық, әлеуметтік мәні. Бұл қазақтың музыкасының мазмұнын байытып, оның жанрлық түрлерін кеңейтті.

Күй жанрының дамуы мен қалыптасуы Қазақ хандығының құрылуымен тығыз байланысты. XV ғасырда құрылған Қазақ хандығы тек саяси құрылым ғана емес, сонымен қатар мәдени және рухани даму кезеңін де алып келді. Осы тарихи кезеңде халықтық музыка, оның ішінде аспаптық өнер – күй жанры айтарлықтай дамып, жоғары деңгейге жетті. Қазақ хандығының құрылуы мен дамуы қазақ халқының музыкалық мәдениетінің өркендеуіне ықпал етті. Әсіресе, күй өнерінің дамуындағы көшпелі өмір салтының рөлі ерекше. Көшпелі халықтың рухани дүниесі, табиғатқа деген көзқарасы мен өмір салты күй жанры арқылы кеңінен көрсетілді. Осылайша, күй өнері қазақ хандығының саяси құрылымына, оның әлеуметтік өміріне және халықтың рухани мұрасына айналды.

Қазақ хандығының саяси құрылымындағы тағы бір маңызды ерекшелік – хандар мен билердің музыкалық өнерді қолдауы болды. Хандар мен сұлтандар сарайларда мәдениетті дамытудың алдыңғы қатарлы тірегі бола отырып, ақындар мен күйшілерді құрметтеп, олардың өнеріне үлкен мән берген. Қазақ хандығының билеушілері мәдениеттің барлық салаларын, оның ішінде музыка мен поэзияны дәріптеді. Қазақ хандығының алғашқы хандары мен сұлтандарының билігі кезінде сарайларда өнер адамдарын жинап, оларды халыққа танытуға мүмкіндік берген. Бұл дәстүр тек билеушілердің сарайларында ғана емес, бүкіл хандық аумағында кеңінен таралып, күй мен музыканың дамуына оң әсерін тигізді.

Қорыта келгенде, көшпелі өмір салты қазақ музыкалық өнерінің қалыптасуына және дамуында негізгі фактор болып

табылады. Көшпелі тұрмыс табиғатпен тығыз байланысты өмірді қалыптастырып, күй жанрының мазмұны мен орындаушылық дәстүрін айқындады. Бұл өмір салты күй өнерінің жанрлық көптүрлілігін қалыптастырып, музыкалық шығармалардың халықтың әлеуметтік құрылымын, тұрмысын, тарихи оқиғалар мен табиғаттың құбылыстарын бейнелеуіне ықпал етті. Көшпелі қоғамның мәдениеті мен музыкалық өнері бүгінгі таңда қазақ халқының рухани мұрасы ретінде сақталып, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сейдімбек А.С. ҚР Басылым және бұқаралық ақпарат министрлігі, М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты... – Алматы: КРАМДС-Яссауи, 1992. – 484 б.
2. Сейдімбек А. Қазақ әлемі. Этномәдени пайымдау. – Алматы, Санат, 1997. – 464 б.
3. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер / Қ. Қ. Жұбанов; Қаз ССР ғылым акад., Тіл білімі ин-ты... – Алматы: Қазақ ССР-ның "Ғылым" баспасы, 1966. – 359 б.
4. Этическое и эстетическое в творчестве М. Ж. Копеева, С. Торайгырова и Ж. Аймауытова: учебное пособие для студентов специальности 050204 Культурология / Г. Г. Ахметова, Т. К. Айтказин. – Павлодар: Кереку, 2010. – 98 с.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ МӘДЕНИЕТ ТУРАЛЫ ИДЕЯЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МӘНІ

*Т.К. Алимов, философия ғылымдарының кандидаты
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан*

Аңдатпа. Мақалада Шоқан (Мұхаммедханафия) Уәлихановтың (қараша 1835-1865) ХІХ ғасырдағы қазақ халқының дарынды әрі ойшыл гуманист алғашқы асқан талантты ғалым екендігі жайлы айтылады. Ол ғасырлар бойы халық жадында сақталып келе жатқан рұхани мұраны және жоғарғы санатты тарихи құндылықтарды жинақтап, жүйелеп, ақыл-ой елегінен өткізіп, оны жан-жақты синтездеп, теориялық және практикалық тұрғыдан өзіндік ой тәжірибесіне сүйеніп, Шығыс пен Батыс, Түрік

және қазақ мәдени байлықтарын салыстырып, ерекшеліктеріне көңіл аудара отырып, ұқсастықтары мен өзгешеліктерін айыруға барынша әрекет жасап ғылыми және тәрбиелік, тағылымдық ойды жазады.

Кілт сөздер: Мақалада Ш. Уәлиханов мұрасындағы, әдет-ғұрып, ұлттық дәстүр, рухани құндылық, намыс, ұлттық мүдде, рухани сұраныс, мұсылмен және қазақ құқығы, ұлттық қазына, патша саясатына сын, қазақ әдет құқығы, этнография ұғым маңызы, сана және сезім, дүниетаным, өнер ұғымы, ұлттық ойын, өлең, ежелгі мәдениет маңызы, салыстырмалы зерттеу, сословия және ұлттық мүдде, ұрпақ арасындағы байланыс, тарихи сабақтастық сияқты ұғымдардың жүйесі қарастырылған.

Академик Әлкей Марғұлан Ш. Уәлихановтің артында қалған барлық ғылыми мұрасын жинап, қажетті жерлерін түзетіп, кейбір орыс тілінде жазылған сөздерін түзетіп, толықтырып және ол туралы мақалалар жазып, ғылыми идеяларының тәрбиелік маңызын, ойландыратын принциптерінің мәнін жүйелі түрде анықтаған ғұлама.

XIX ғасырдың екінші жартысындағы және XX ғасырдың бірінші ширегіндегі хат танитын ұлт өкілдері, жалпы сауаты бар жастар, білім жолына түскен оқушылар, тіптен Алаш партиясының алғашқы қайраткерлері Шоқан Уәлихановтің маңызды, қажетті дүниелерін оқып білуге ынталық білдірген, қазақ халқының аңыз-ертегілерін, өнерін, тарихын, этнографиялық құндылықтарымен танысқаны туралы кейінгі кездегі ғалымдардың зерттеулерінен байқауға болады. Ол Омск қаласындағы Кадеттік корпуста оқығанда, өнер мен ғылымның ортасы болған Петербургте болғанда білімпаз зиялы қауым өкілдерімен кездесіп пікір алысып, үнемі ғылыми ізденістер жасап, өзінің білімін толассыз толықтыру үстінде болған тұлға. Ш. Уәлиханов ғылыми ізденіс барысында табиғат пен қоғам, өнер және мәдениет, адам және жеке тұлға, адам арасындағы қатынас, ұлттық дәстүр, әдет-ғұрып, салт-сана, ұлт тағдыры проблемаларына шығармаларында жан-жақты сипаттама беруге көңіл аудара бастайды.

Уақыт өте келе ғылымға ерекше мән бере отырып, қоғамдық өмірдің маңызды мәселелерін тарихи тұрғыдан зерттеуді ол қолға алады. Сонымен ол өзінің ғылыми және көркем шығармаларында мәдениет және дін, саясат және құқық проблемаларына ден қоя бастайды. Оқымысты Шоқан Уәлиханов XIX ғасырдың екінші жартысындағы және одан бұрынғы кездегі қазақ халқының

әлеуметтік-саяси, мәдени дағдарысын, сын көтермейтін тұрмыс жайын, жалпы халықтың маңызды деген мұң мұқтаждығын билік жүргізуші патша үкіметі тіптен ескермейтінін жақсы білген. Қазақ сахарасында қандай өзекті мәселелер бар екенін Ш. Уәлиханов қазақ жерінде ұйымдастырылған ғылыми экспедицияның құамында өзі болғанда бәрін байқаған. Мысалы, ол өзі 1854-1857 жылдары еліміздің шығыс аймағындағы ұлы жүз қазақтарының, сарыбағьш, солты руларының Россияға бейбіт жолмен қосылуға ниеттерін білдірген өте күрделі мәселені шешуге батыл араласады. Тағы да осы кездері генерал Гаспорттың басшылығымен ұйымдастырылған сапарына да қатысады. Бұлар негізінде алдында Орталық Қазақстан аймағын, одан кейін Жетісу, Тарбағатай өлкесін зерттейді.

Ш. Уәлиханов ғылыми жұмыстары бірнеше рет жарыққа шыққан. Бірінші рет петербургтік профессор Н. И. Веселовский 1904 жылы бір томдық шығармаларының жинағын өзі редакция жасап сол кездегі жалпы оқырман қауымға ұсынған. Ал келесі публкация 1947 жылы Х. Айдаров, одан кейін академик Әлкей Марғұлан Ш. Ш. Уәлиханов шығармаларын дайындап баспадан 1958 жылы шығарған. Ол өзінің білімін 1860 жылы Санкт-Петербургта зор ынта ықыласымен жалғастырған ұлттық теңдесі жоқ ғұлама ғалым деуге болады. Ол өзінің сегіз қырлы әрі ұшқыр ойлы екенін де таныта бастайды. Профессор Н. И. Веселовский «Записка Императорского Русского географического общества» (1904) деген Ш. Уәлиханов еңбектерінің алғысөзінде оның таланттылығы, дарындылығы туралы былай деп айшықтап жазған; ол «Как блестящий МЕТЕОР промелькнул над нивой востоковедения потомок казахских ханов и в то же время офицер русской армии Чокан Чингисович Валиханов. Русские ориенталисты единогласно признали в лице его ФЕНОМЕНАЛЬНОЕ явление и ожидали от него великих откровений о судьбе тюркских народов» деп жазған болатын.(1) Сонымен орыс география қоғамы жаста болса қазақ ұлының жазған ғылыми еңбегі мен керемет ой қабілетінің асқан қуаттылығын, тереңдігін, масштабының ұлылығын мойындап, оны ғылыми қоғамның шын мүшесіне сол жылдары тез арада қабылдауға мәжбүр болған. Осылай Шоқан ғылыми және мәдени ортада танымал ірі тұлғаға айнала білген.

Әлеуметтік-саяси және ғылыми тұрғыдан аз ғана уақытта пісіп жетілгендіктен Ш. Уәлиханов нақтылы ғылыми жоспар құрады. Ол қазақ халқының этнография және тарих, ғасырлар бойы жадыда сақталып, байып келе жатқан ұлттық дәстүр мен діни сенім, діни өзіндік сананың табиғи ерекшеліктерін жан-жақты зерттеуді қолға алуға кіріседі. Осындай алға қойған ғылыми мақсатын іске асыру үшін көлемді материалдар жинайды. Ол өзі Орталық Қазақстан, Жетісу және Ыстық көл аймағында болғанда жинаған ғылыми деректерін өңдеп, жүйелеп, қайталанбас ұлттық құндылықтарының астарынан ғажайып дүниелерді ол аңғаруға болатынын сезеді, ұғады. Шоқан Уәлихановтің топографиялық еңбектерін зерттеуші ғалымдардың біразы қоғамның кейбір маңызды заңдылықтарын байқайды. Ол өзі әскери қызметті атқара жүріп, қойын дәптеріне қазақ және қырғыз халықтарының аңыз ертекертерін, ауыз әдебиетінің жұрнақтары, өлеңдері және ежелгі тайпаларының шығу тегі туралы мәліметтерді жазып қоюды үнемі ұмытпаған. Шоқан ғалым ретінде қазақ және ұйғыр халықтарының тарихи мәдениеті, этнографиясы мен тарихын, географиялық құрылымын, жануарлары мен өсімдіктерінде түгелімен қағазға түсіреді. Осындай ғылыми маңызы бар материалды шығыстанушы ретінде Батыс Сібір губернаторы Г. Х. Гаспорттың тапсырмасымен Семей облысын және М. М. Хоментовскийдің әскери-ғылыми экспедициясының құрамында болғанда өзінің очерктерінде, гербария, коллекцияларында тағы да басқа жазбаларында жаңағы сөз болған ғылыми фактілерді тізбектеп, барынша мұқият реттеп жазып, оның бәрін ғылыми мақалаларында маңызын ашып жазады. Осы тұста ориенталист, этнограф зерттеуші ғалым ретінде ол Қырғыз елінің рухани мәдениеті жайлы мол материал жинаған. Соның ішіндегі ең маңыздыларының бірі «Манас» – «Смерт Көкетай хана и его поминка» атты тарихи эпос болған. Фолклорист Шоқан Уәлиханов қырғыз халқының осы ежелгі Манас эпосын алғаш рет орыс тіліне аударып, тарихи әрі ғылыми маңызы бар ескерткіш ретінде жалпы орыс тілдес интеллегенцияға кеңінен таныстырады. Манас эпосы жалпы Түрік өркениетінің рухани маңызы зор мұрасы екені рас. Манас эпосы туралы қазақтың ұлы жазушысы, ойшылы, кеменгер данышпан Мұхтар Әуезовте оның маңызымен танысып, өзінің ой тұжырымдарын, ғылыми пайымдауларын оқырманға кеңінен жариялаған.

Қазақ халқының атақты ғалымы және бүкіл әлем оқымыстыларына белгілі Қаныш Имантайұлы Сәтбаев (1899-1964) «Ер Едіге» деген еңбегінде Шоқан Уәлихановтің Ер Едігенің тарихи қызметін және орта ғасырдағы түрік тілдес халықтардың мәдениетін, тарихи оқиғалардың жайын, аңыздарын, әдет-ғұрыптарын, салт дәстүрі жайлы зерттеген ой идеяларына сипаттама берген. Ш. Уәлиханов бірінші рет 1841 жылы Аман Қарағай Округіндегі «Көрлеуіт қыпшақ» табынан шыққан Жұмағұл деген ақынның аузынан естіп жазып алған дейді. Осы аталған Жұмағұлдың сөздерін тағы да заты қыпшақ Арыстанбай дейтін ақынның сөзімен салыстырып, әкесі Шыңғыс пен Шоқан өзі екеуі 1842 жылы Едіге батырдың тарихи сипаттамасын және орта ғасырдағы жалпы Түрік әлемінің ӨРКЕНИЕТІНІҢ азда болса тарихи маңызды ескерткіштертерінен тың мәліметтер хабардар еткен екен. Көп ұзамай артынан бұл аталған тарихи мәліметтерді Шоқан Уәлиханов орыс тіліне аударған. Бұл еңбекті профессор Н. И. Веселовский Санкт-Петербуркте 1904 жылы Ш. Уәлихановтің шығармаларының жинағына енгізген. Ал кенеттен дүниеден өткеннен кейін Шоқан Уәлиханов, белгілі ғалым Мелиоранский де аты қазақша болса да, заты ноғайшаға жуықтандырып баспаға дайындап шығарған. Сонымен біз атап отырған орта ғасырдағы Ер Едіге туралы жиналған әңгіменің тарихи қажеттілін Ш. Ш. Уәлиханов, Н. И. Веселовский, Мелиоранский тағы да басқа шығыстанушы ғалымдар орта ғасырдағы маңызы өте күрделі әрі ғылыми шешімдерін таппаған толған қайшылықтары бар екені белгілі болатын. Ғалым, зерттеуші Қ. Сәтбаев өзінің «Ер Едіге» деген мақаласында берілген ауыз әдебиетінің жалпы қазіргі заманның әлеуметтік және мәдени жағдайын алғанда, ЖАҚАНДАНУ проблемалары өлшеусіз қарқын алып дамып келе жатқан тұста, ұлттық құндылықтардың шамалы да болса әлемдік өркениеттің бағытына сай келу бағыттарын анықтау сәттері туындап тұрғанда ХХІ ғасырдың жастарының мәдени сұраныстарын, мұхтаждықтарын, талаптарын қалай қанағаттандыру керек деген сұрақ күн тәртібінде тұрғанда қазақ халқының ежелден келе жатқан рухани мәдениетінің мұраларын танып білу, оны оймен игеру, сана-сезіміне тереңінен қабылдап, өмірлік ұстанымдарын байытып, өмір сүру тәсіліне айналдыру қажет екені белгілі.(2) Шығыстанушы ғалым Ш. Уәлихановтың шығармаларында берілген «Құлжа сапарының күнделігі», «Қашғар

сапарының күнделігі», «Сот реформалары жөніндегі жазбалар», «Тәңір (құдай)» «Даладағы мұсылмандық жөнінде» «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы», «Аруақтар немесе дүние салған бабалардың рухы», «Предания Большой киргиз-кайсацкой орды», «Қазақ халқының поэзия формалары» ғылыми мақалаларында жалпы өткен ғасырлардағы асыл мұраның негізгі формалары мен маңызында ұлттық өркениеттің элементтері, өмірлік, ғылыми құндылықтардың принциптері, идеялары, жастарды тәрбиелеудегі үлгілері де бар екені анық.

Атақты философ Жабайхан Мүбәрақұлы Әбділдин «Чокан Валиханов великий ученый и мыслитель» (2015) деген монографиясында фолклорист ғалымның жалпы айтарлықтай зор шығармашылық қабілетінің жоғарғы деңгейін анықтап, оны бағалаумен қатар, ұлттық тарихи мұраның астарында жатқан рухани құндылықтардың қазіргі заманға қажетті креативтік ұғым мен категорияларды зерттеген. Қазіргі жастардың көзқарасын дамытуға, толықтыруға Шоқан шығармаларының маңызын қалай қабылдап, қалай бағалай білу керек екендігін, қазіргі өмірге қажетті қандай ой идеяларының бар екенін және ондай ойларын шығармашылық тұрғыдан қалай дамытуға болатын жайын, принциптерін философ айшықтап жазып көрсеткен. Шындығында Ш. Уәлиханов XIX ғасырдағы және одан бұрынғы қазақ халқының дүниетанымын, дүниесезімін, діни санасын, діни түсініктерін, өзіндік сана-сезімін, рухани мәдениетін мұқият бақылап, оның бәрін ойына түйе білген ғалым екені белгілі. Міне сондықтан осындай маңызды нәрселерді академик Ж. М. Әбділдин осы аталған еңбегінде түгелін жазғаны рас. (3).

Әбсаттар Дербісалин «Литературно-публистическая деятельность Чокана Валиханова» деген мақаласында ғалымның шығармаларында қазақтың ежелгі ертекері, мифтері, эпикалық өлеңдері жинақталып, оны асыл мұра мұра етіп қалдырғанын айта келе, оның маңызында қазіргі қазақ жастарының рухани қажеттілігіне жарайтын құнды дүниелердің көп екенін атап көрсеткен. Жалпы ғалымның пайымдауы бойынша Ш. Уәлиханов ғылыми шығамаларында алғашқылардың бірі болып рухани құндылықтарды жинақтап және оны зерттегенде тарихи принципті қолдана білген дейді. Мысалы ол қазақ поэзияларының формалары мен маңыздарын зерттегенде тарихи танымдық принципті басшылыққа алған

дейді. Шоқан поэзияның теориялық проблемаларын зерттегенде және оны классификациялағанда болашақта ұлттық мәдениетті дамытудың бір қайнар көзі болатынын ол жақсы білген дейді. Міне атакты ғалым Ә. Дербісалин мақаласында осындай құнды кеңес айтқан. (4)

Сонымен Ш. Ш. Уәлиханов өзінің шығармаларында және ғылыми зертемелерінде Түрік тілдес халықтар мен қазақ халқының тарихын, этнографиясын, рухани мұраларын жинап, жүйелеп, оның болашақта мәдениет пен өркениетті дамытуға қажетті идеяларды ұсынған ғалым болғаны рас.

Қазақ халқының XIX ғасырдың екінші жартысындағы ұлы патриот азаматы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов жергілікті билік жүйесі мен Орыс патшасының заңсыз қысымынан, әділетсіз үстемдігінен қарапайым халықты табандылықпен, біліктілігімен қорғаған тұлға болғаны рас. Ол елдің заңды құқығын, намысын, түбегейлі мүддесін бар тәжірибесіне, біліміне сүйене отырып, қандай бір билік болсын заңсыздықтарға жол бермей олармен күресе білген ғалым. Ш. Уәлиханов өзінің саяси және құқық жайлы жазған еңбектерінде түрік тайпаларының әдет, ғұрыптарының болғанын атап көрсеткен. Ал монғолдар басқыншылық жасағаннан кейін, бұрынғы тұрғылықты халық оларға қосылған, олармен біріккен, одан кейін билік жүргізуші монғолдар заңды түрде ордалар құрғанын да түгел атаған (Ноғай немесе Маңғыт, Көк Орда, Түмен Ордасы шайбанилік т. б. деп). Міне осы жерде біз әңгіме етіп отырған осындай құқықтық мәселелерді Г.С. Сапарғалиев зерттеген. Сонымен ғалым Г.С. Сапарғалиевтің нақтылы пайымдауы бойынша Ш. Уәлиханов сырттан баса көктеп келген монғолдық құқық шындығында жергілікті қазақ халқының кәдімгі әдет құқығына айтарлықтай әсер бермеген деген пікір айтқан. Не дегенмен оқымысты Шоқан Уәлихановтің бұндай маңызды, радикалды пікірінің, ой тұжырымының негізі болуы заңды деп түсіну керек. Ғалым Ш. Уәлиханов өзінің «Записка о судебной реформа» деген ғылыми философиялық еңбегінде ежелгі қазақ соты формасы және әдет құқық нормасы, оның бірнеше жүздеген, тіптен ол біздің дәуірімізге дейінгі уақытта пайда болған құжат деген ой айтқан. (5). Сонымен ағартушының пікірі бойынша қазақ халқының әдет құқығы тарихы өте ертеде пайда болған. Ғалым өзінің еңбегінде қазақтың әдет құқығын және монғол

құқығын салыстыра отырып талдайды. Қазақ халқының құқық тарихын зерттегенде қиындықтардың көп екенін де ол білген. Қанша дегемен еліміздің өткен кездегі, бірнеше ғасырлар бойғы тарихи оқиғалар, сондай-ақ болған әр түрлі маңызды өте ауыр әрі қиын жағдайлар, тарихи деректер шындығында халықтың рухани шығармашылығында, ойлау қабілетінде және ерекше өзіндік суырып салма тәжірибелерінің маңызында қатпарланып сақталған. Бұл тарихи ешқандай күмән келтірмейтін шындық. Шоқан міне осындай мәдени және өте құнды философиялық мәні бар тарихи преэстетвенность жақсы білген әрі оны ғылыми тұрғыдан максимумды формада сенімді етіп еңбектерінде негіздеген.

Түріктанушы ғалым ретінде Ш. Уәлиханов жалпы мұсылман діншіл идеологтерінің қазақ халқының шығармаларын, шығармашылық құндылықтарын таратуға, ежелден келе жатқан әдет-ғұрыпты, тарихи дәстүрді, аңыздарды, Қобыланды, Алпамыс, Ер тарғын, Ер Төстік, Қамбар батыр тағы да басқаларын, юридические және судебные обычай, языческие обряды, ұлттық ойындар, салтанатты ойын сауықтарды олар жоққа шығарып, оларды нағыз анти мәдениетке айналдырып, рухани мұраларды қажетсіз дүние деп білгенін қатты сынға алып, жалпы оқырмандарға, көкірегі ашық, білімді жастарға дер кезінде дұрыс бағыт бағдар берген екен. (6)

Әйгілі асқан талант иесі және Европа мен Азия елдеріне белгілі әрі атақты философ Ағын Қасымжанов көптеген шығармаларында Шоқан Уәлихановтің асыл мұрасын, оның ұлттық мәдениетке қосқан зор үлесі туралы жариялап жазған болатын. Шоқанның кезекті мерей тойларына арнап ғылыми баяндамалар уақтысында жасаған атақты шоқантанушылар қатарында болған. Шындығында Шоқан жазған хаттарында, ғылыми зерттемелерінде және рухани ізденістерінде, кемеліне келген шағында ол үнемі философиялық, тарихи, саяси, құқықтық терең ой толғаныстарында болып, ұлттық мәдениеттің маңызды идеяларын теориялық және практикалық жағынан дамытқан ойшыл деген. Ш. Уәлиханов қазақ халқының рухани мәдениетін жоғары бағалап, өзіндік сана-сезімінің ерекшеліктерін білетін ғалым, этнограф ретінде, Орыс және Европа өркениетінің тарихын игере білген оқымысты ретінде парасатты (разум) культқа (культивировать) ғибадат етуге айналдыра білгенін байқаймыз дейді А. Қасымжанов өзінің баяндамасында. Шоқан

елдің әлеуметтік жағдайын мұқият зер салып бақылап, кейбір билік иелерінің эгоистік ниеттерін аңғарып, оны танып біліп, халық жайын түсінгілері келмейтінін де ұғынып, олар көбінше жеке бастарының жайын ойлау шеңберінен шыға алмайтынын ол әбден түсініп, халықтың болашағын ойламайтындығына көзі жеткеннен кейін рухани жетістіктің шешуші жайын ойластырып, халықтың қайта ойаныс проблемаларына ден қойып, жалпы адамзаттық мәдениетке бетбұрыс жолдарын қарастырады дейді философ. Шоқан орыс тілінің жетістіктерін, орыс елінің зиялыларының Европа мәдениетінен сусындайтын тетіктерін, жалпы оқу жүйесінің қалыпты жайында білгенін де ескертеді. Сонымен қазақ елі осындай реальды жағдайларды білу керек дейді А. Қасымжанов және М. Т. Иовчук өздерінің мақалаларында. (7)

Ш. Уәлиханов еңбектерін зерттеуші ғалым, белгілі философ М. С. Бурабаев өзінің «Преимственность прогрессивных идей Н.Г. Чернышевского во взглядах Ч.Ч. Валиханова» деген баяндамасында 1859 жылы күз айында Петербургке барған кезінде оның ғылыми дүниетанымы қалыптасқан болатын дейді. Бұл кезде Шоқан Кашкария сапарынан мол ғылыми табыспен оралғанын да зерттеуші ескертеді. Ізденуші шығыстанушы орыс мемлекетінің астанасындағы барлық ғылыми жетістіктермен танысып, университеттегі лекцияларға қатысып, Чернышевскийдің «Современник» көптеген қызметкерлерімен және Герценнің «Колокола» т.б. зиялыларымен пікір алысып, ғылыми баспалардың маңызымен танысып, білімін ол толықтырғанын атап көрсеткен. Шоқан Уәлиханов Петербург қаласында Николай Чернышевскийдің «Антропологический принцип в философии» деген еңбегімен танысып, оның маңызындағы адам мен қоғам заңдылықтарын ол тереңірек түсініп, қазақ елінің XIX ғасырдағы рухани саладағы өзекті проблемаларына көбірек ден қоя бастағанын да атап айтқан. Этнограф Шоқан Джон Стюарт Милль іліміндегі адам құқығы жайлы ойларына көңіл аударған. Шоқан ағылшын ғалымы Милльдің пікірі бойынша адамға немесе белгілі сословияға құқық беру үшін алдымен олардың ойлау ақылдық, өнегелік, саяси білімін, қабілетін зерттеу керек деген ойын құптайды дейді философ. Зерттеуші ғалым М. С. Бурабаев Николай Чернышевский мен Шоқан Уәлихановтің құқық және сословияның қоғамдағы алатын орны, сословия мен ұлттық мүдденің сай келмейтіні жайлы

көзқарастарының маңызы дегенмен бірдей дейді. (80-81) Міне сонымен А. Қасымжанов, М. Бурабаев, Г. Сапарғалиев т. б. Ғалымдар жалпы қазақ елінің ұлы патриоты, ағартушы прогрессивті ойшылы, демократиялық идеяны қолдаушы әрі шығыстанушы этнограф ғалым Шоқан Уәлихановтің тарихи мұрасының маңызындағы ұлттық мәдениеттің өзекті проблемаларын зерттеп, жаңа проблемаларды көтергенін және оның артында қалған еңбектерінің маңызында қазіргі ХХІ ғасырдағы өскелең жастарға беретін зор посвященной, тағылымдық идеяларының өлшеусіз, сарқылмас рухани байлық екенін де атап айтқан. Сонымен қазіргі студент жастар Ш. Уәлиханов шығармаларынан өздеріне қажетті құндылықтарды табуға болады деген ой айтқымыз келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Ермекбай Ж. Яркая судьба Чокана. Казахсианская правда, 12 октября 2012.
2. Сатбаев К.И. Ер Едіге Избранные статьи о науке и культуре. – Алма-Ата «Наука» Каз. ССР 1989. – 351-352 б.
3. Абдильдин Ж., Абдильдина Р. Чокан Валиханов великий ученый и мыслитель К 180-летию Ч.Ч. Валиханова. – Астана: Фолиант баспасы, 2015. – 148-149 б.
4. Дербисалин А. Литературно-публицистическая деятельность Чокана Валиханова / Чокан Валиханов и современность (Сборник материалов Всесоюзной научной конференции, 150-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова Из-во «Наука» Казахской ССР, Алма-Ата-1988. – 257-258 б.
5. Сапарғалиев Г.С. О правовых взглядах Ч. Ч. Валиханова. Чокан Валиханов и современность. Сборник материалов Всесоюзной научной конференции, посвященной 150-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова. Из-во «Наука». – 89 с.
6. Қасымжанов А.Х., Иовчук М.С. Истоки просветительства Чокана Валиханова. – Сонда. – 65-66 с.
7. Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. Алма-Ата Т. 1. – 71 с.
8. Бурабаев М.С. Преемственность прогрессивных идей Н.Г. Чернишевского во взглядах Ч.Ч. Валиханова. – 80-81 б.

МАТЕРИАЛЬНАЯ И ДУХОВНАЯ КУЛЬТУРА В ТРУДАХ Ч. ВАЛИХАНОВА

*Батырбаева Шайыркул Джолдошевна, д.и.наук Кыргызского
Национального Университете им. Ж.Баласагына, г. Бишкек, Кыргызстан*
*Абдыкеримов Марат Омурбекович, аспирант Кыргызского
Национального Университете им. Ж.Баласагына, г. Бишкек, Кыргызстан*
*Канайбекова Г.Т., магистр, сеньор-лектор
Академия физической культуры и массового спорта,
г. Астана, Казахстан*

Аннотация. Данная работа посвящена углубленному анализу сведений о духовной и материальной культуре Кыргызстана, извлеченных из трудов Чокана Валиханова. Ранее представленный Чокан Валиханов известен не только экспедициями и просветительской деятельностью, его область исследования также направленно на этнографическую науку, так он внес значительный вклад в изучение Центральной Азии и ее народов. Действительно, его работы содержат ценные сведения о различных аспектах культуры, быта и истории кыргызского народа. И целью данной работы является систематизация и анализ информации, представленной в трудах Валиханова, с целью выявления ключевых аспектов материальной и духовной культуры Кыргызстана. Внимание будет уделено изучению обычаев, традиций, религиозных верований, а также материальных объектов, таких как жилища, одежда, утварь и другие элементы повседневной жизни. Методологическая основа исследования включает источниковедческий анализ трудов Чокана Валиханова, что позволяет критически осмыслить и интерпретировать представленные им данные. Анализируя его работы, мы стремимся понять, как Валиханов описывал и воспринимал культурные явления, и как эти сведения могут быть использованы для реконструкции историко-культурного контекста Кыргызстана. Данный параграф состоит из двух частей. В первой части рассматриваются сведения о материальной культуре, включая описание жилищ, одежды, утвари и других аспектов повседневной жизни. Вторая часть посвящена анализу духовной культуры, включая религиозные обряды, верования и традиции.

Ключевые слова: материальная культура, духовная культура, религиозное верование, обряды, ритуалы.

Проходя через Нарынскую область и описывая её географические особенности, Чокан Валиханов уделяет внимание характеристике реки Он-Арча. В своём дневнике он отмечает, что в этой

местности имеются следы древнего хлебопашества. Эти наблюдения Валиханова подтверждаются археологическими находками, так как первые памятники раннего палеолита действительно были обнаружены у реки Он-Арча. Это свидетельствует о том, что данная территория уже в древние времена была обитаема и использовалась для сельскохозяйственной деятельности, что подчёркивает её историческое значение в контексте ранних человеческих поселений. «Памятник раннего палеолита обнаружены в 1953 году в береговом обрыве р. Он-Арча (Тянь-Шань). Это была массивная, тяжёлая галька, один конец которой был оббит и превращен в острое лезвие».

1. В географическом очерке Заилийского края, описывая географические особенности, Валиханов также затрагивает древние памятники, такие как курганы-могильники. «Обе эти древности кайсаки относят к временам Тохтамыша, но кому принадлежат действительно эти древние насыпи и курганы, неизвестно, а между тем много народов прошло через эту страну. Кроме этих древних развалин и курганов, есть еще новейшие». В работе «киргиз-кайсацкой Большой Орде» продолжается мысль о том, что древние насыпи свидетельствуют о присутствии древних народов. Действительно, эти наблюдения Валиханова подтверждают, что курганы-могильники играют ключевую роль в изучении истории и культуры Кыргызстана. Они являются одними из наиболее значимых археологических памятников периода саков, населявших территорию современного Кыргызстана. Находки из этих курганов, включая золотые украшения и другие артефакты, предоставляют ценные сведения о материальной культуре, социальном устройстве и религиозных верованиях древних народов, обитавших в этом регионе. Курганы-могильники служат важными свидетельствами богатого историко-культурного наследия Кыргызстана, отражая сложные процессы миграции, взаимодействия и развития различных цивилизаций, проходивших через эту территорию.

2. Одним из ценных архитектурных сооружений в Кыргызстане является окутанный преданиями и легендами мавзолеей Манаса. Данный гюмбес был возведен в 1334 году эмиром Абуки Чагатайского улуса для своей дочери Кянизек-хатун. Такие же сооружения подробно описываются, а также дается история создания в работе «О киргиз-кайсацких могилах (молах) и

древности вообще». Эти могилы предоставляют дополнительное понимание архитектурных и духовных аспектов подобных сооружений, подчеркивая их важность. Чокан Валиханов справедливо отнес эти памятники к монгольскому периоду.

3. Чокан Валиханов не оставил без внимания архитектурный памятник Таш-Рабат, предоставив его подробную характеристику. Он описал, из какого материала построено здание, указал количество комнат, а также изложил историю памятника, приписывая его создание бухарскому хану Абдулле. Помимо этого, Валиханов упомянул кыргызские предания, связанные с Таш-Рабатом, добавляя к своим исследованиям культурный и мифологический контекст. В книге по истории Кыргызстана Осмонов цитирует слова Валиханова, которые он записал, посетив Таш-Рабат в 1859 году. Этот памятник привлёк внимание Валиханова не только своей архитектурой, но и историко-культурным значением, что подтверждается его тщательным описанием и анализом.

4. Валиханов подробно описывает тюркское жилище – юрту. Он концентрируется на юрте казахов, но на тот момент разница между казахскими и кыргызскими юртами была незначительной, что отражалось в сходстве их архитектурных особенностей и функциональных характеристик. В своих описаниях Валиханов подчеркивает не только физическую структуру юрты как символа кочевого образа жизни, но и её социокультурное значение для народов Центральной Азии. Он обращает внимание на уникальность конструкции юрты, способствующей адаптации к строгим климатическим условиям и мобильности, что отражает основные аспекты традиционной кочевой культуры. В «записки о киргизах» путешественник, приехав на Иссык-Куль выделяет лишь незначительную разницу: «сфериодальный верх [юрты кыргызов] верх юрты гораздо ниже...и вся юрта имеет более нарядный щеголеватый вид».

А сейчас сосредоточимся на исследовании духовной культуры Кыргызстана, основываясь на трудах Чокана Валиханова. Эта часть состоит из нескольких разделов, в каждом из которых будет рассмотрена определенная сторона духовной культуры. Первым делом рассмотрим народную традицию, язык и народное творчество.

Во-первых, ритуалы похорон у кыргызов представляют собой важный культурный и религиозный аспект их жизни. Валиханов в своих трудах подробно описывает эти обряды, обращая внимание на их символическое и социальное значение. Похоронные ритуалы включают множество традиционных элементов, и имеют общие признаки с казахской традицией. Чокан Валиханов в своих трудах подробно описывает традиционную одежду кыргызов, выделяя основные элементы и их культурное значение. Например, замужние женщины носят платок и собирают волосы, что символизирует их семейный статус и роль в обществе. Молодые девушки носят остроконечный фес и украшают волосы тонкой прядью с монетами, что подчеркивает их молодость и незамужний статус. Эти элементы одежды не только выполняют практические функции, но и являются важными символами социального положения и идентичности в кыргызской культуре.

Во-вторых, фокус изучения языка кыргызского народа направлен на изучение отдельных слов (анализ их лексического состава и семантики), а также Валиханов рассматривает вопросы орфографии и грамматики, отмечая особенности в сравнении с казахским языком. Чокан Валиханов осуществляет детальный анализ произношения отдельных звуков и различия в фонетической системе, что способствует глубокому пониманию языковой культуры кыргызского народа.

В-третьих, устно-поэтическое творчество для кыргызского народа играет важную роль в сохранении и передаче культурных и исторических ценностей. В контексте исследования Чокана Валиханова это творчество представляет собой не только культурный, но и исторический источник. В своих работах выделял несколько типов народной поэзии. В первую группу он относил сказки, которые освещали мир духов и борьбу со злом. Вторая группа представляла эпические рассказы о войнах племен, среди которых наиболее известен эпос «Манас». Третью группу составляли краткие песни, используемые в напевах, играх и обрядах. В учебнике по истории Кыргызстана представлен нарратив об «устном народном творчестве кыргызов», который, вероятно, охватывает аналогичные аспекты.

Помимо этого, особое внимание будет уделено преданиям, которые Валиханов считал важным историческим источником. Как

показано в предыдущей части, он относился к преданиям с большим уважением и видел в них ценные сведения для реконструкции исторического прошлого. Анализ преданий позволит глубже понять мировоззрение и духовные ценности кыргызского народа. Особое внимание уделяется историческим преданиям дикокаменных кыргызов о родоначальнике Красной Собаки и первом и последнем хане Аксак-Кулан Джучихан. Чокан Валиханов не просто фиксирует эти предания, но также проводит исследовательский анализ, стремясь найти сходные исторические сведения в письменных источниках. «Хронографическое изучение современных кочевых народов, их быта, обычаев, законов, преданий и языка представляет второй вспомогательный источник, который может служить к разъяснению первого».

Предания кыргызов о происхождении географических названий включают такие места, как горы Торайгыр, гора и река Каркыра, озеро Иссык-Куль и местность Сан-Таш. Особенно известна легенда о местности Сан-Таш, связанная с именем Тамерлана. Однако Чокан Валиханов опровергает это утверждение, указывая, что Тамерлан умер в Самарканде перед походом в Китай, не достигнув Сан-Таша. К примеру, легенды о Сан-Таше и Иссык-Куле часто встречаются в учебниках по истории Кыргызстана, что подчеркивает их значимость в культурном наследии страны.

Чокан Валиханов, как исследователь и этнограф, изучал религиозные практики кыргызов, включая элементы шаманизма. Он описывал ритуалы и верования, связанные с шаманством, такие как обращение к духам, проведение ритуалов, использование специфических практик, а также упомянул о взаимодействии ислама с шаманизмом. Эти данные представляются в его работах как «Следы шаманства у киргизов». Шаманы занимали важное место в духовной жизни кыргызов. Они выполняли функции медиаторов между миром людей и миром духов, проводили обряды и ритуалы, связанные с исцелением, предсказаниями и очищением. Шаманы обращались к духам предков, природным духам и различным божествам. Они верили, что эти духи могут влиять на здоровье, удачу и благополучие людей. Валиханов подробно описывал различные шаманские ритуалы, включая камлание (ритуальный танец и пение), использование бубна и

других инструментов, особенности подготовки и проведения обрядов, а также упоминал клятвы. Шаманизм кыргызов включал в себя сложную систему космологических представлений, где мир делился на верхний, средний и нижний миры. Шаманы могли «путешествовать» между этими мирами во время своих ритуалов. Валиханов отмечал, что шаманизм кыргызов не существовал в чистом виде, а был интегрирован с другими религиозными и культурными традициями. Например, элементы шаманизма могли сочетаться с исламскими верованиями и практиками.

В своем труде «Тенгри (Бог)» Чокан Валиханов детально исследует верования казахов, обращаясь к происхождению и ритуалам тенгрианства. Он объясняет значение основных терминов этой древней религии, а также связанные с ней обычаи и традиции. Валиханов подчеркивает, что тенгрианство, как система верований, играло центральную роль в жизни казахского народа, определяя их мировоззрение, социальные структуры и повседневные практики. Его работа является важным вкладом в понимание культурного и духовного наследия как казахов, так и кыргызского народа.

В вопросе религиозных убеждений Чокан Валиханов отмечает, что кыргызы XIX века относили себя к мусульманам, не имея глубокого знания о догмах этой веры. Тем не менее, в их духовной практике преобладали тенгрианские верования и ритуалы. Это подтверждает значимость темы религиозных верований в историческом контексте Кыргызстана, особенно в контексте тенгрианских влияний, отмеченных как в работах Чокана Валиханова, так и в учебниках по истории региона, как, например, в книге «100 экзаменационных ответов» Осмонова. Чокан Валиханов в своих работах детально описывает нравы и обычаи кыргызского народа, охватывая различные аспекты их культурной жизни. Он особенно подробно останавливается на ритуалах, связанных с праздниками, свадьбами и похоронами, что позволяет получить глубокое понимание социокультурного контекста жизни кыргызской общины в XIX веке.

Таким образом, работы Чокана Валиханова представляют собой ценный источник для изучения религии народов в XIX веке. Он также затрагивал тему ислама среди кыргызов. Валиханов отмечал, что ислам был широко распространен среди кыргызского

народа, особенно среди сельских жителей. Он описывал, как мусульманство оказало влияние на их повседневную жизнь, обычаи и традиции. Валиханов изучал различные религиозные обряды и практики мусульман, включая молитвы, посты, обряды обрезания и другие ритуалы. Он подробно описывал, как эти элементы религии влияют на социокультурную жизнь кыргызов.

Одной из ключевых тем его исследований становится эпос «Манас», величайшее произведение устного народного творчества кыргызов. Мы решили выделить эту тему в связи с важностью и объемом работы Чокана Валиханова. Для казахского ученого, как и для нас «Манас» не только отражает богатую историю и культуру кыргызского народа, но и служит важным источником для понимания их мировоззрения, социальных структур и духовных ценностей.

Эпос «Манас» в исследованиях казахского ученого занимает особое внимание не только как литературное произведение, но и как исторический источник. Изучая этот эпос, он связывает исторические сведения с его содержанием, что позволяет ему выявлять исторические реалии, зафиксированные в устной народной традиции. Этот методологический подход помогает ему глубже понять исторические и культурные процессы, отражённые в эпосе, и подтвердить или уточнить исторические сведения. Валиханов также записал отрывок из эпоса «Манас», известный как «Поминки по Кокетею». В своих работах он подробно пересказывает содержание этого отрывка и предоставляет общую характеристику эпоса. Глава из эпоса «Манас» под названием «Поминки по Кокетею» является одной из самых ценных и значимых частей произведения, поскольку она предоставляет богатый этнографический материал о кыргызах. В этой главе подробно описаны игры, ритуалы и традиции кыргызского народа, что делает её важным источником для изучения культурного наследия. В образовательной системе этой главе уделяется значительное внимание на уроках Манасоведения. Чокан Валиханов уделил значительное внимание изучению эпоса «Манас», одного из важнейших произведений кыргызской устной традиции. В своих трудах Валиханов подчеркивает уникальность и богатство этого эпоса, рассматривая его как ключевой элемент кыргызской культуры и идентичности.

Он изучал различные версии и интерпретации «Манаса», собранные им в ходе его полевых исследований.

В данной работе был проведен анализ сведений о материальной и духовной культуре Кыргызстана, представленных в трудах Чокана Валиханова. Его работы предоставляют уникальные и ценные данные о религиозных верованиях, обрядах, традициях, а также о материальных объектах повседневной жизни кыргызского народа. Сравнение сведений Валиханова с современными учебниками по истории Кыргызстана показало, что многие из его наблюдений и описаний сохраняют свою актуальность и важность. Даже если учебные материалы не опираются на труды Валиханова, наблюдается параллель этих знаний, подтверждая их достоверность и значимость для историко-культурного наследия Кыргызстана. Таким образом, исследование трудов Валиханова не только углубляет наше понимание культурного наследия кыргызов, но и способствует более точному и полному представлению их истории в образовательных программах.

В данной работе проведен всесторонний анализ сведений по истории и культуре кыргызов, основанный на трудах Чокана Валиханова. Исследование было структурировано на два основных раздела, что позволило детально рассмотреть исторические аспекты и особенности материальной и духовной культуры кыргызского народа. Для решения первого вопроса была использована стандартная периодизация истории Кыргызстана, и хронологически классифицированы все сведения из трудов Чокана Валиханова.

Так, первый раздел, посвященный историческим сведениям, заимствованным из наследия Ч. Валиханова, показал значимость его работ для понимания этногенеза кыргызов, их истории происхождения и переселений. Валиханов тщательно описал владения древних кыргызов, их родоподразделение, а также осветил эпоху тюркского народа, включая правление Бумына и борьбу с жуаньжунями. Особое внимание уделено монгольской эпохе, где упоминаются ключевые фигуры, такие как Тоглук Темир, Амир Тимур и события, связанные с Моголистаном. Анализ также выявил взаимоотношения кыргызов с сопредельными народами, охватывая как дружеские, так и враждебные взаимодействия с казахами, джунгарами и калмыками. Подробно рассмотрены роли

кыргызских батыров в этих конфликтах. Исследован период Кокандского ханства, характеризующийся налоговым гнѐтом, и процесс вхождения кыргызов в состав Российской Империи, включая добровольное принятие подданства племенем Бугу.

Вторая часть, посвященный материальной и духовной культуре в трудах Ч. Валиханова, также предоставил ценные сведения, которые позволяют глубже понять культурное наследие кыргызского народа. Валиханов описал древний памятник времен палеолита, найденный у реки Он-Арча, что свидетельствует о долгой истории проживания людей на данной территории. Также значимыми являются его описания курган-могильников сакско-усуньских времен, которые предоставляют важную информацию о погребальных обрядах и социальной структуре тех периодов.

Особое внимание Валиханов уделил мавзолею Манаса в Таласе, который относится к эпохе монголов. Этот архитектурный памятник не только является важным объектом материальной культуры, но и играет ключевую роль в духовной жизни кыргызов, будучи символом национальной идентичности и героического прошлого. Также Валиханов подробно описал Таш-Рабат, древнее сооружение, служившее караван-сараям на Великом шелковом пути, что подчеркивает значимость торговых и культурных связей региона.

Кроме того, Валиханов документировал жилище тюрков и кочевников, юрту, которая является неотъемлемой частью традиционного образа жизни кыргызов. Его описания показывают не только конструктивные особенности юрты, но и её роль в социальной и бытовой жизни кочевого народа. В своих трудах Валиханов подробно рассмотрел традиции кыргызов, их язык и народное творчество, что позволяет лучше понять культурное и духовное наследие народа. Он уделил внимание различным аспектам народного творчества, включая музыку, танцы, устные предания и легенды, которые до сих пор играют важную роль в сохранении культурной идентичности кыргызов.

Особое внимание было уделено религии кыргызов. Валиханов описал традиционные верования, такие как тенгрианство и шаманизм, которые были глубоко укоренены в духовной жизни народа. Он также исследовал процесс принятия ислама кыргызами,

показывая, как новые религиозные идеи интегрировались в существующую систему верований и практик.

Важное место в трудах Валиханова заняли малые предания и эпос «Манас». Его исследования эпоса «Манас» предоставили глубокие инсайты в героическую литературу кыргызов, её роль в формировании национальной идентичности и передачи культурных ценностей из поколения в поколение.

Список литературы:

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах / Ч.Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. Том 3.
2. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах / Ч.Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. Том 1.
3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах / Ч.Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. Том 2.
4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах / Ч.Ч. Валиханов. – Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. Том 4.

ОҚУ САУАТТЫЛЫҒЫН ДАМУДА СИНТАКСИСТІК СИНТАГМАНЫҢ АЛАТЫН ОРНЫ

Еркеғалиева Г.А., магистр

*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы қ., Қазақстан*

Аңдатпа: Мақалада синтаксистік синтагма және оны оқыту мәселесі сөз болады. Синтаксистік синтагма сөйлеу бірлігі ретінде қарастырылып, оның мағына ажыратушылық қызметі көрсетіледі. Қазақ тілі сабағы үдерісінде білім алушылардың оқылым дағдысын дамытудағы синтагманың атқаратын қызметінің маңыздылығына назар аударылады. Синтаксистік синтагманың тілді коммуникативтік-танымдық тұрғыдан оқытудағы функционалдық сауаттылықты қалыптастыру мүмкіндіктері қарастырылады.

Кілт сөздер: мәтін, синтаксистік синтагма, оқылым дағдысы, коммуникативті синтаксис, сөйлеу бірлігі, коммуникативтік-танымдық оқыту.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында қазақстандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыру және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны тәрбиелеу мәселесіне басымдық берілген. Сондықтан пәндердің оқу бағдарламаларының негізгі бағыттарының бірі ретінде білім мазмұнын жаңғырту қойылып отыр. Бұл міндеттің жүзеге асуы отандық білім мен ғылымның жаһандық бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және жалпыадамзаттық құндылықтар негізінде тұлғаны тәрбиелеу мәселесіне назар аударуды қажет етеді [1]. Бағдарламаның басым бағыттарының бірі болып саналатын, бүгінгі таңда білім беру ісінде маңызды болып табылатын жаңартылған білім беру бағдарламасы функционалды сауаттылыққа қол жеткізуді мақсат етеді. Сондықтан да бүгінгі білім кеңістігінде жаһандық озық білім беру үлгілерін оқу үдерісіне тиімді енгізе білу өзекті мәселелердің бірі болып отыр. Еліміздегі жоғары оқу орындарында да осы мақсатқа сай, білім алушының функционалды сауаттылығын қалыптастыратын теориялық білімдер жүйесіне өзгерістер енгізу күн тәртібінде тұр. Осы орайда тіл білімінің түрлі салаларын жаңа парадигма тұрғысынан оқытудың өзектілігі арта түсуде. Солардың қатарында синтаксистік синтагманың білім

алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудағы маңыздылығын арнайы зерттеу нысаны ретінде зерделеу мәселесі бар.

Тіл – қоғамдық және әлеуметтік құбылыс. Тілде сол тіл иесі халықтың тарихы мен мәдениеті, салт-санасы мен әдет-ғұрпы, тұрмысы, сондай-ақ қоғам дамуымен байланысты болып жатқан түрлі өзгерістер көрініс тауып отырады. Тілді арнайы ғылым саласы ретінде зерттеу бірнеше ғасырдан бері жүргізіліп келеді. Қазақстан егеменді ел болып, өркениет көшіне нық қадам басқан тұста қоғамдағы мәдени, әлеуметтік өзгерістердің жаңа деңгейге көтеріле бастауымен бірге қазақ тіл білімі мен әдістемесі де дамып, тың зерттеулер жасалуда. Алайда, осы ғылыми зерттеулер толық шешімін тапты деп айта алмаймыз, өйткені тіл халықпен бірге жасайды, дамиды, өзгерістерге ұшырап отырады, сондықтан тілдің қолданылуымен байланысты көптеген мәселелер әрдайым туындап отырады. Бүгінгі таңда жоғары оқу орындарында қазақ тілін оқыту әдістемесі саласында синтаксистік синтагманы оқытуда шешімін күтіп тұрған өзекті мәселелер жеткілікті.

Жалпы алғанда, синтаксистік синтагма мәселесі тіл ғылымының тарихында ұзақ жылдар бойы зерттеу нысанына алынғанымен, яғни оның тарихи жолы антикалық дәуірден басталғанымен, осы уақытқа дейін бұл бағыттағы іргелі мәселелер толық шешімін таппай келеді. Күрделі мәселе ретінде оның қолданымдық қызметінің тиісті деңгейде қарастырылмауын атауға болады. Өйткені Ф де Соссюр, С. О. Карцевский, Ш.Балли, Бодуэн де Куртанэ, Л.В.Щерба, В.В.Виноградов, В.Г.Адмони, Ғ.Хасанов, З.Базарбаева, Б.Момынова, Н.Ильясова және т.б. ғалымдардың еңбектерінде бұл мәселенің теориялық жағы зерттелген. Бірақ осы тілдік құбылыстың білім алушының коммуникативтік, прагматикалық құзіреттіліктерін қалыптастырудағы қызметі назардан тыс қалып келеді.

«Қазақ тілінің академиялық грамматикасында»: «Синтагма – барлық тілдерге тән интонациялық-синтаксистік универсалды құбылыс. Қай тілде болса да, синтагма сөйлеу тіліндегі сөздердің мазмұны, олардың бір-бірімен логикалық қатынасы және сөйлеушінің ол қатынастарды пайымдап, тұжырымдауы арқылы сипатталады»-делінсе[2], Қазақ тілінің әмбебап сөздігінде: «Синтагма – сөйлеу кезінде бірінен кейін бірі тізбектеліп келетін, ең аз дегенде екі тілдік элементтің кірігу құбылысы. Ғалымдардың бір тобы

сөйлеу әрекеті ритмикалық-интонациялық бірлікті, сөйлеу тактісін синтагма деп санайды» – деп түсіндіріледі [3].

Синтагма бір ғана сөзден немесе бірнеше сөзден жасала береді. Сөз тілде бұрыннан бар ұғымды білдірсе, синтагма сөйлеу кезінде пайда болған ұғымды білдіреді. Сөздің жеке тұрғандағы мағынасы мен сөйленімдегі, яғни синтагма құрамындағы мағынасының айырмашылықтарын білу қажет. Сөз синтагма компоненті болса, синтагма сөйлеу әрекетінде мағына ажыратушылық қызмет атқарады. Сондықтан білім алушылардың сөйлеу дағдыларын, оқу, жазу сауаттылығын қалыптастыруда синтаксистік синтагмаға қатысты білімдерінің болуы, олардың практикалық дағдыларының жетілдіріліп отыруын қадағалау қажет.

Сөйлеу процесі алдымен отбасында, кейін қоғамдық ортада, яғни балабақшада, мектепте дамып, оқу орнында, қызметте әр түрлі сипатқа ие болады. Соған орай әр адамның тілді жұмсай білу қабілеті де әртүрлі болуы заңды. Адамның сөйлеу тілінде, алдымен, жекелеген сөздерден тұратын сөздік қоры қалыптасады, кейін тілдің белгілі бір заңдылықтарын меңгергеннен кейін, сол сөздерден сөз тіркестерін құрап, хабар алу, ойды жеткізу құралы ретінде өзінің коммуникативтік мақсатына сай қолдана бастайды. Тұлғаның тілді қолдану аясының кеңеюімен байланысты сөздік қоры да толығып отырады. Соған орай сөйлеу тілі де дамиды. Сөйлеу бірлігі болып саналатын сөйлем түрлерін, олардың айырмашылықтары мен белгілерін меңгере келе, білімалушы өз ойын сөйлемдер, күрделі синтаксистік бірліктер, мәтін арқылы жеткізуге төселеді. Алайда, осы уақытқа дейінгі тілді меңгертуде көбінесе тілдің құрылымдық заңдылықтарын, лингвистикалық бірліктерді меңгерту басымдыққа ие болып келді, соның нәтижесінде қазақ тілі бастауыш сыныптан бастап оқытылса да, ЖОО-ға оқуға түскен студенттердің басым бөлігі қазақ тілін білу деңгейі төмен, еркін тілдік қарым-қатынасқа түсіп, өз ойын айқын баяндау сияқты тілдік күзиреттілікке ие болмай келетіні жасырын емес. Тіл салаларын құрылымдық тұрғыдан оқыту салдарынан түлектің тіл туралы білімі абстрактілік, жалпылама, статикалық сипатқа ие болады. Білім алушылардың жай және құрмалас сөйлемдер, мәтін сияқты сөйлеу бірліктерін әртүрлі жағдаятқа байланысты қолданған жағдайда олардың коммуникативтік құзыреттілігі – сөйлеу дағдылары дамитыны назардан тыс қалып отырады. Жаңартылған

оқу бағдарламасында тіпті құрылымдық тіл салаларының өзі дұрыс оқытылмағандықтан, мектеп түлектерінің теориялық білімі де, практикалық сөйлеу дағдылары да сын көтермей отыр.

Білім алушылардың сөйлеу дағдыларын жүйелі түрде жітілдіріп отыру үшін қатысымдық бірліктердің ішінде өзара лексикалық-грамматикалық, семантикалық-грамматикалық және интонациялық жағынан үйлесім тауып байланысқан синтаксистік синтагманың маңыздылығын таныту қажеттігі дау туыдырмайды. Өйткені сөйлеу дағдысын, оқу сауаттылығын қалыптастыруда оның атқаратын рөлі басымдыққа ие болады. Сондықтан қазақ тілін мектепте де, ЖОО да меңгеруде білім мазмұнын жанарту қажеттілігі айтылып, бағдарламаларға өзгерістер енгізу қолға алынып жатса да, білім алушылардың тілдік дағдыларын дамытуға бағытталған тілдік бірліктердің берілуінде түбегейлі қайта қарауды қажет ететін тұстары баршылық. Сондай білім мазмұнында айқын қамтылуы тиіс сөйлеу бірлігі – білімалушының өз ойын сауатты айтуына, берілген лексикалық материалдарды дұрыс интерпретациялауға көмектесетін категория – синтаксистік синтагма.

Неліктен қазақ тілі сабақтарының білім мазмұнын құрайтын тілдік бірлік ретінде синтаксистік синтагманы алған тиімді? Өйткені синтаксистік синтагманың басты қызметі сөйлем құрамындағы сөздер мен мәтін құрамындағы сөйлемдердің семантикалық мазмұнға ие болуымен, соның нәтижесінде ақпараттың тыңдаушыға дұрыс жеткізілуімен тікелей байланысты. Синтагма – сөйлеу бірлігі, құрылымдық, мағыналық, интонациялық жағынан байланысқан сөздер тобы, сөйленімнің (речь) құрылуы мен тыңдаушыға жетуіне қызмет атқаратын сөйлеудің құрылымдық-мағыналық фрагменті, сөйлеу тіліндегі ең шағын үзінді. Қай тілде де синтагма сөйлеу тіліндегі сөздердің мазмұнын, олардың бір-бірімен логикалық байланысын, сөйлеушінің ақпаратқа, айтылып тұрған хабарға қатынасын, оларды пайымдап, тұжырымдауы арқылы сипатталады. Әр синтагма кідіріс арқылы бөлініп, бәрі бірігіп сөйлемнің интонациялық контурын анықтайды. Ал егер сөйлемдегі сөз тіркестерінің синтаксистік мазмұны толық жеткілікті болмаған жағдайда, олар синтагма бола алмайды. Синтагманы осылай түсіну білім алушылардың кез келген мәтінмен жұмыс жасауы үдерісінде оның мазмұнын дұрыс ұғынуға ықпал етеді. Сондықтан синтаксистік синтагманың оқу сауаттылығын қалыптаструдағы рөлі

ерекше деп саналады. Мысалы, Біз барамыз. Бұл сөйлемде кідіріс жасауға келмейді. Ал егер Біз үшеуміз // бүгін кешкі жетіде // театрға барамыз десек, сөйлемдегі синтаксистік мазмұн ұлғайып, бірнеше жеке синтагмаға жіктеледі. Тіл бірлігі ретіндегі жеке тұрған кез келген сөз синтагма құрамына енген кезде сөйлеу бірлігіне айналады, жағдаятқа байланысты сөз мағынасы нақтыланады. Бұл құбылысты синтагманың ең басты белгісі деуге болады. А.Байтұрсынұлы: «...сөздердің басын түсінікті етіп құрастыру, сөйлемдерді түсінікті етіп жасау туралы сөз табиғатынан шыққан түрлі заңдар, тәртіптер бар, қысқасын айтқанда өз алдына білерлік толып жатқан білімдер бар», – дейді[4]. Тілші-ғалым айтып кеткен «толып жатқан білімдердің» бірі ретінде синтагма мәселесін айтуға болады.

Сөйлем синтагмаларға дұрыс мүшеленбеген жағдайда сөйлемде айтылған ойды түсіну қиындыққа түседі. Мысалы, *Цин деудің орнына Шын деп бұрмалап кеткен бұл әулеттің негізін қалаушы Цин-Ши-Хуан деген кісі*(Ш.Уалиханов, II том 217-б) деген сөйлемдегі ойды айқын түсіну үшін сөйлемді синтагмаларға дұрыс бөлудің мәні ерекше. Егер *Цин деудің орнына // Шын деп бұрмалап кеткен, // бұл // әулеттің негізін қалаушы // Цин-Ши-Хуан деген кісі* деп синтагмаларға бөлсек, онда аты бұрмаланған адамның басқа емес, Цин-Ши-Хуан екенін түсінеміз және оның әулеттің негізін қалағаны туралы ақпарат аламыз, өйткені автор осы мәліметтерге екпін түсіріп тұр. *Цин деудің орнына // Шын деп бұрмалап кеткен, // бұл әулеттің негізін қалаушы // Цин-Ши-Хуан деген кісі* деп синтагмаларға бөлетін болсақ, Цин-Ши-Хуан деген кісі автор нақты көрсетіп отырған белгілі бір әулеттің негізін қалағаны туралы ақпарат аламыз.

«Шоқан досына көп көмектесуші еді» деген сөйлемде де екі түрлі интонациялық кідіріс арқылы синтагмалық жіктелім жасалса, сөйлем 2 түрлі ақпараттық мазмұнға ие болады. Салыстырайық: Шоқан // досына көп көмектесуші еді. Шоқан досына // көп көмектесуші еді. Сөйлеу ағыны барысында *Шоқан* сөзінен кейін интонациялық кідіріс жасалғанда *көп көмектесетіні* адам Шоқан екені туралы ақпарат беріледі. Сөйлеу ағыны барысында интонациялық кідіріс *Шоқан досына* деген сөз тіркесінен кейін жасалса **басқа** адамның Шоқанға көп көмектесетінін және Шоқан оның досы екенін білдіретін ақпарат шығады. Сөйтіп, сөйлемнің

ақпараттық мазмұны өзгереді. Сонымен синтагма мәтіннің, сөйлемнің ақпараттық мазмұнын айқындауға қызмет етеді.

Көріп отырғанымыздай, бір сөйлемді әртүрлі синтагмалық үзікке бөлу арқылы сөйлемнің коммуникативтік мақсатын әртүрлі интерпретациялауға болады. Оған арқау болып тұрған – сөйлемдегі синтагмалар. Олай болса, білім алушыларға тек теорияға негізделген лингвистикалық жүйе туралы академиялық білімді жаттатпай, коммуникативтік-танымдық тұрғыда оқыту арқылы оның сөйлеу қабілеттілігін арттыруға болады. Қазақ тілін оқыту барысында жүргізілетін ауызша сөйлеу әрекетіне немесе жазбаша сөйлеу әрекетіне арналған тапсырмалар болсын, оның синтагмалық негізін анықтау – мәтінді, хабарды түсінуге, оқу дағдысын қалыптастыруға және ойды жазбаша және ауызша сауатты баяндауға мол мүмкіндік береді. Жаратылыстану саласындағы да, гуманитарлық саладағы да оқу материалдары мәтін арқылы қабылданатындықтан, мәтінді дұрыс құрастыру, дұрыс түсіну, дұрыс интерпретациялау бәрі де лингвистикалық білімге сүйенеді. Ал, мәтінді дұрыс құрастыру, дұрыс түсіну, дұрыс интерпретациялау үшін синтаксистік синтагманың атқаратын қызметі зор.

Мәтін – тек филологиялық қана емес, тарих, психология, спорт, медицина, биология, кибернетика т.б. сияқты көптеген сала бойынша жан-жақты білім беретін ақпарат көзі. Сондықтан мәтінді түсіну және интерпретациялау дағдыларын жүйелі әрі нәтижелі қалыптастыру синтаксистік синтагма заңдылықтарын меңгертуге келіп саяды.

Әлемдік тәжірибе бойынша тілді тиімді меңгерту төрт дағды – оқылым, тыңдалым, жазылым және айтылым дағдылары арқылы жүзеге асырылады. Аталған дағдылардың әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері бар. Осы тілдік дағдылардың ішінде оқылым рецептивті (қабылдаушы) дағды болып есептеледі және оқылым дағдысының зерттеп оқу, салыстырып оқу, болжап оқу, талдап оқу т.б түрлері бар. Ғалым Ф.Оразбаева «Оқылым – графикалық таңбалар арқылы қағаз бетіне түскен сөздер мен тіркестердің мағынасы мен мазмұнын ой мен сананың нәтижесінде қабылдай отырып, сауатты, дұрыс, мәнерлеп оқу және одан қажетті деректі түсініп, сұрыптап алу үдерісі» дейді[5]. Жазба тілдегі мәтінді түсіну үшін білім алушы мәтін тілін сөздер деңгейінде, сөйлем деңгейінде және тұтастай мәтін деңгейінде түсіне алуы қажет.

ЖОО білім алушыларын қазақ тілін меңгертуде оқылым дағдысын дамыту үшін қолданылатын мәтіндердегі мағынаның жігін ажыратуда, автор мен қабылдаушының арасындағы қарым-қатынасты анықтауда, мәтінді интерпретациялауда синтаксистік синтагманың қызметіне мән бере оқыту тиімді, өйткені синтагма сөйлемнің, мәтіннің коммуникативтік мәнін айқындайды. Олардың астарында жатқан ақпараттардың кодын (кілтін) ашып, тілді статикалық құбылыс емес, дискурстық құбылыс ретінде түсініп қабылдауға қызмет атқарады. Мәтіндегі жасырын мағынаны тануда синтаксистік синтагманың қызметі ерекше. Синтагма құрамындағы әрбір сөздің, әрбір жалғаудың, әрбір жұрнақтың мағына білдірудегі қызметі арқылы мәтіннің астарында жатқан мән-мағынаны ашу мүмкіндігі кеңейе түседі. Осы мақсатта берілген оқылым тапсырмасының шарты мынадай болып берілді: 1.Төменде берілген мәтіннің ақпараттық мазмұны бір адамға қатысты ма, әлде барша (көп) адамға қатысты ма? 2. Өз пікіріңізді мәтіндегі нақты тілдік бірліктер арқылы дәлелдеңіз. *Еңбек ету жағдайы жыл сайын жақсаруда. Оны жаңа машиналар мен технологиялар жыл сайын жеңілдетіп түсуде. Адамдардың өзінің жеке көлігі көбеюде, қоғамдық транспорт дамуда. Жұмыс орны, оқу орны, дүкен, базар т.б. жақын жерде болса да, жеке көлігімізбен немесе қоғамдық транспортпен барамыз. Халықтың көпшілігі барлық жағдай жасалған үйлерде тұрады. Ағаш жарып, пеш жағып жатқан жоқпыз. Ал, электр көмегіміз шешіміз? Үйімізді шаңсорғыш тазартады, киімді машина жуады, етті электрлік етпартқыш турайдды. Қысқасы, күш-қуат жұмсауымыз жылдан-жылға азайып барады. Ал тамағымыз ше? Құнарлылығы жағынан ол бұрынғы дәрежесінен қалып қоймағандығы былай тұрсын, тіпті артып отыр. Біз неғұрлым құнды тағамдарды, етті, майларды, көкөністерді, жемістерді көп пайдаланатын болдық. Нәтижесі қандай болады деп ойлайсыңдар? Семіздіктің себебі бола ала ма?*

Тапсырманың мақсаты – студенттерге синтаксистік синтагма жасауға арқау болған әрбір қосымшаның, әрбір синтаксистік қатынастың мағына ажыратушылық қызметіне талдау жасату арқылы олардың ойлау дағдыларын дамыту. Білім алушылар берілген мәтінді түсіну, ұтымды түсіндіру мақсатында шартта қойылған сұрақтар бойынша талдау жасай отырып, мынадай

нәтижелерге қол жеткізеді: осы тапсырманы орындау үшін студенттер *адамдардың көлігі, көлігімізбен барамыз, халықтың көпшілігі, пеш жағып жатқан жоқпыз, біздің көмекшілеріміз, күш-қуат жұмсауымыз, біздің тамағымыз, біз пайдаланатын болдық, деп ойлайсыңдар* синтагмаларын анықтау арқылы көптік ұғымды білдіретін мағыналарды ажыратып, пікірлерін өзлері меңгерген тілдік білімдер(көптік жалғау, жіктік жалғауының көпше түрі, көптік мағына берудің семантикалық тәсілі) арқылы дәлелдей алады.

Интерпретация – мәтін мәнұнының астарында жатқан көптеген жасырын мағыналарды, анық және анық емес мәндерді түйсініп қабылдау үдерісі. Қазақ тілі сабақтарындағы оқылым тапсырмасының бірі ретінде мәтіндегі ақпараттардың мәнін ашу, мәтін құрауға негіз болған тілдік бірліктердің байланысына назар аударту тапсырмалары білім алушыларды мәтінді зерттеп оқуға дағдыландырады. Мәтіндегі ашық және жасырын ақпараттардың астарына үңіле талдау арқылы білім алушылар өзі білетін және бұрын өзіне таныс болмаған тың ақпараттардың мәнін ашады. Мысал ретінде Шоқан Уәлихановтың тарихи жазбаларынан алынған мәтін үзіндісіндегі синтаксистік синтагмалардың қызметін түсіндіру үдерісін қарауға болады: *«Неше түрлі адамдар мен неше түрлі киімдердің бәрі осында. Мұнда бас қалқаның көлеңкесінде ұзын сұр желең киген көпес те отыр, қарғаның қанатындай қап-қара дөңгелек сақалды, сәлделі әндіжандық та осында. Қара көзді, Дамаскінің қайқы қылышындай имек мұрын, ақ көйлекті қашғарлық қабағын шытып, түнере қарайды. Қытай әкімдеріне қызмет етіп, солардың жерін өңдеу үшін осы өлкеге жер аударылып келген диқаншы мұсылман да жаңа ғана сатып алған қарбызын сүйсіне сорып, рақаттанып отыр»* (Ш.Уәлиханов, II том 210-б).

Кез келген синтагма ақпарат береді, белгілі бір мағынаны ашуға қызмет атқарады. Біз берілген мәтіннің қысқа үзіндісінен тек, *«бас қалқанның көлеңкесінде»* синтагмасын, *«қарғаның қанатындай қап-қара дөңгелек сақалды»* синтагмасын, *«сәлделі әндіжандық»* синтагмасын, *«Дамаскінің қайқы қылышындай имек мұрын»* синтагмасын, *«жерін өңдеу үшін келген, жер аударылып келген диқаншы мұсылман»* синтагмасын басшылыққа алып, мәтінді интерпретациялау әдісін қолданамыз.

Тапсырма-сұрақ:

1. Мәтін үзіндісін оқып, «бас қалқанның көлеңкесінде» синтагмасы арқылы оқиғаның жылдың қай мезгілінде өтіп жатқанын білуге бола ма?

2. «Қарғаның қанатындай қап-қара дөңгелек сақалды» синтагмасының астарында қандай ақпарат бар?

3. «Сәлделі әндіжандық» синтагмасы арқылы қандай ақпарат алуға болады?

4. «Дамаскінің қайқы қылышындай имек мұрын» синтагмасының астарында қандай жасырын ақпарат бар?

5. «Жерін өңдеу үшін келген, жер аударылып келген диқаншы мұсылман» синтагмасы арқылы қандай тарихи уақыт туралы ақпарат алуға болады?

Берілген тапсырма сұрақтардың барлығы да білімалушыларды ойландырады. Олар бірден жауап бере алмайды, өйткені дайын тұрған жауап жоқ. Тек мәтінді оқып, ойланып барып қана өздерінің сана-сезімі, интуициясы, интеллектісі арқылы жауап беруіне тура келеді.

Білімалушылар «бас қалқанның көлеңкесінде» синтагмасы арқылы оқиғаның жаз мезгілінде өтіп жатқанын, сол күнгі ауа райының ыстық болғаны, сол себепті адамдар ыстықтан қорғану үшін көлеңке жерді паналап отырғанын ұғынады. «Қарғаның қанатындай қап-қара дөңгелек сақалды» синтагмасының астарында кейіпкердің сақалының түсі, оның жинақылығы, жүзіне жарасымдылығы туралы жағымды ақпарат бар.

«Сәлделі әндіжандық» синтагмасы арқылы білім алушылар әлемнің шығыс елдерінде таралған бас киім туралы және ол бас киім дін адамының белгісі екені туралы ақпарат алады. «Дамаскінің қайқы қылышындай имек мұрын» синтагмасы арқылы қару түрі мен жаугершілік заманда жауынгерлер дұшпанарын тану, ажырату мақсатында әр ел қаруының өз ерекшелігі болатыны туралы мәлімет алады. Сонымен қатар, автордың сол адамға деген жағымсыз қатынасын, жақтырмай тұрған сезімін да түйсінеді.

«Жерін өңдеу үшін келген, жер аударылып келген диқаншы мұсылман» синтагмасы арқылы белгілі бір тарихи кезеңде Қытай жеріне мұсылмандардың жер аударылып келгені туралы білсе, тұрғылықты халықтың отырықшы, егіншілікпен айналысатын ел екендігін «жер өңдеу» синтагмасы арқылы анықтайды.

Жоғарыдағы синтаксистік синтагмалар арқылы мәтінді талдап түсіну, оны интерпретациялау нәтижесінде тарих, уақыт пен кеңістік, белгілі бір елдің өмір сүру салты мен тұрмыс-тіршілігі, киген киім мен ұстаған қаруы, қоршаған орта туралы танымдық білімді жинақтауға мүмкіндік жасалды. Осылайша әр сабақтың мақсат-міндетіне байланысты синтаксистік синтагмаларды ғылыми-методикалық база етіп, қажетті білімді игертуге болады.

Қорыта келе, синтаксистік синтагманы оқыту нәтижесінде тілді өмірлік тәжірибемен, тарихпен, жаратылыс туралы білімдермен байланыстыра меңгертуге, мәтіндегі коммуникативті мағынаның, когнитивті мағынаның берілу жолдарын түсінуіне қол жеткізіледі. Бұл, өз кезегінде, білім алушының қоршаған ортаны, адамзаттық болмысты тіл арқылы тануына мүмкіндік береді, олардың функционалдық сауаттылықтарын жетілдіреді, өмірлік дағдыларын дамытады. Түпкі нәтижесінде олардың оқу сауаттылығын меңгеруіне жол ашылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988>
2. Қазақ тілінің әмбебап сөздігі <http://kazneb.kz/bookView/view/?brId=1108549&simple=true>
3. Қазақ грамматикасы. – Астана. – 2002.
4. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы. – Алматы, 1992.
5. Оразбаева Ф.Ш. Тілдік қатынас. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2005.

«ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ МӘДЕНИ
ЖӘНЕ РУХАНИ МҰРАСЫ» АТТЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-ТӘЖІРИБЕЛІК КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ МАТЕРИАЛДАРЫ

МАТЕРИАЛЫ МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ «ДУХОВНОЕ И КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ КАЗАХСКОГО
НАРОДА В ТРУДАХ ШОКАНА УАЛИХАНОВА»

INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND PRACTICAL CONFERENCE
SPIRITUAL AND CULTURAL HERITAGE
OF THE KAZAKH NATION IN SHOKAN UALIKHANOV'S WORKS»

Басуға 14.05.2025 жылы қол қойылды. Пішімі 84x108¹ /₁₆.
Офсетті қағаз. Сандық басылым. Көлемі 12,4.
«Smart University Press» баспа үйі баспаханасында басылды.
050028, Алматы қ., БЦ Бизнес-Сити, Жамбыл к-сі, 114/85, блок Ж.
«Smart University Press» баспаханасында басып шығарылды.